

МІЖНАРОДНИЙ

НАУКОВИЙ ФОРУМ

соціологія •
психологія •
педагогіка •
менеджмент •

Випуск 13

ISSN 2307-4825

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
*соціологія, психологія, педагогіка,
менеджмент*

Збірник наукових праць

Випуск 13

**Київ
2013**

Редакційна колегія:

Євтух В.Б.	доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (головний редактор)
Андрущенко Т.В.	доктор політичних наук, старший науковий співробітник (Київ)
Андерсоне Рудіте	доктор педагогічних наук, професор Латвійського університету (Рига, Латвія)
Бех В.П.	доктор філософських наук, професор (Київ)
Булах І.С.	доктор психологічних наук, професор (Київ)
Буше Домінік	доктор економічних наук, професор Університету Південної Данії (Одензе, Данія)
Вашкевич В.М.	доктор філософських наук, професор (Київ)
Він Рой Едгард	доктор соціологічних наук, професор Університету м. Констанц (Констанц, Німеччина)
Гунцінгер Морітц	доктор, професор (Франкфурт-на-Майні, Німеччина)
Данилюк І.В.	доктор психологічних наук, професор (Київ)
Даниленко О.Я.	доктор соціологічних наук, професор (Харків)
Калашнік Н.Г.	доктор педагогічних наук, професор (Київ)
Коваліско Н.В.	доктор соціологічних наук, професор (Львів)
Корпоровіч Лешек	доктор соціологічних наук, професор Ягеллонського університету (Краків, Польща)
Кузьменко В.У.	доктор психологічних наук, професор (Київ)
Куртсеїтов Р.Д.	кандидат соціологічних наук, доцент (Сімферополь)
Мозгова Г.П.	доктор психологічних наук, професор (Київ)
Подшивалкіна В.І.	доктор соціологічних наук, професор (Одеса)
Рауін Удо	професор Університету імені Йоганна Вольфганга Гете (Франкфурт-на-Майні, Німеччина)
Рик С.М.	кандидат філософських наук, професор (Переяслав-Хмельницький)
Секомб Маргарет	професор Університету Аделаїди (Аделаїда, Австралія)
Ставицька С.О.	доктор психологічних наук, професор (Київ)
Сюсель Ю.В.	викладач (відповідальний секретар)
Троцинський В.П.	доктор історичних наук, професор (Київ)
Хижняк Л.М.	доктор соціологічних наук, професор (Харків)
Чанг Ксяоінг	доцент, Пекінський університет іноземних мов (Пекін, Китай)
Чернова К.О.	доктор соціологічних наук, професор (Київ)
Яковенко Ю.І.	доктор соціологічних наук, професор (Київ)
Ярошенко А.О.	доктор філософських наук, професор (Київ)
Яшанов С.М.	доктор педагогічних наук, професор (Київ)

М 58 **Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент :**
збірник наукових праць / Ред. кол. : Євтух В. Б. (гол. ред.). – Київ : Фенікс, 2013. – Вип. 13. –
220 с.

Збірник містить наукові праці з теорії та практики соціології, психології, педагогіки, наукову інформацію. Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:

*Sociology, Psychology, Pedagogy,
Management*

Scientific papers

Issue 13

**Kyiv
2013**

Editorial Board:

V. Yevtukh	Doctor of science (History), professor, Corresponding member of NAS of Ukraine <i>(Editor-in-chief)</i>
Rudite Andersone	Doctor of science (Pedagogy), professor, University of Latvia (Riga, Latvia)
T. Andrushchenko	Doctor of science (Political science), senior research fellow (Kyiv)
V. Bekh	Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)
Dominique Bouchet	Doctor of science (Economy), professor, University of Southern Denmark (Odenze, Denmark)
I. Bulakh	Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
K. Chernova	Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv)
O. Danylenko	Doctor of science (Sociology), professor (Kharkiv)
I. Danylyuk	Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
Moritz Hunzinger	Doctor of science, professor (Frankfurt am Main, Germany)
N. Kalashnik	Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv)
L. Khyzhnyak	Doctor of science (Sociology), professor (Kharkiv)
Leszek Korporowicz	Doctor of science (Sociology), professor, Jagiellonian University (Krakow, Poland)
N. Kovalisko	Doctor of science (Sociology), professor (Lviv)
R. Kurtseitov	Ph.D. (Sociology), associate professor (Simferopol)
V. Kuzmenko	Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
G. Mozgova	Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
V. Podshyvalkina	Doctor of science (Sociology), professor (Odesa)
Udo Rauin	professor, Goethe University (Frankfurt am Main, Germany)
S. Ryk	Ph.D. (Philosophy), professor (Pereyaslav-Khmelnyskyy)
Margaret Secombe	professor, University of Adelaide (Adelaida, Australia)
Y. Siusel	lecturer <i>(Executive secretary)</i>
S. Stavyska	Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
V. Troshchynskyy	Doctor of science (History), professor (Kyiv)
V. Vashkevych	Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)
Erhard Roy Wiehn	Doctor of science (Sociology), professor, University of Konstanz (Konstanz, Germany)
Y. Yakovenko	Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv)
A. Yaroshenko	Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)
S. Yashanov	Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv)
Zhang Xiaoying	associate professor, Beijing Foreign Studies University (Beijing, China)

M 58 International Scientific Forum: Sociology, Psychology, Pedagogy, Management : Scientific papers / Ed. Board : V. Yevtukh (Editor-in-chief). – Kyiv : Fenix, 2013. – Issue 13. – 220 p.

The collection contains research papers on the theory and practice of sociology, psychology, education, scientific information. For scientists, teachers, psychologists and students.

УДК 316.74:378(476)

Л. М. Хижняк

МОДЕРНІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА УПРАВЛІНСЬКИЙ КОНТЕКСТИ

У статті розглянуто соціокультурну та управлінську специфіку модернізаційного потенціалу вищої школи України. Автор пропонує вимірювати модернізаційний потенціал вищої школи системою показників, до яких віднесено такі: характеристики проекту модернізації вищої школи; готовність до модернізації системи управління вищою школою; ресурси модернізації; інноваційність вищої школи; ідентифікація, аналіз та соціальні технології попередження негативних наслідків ризиків модернізації, її соціокультурних бар'єрів.

Ключові слова: вища школа, модернізація, модернізаційний потенціал вищої школи, соціокультурні бар'єри модернізації.

Тема модернізаційного потенціалу вищої школи пострадянських країн актуалізувалася з їх входженням в єдиний європейський освітній та науковий простір, результати якого трактуються неоднозначно. Так, існує думка, що «перехід на західні стандарти лише погіршав освіту. ... Глобальної освіти і глобальної культури взагалі бути не може, оскільки немає ніякої спільної для всього людства колективної пам'яті» [Ильин, 2013, с. 124]. Однак мова йде не про відмову від модернізаційних задумів, а про акцент на соціокультурних особливостях модернізації освіти і вирішенню проблеми людського розвитку. Так, В. Огнев'юк, Т. Фініков аналіз стану вітчизняної вищої школи проводять у нерозривному зв'язку зі світовими тенденціями і потребами сталого людського розвитку [Огнев'юк, 2003; Фініков, 2002]. Науковці також відмічають, що «інтерес до реформи цілісної системи освіти останнім часом зріс. Цьому сприяв більш якісний аналіз результатів, отриманих різними країнами в низці міжнародних програм тестування» [Fullan, 2011].

З часом проголошення курсу України на демократизацію і відкритість осмислення процесів модернізації вищої школи традиційно включає два

рівня аналізу: перший пов'язаний з виокремленням проблем власне вітчизняної освіти, а другий включає зіставлення цих проблем з тенденціями вищої освіти у світі. Останнім часом науковцями критично проаналізовано і переосмислено практики модернізації вищої школи низки країн світу, переважно тих, досвід яких може стати в нагоді в пострадянських країнах. Наприклад, чергову спробу модернізації переживає британська система вищої освіти [Черноморова, 2013]. Однак акцент зазвичай робиться на загальних проблемах модернізації освітньої системи, яка відповідає ідеї функціонування єдиного європейського освітнього простору [Животовская, 2013, с. 13-49]. При цьому не припиняються нарікання на модель управління вищою школою: «Економічний спад, що з'їдає бюджети університетів по обидві сторони Атлантики, явно не сприяє тим, хто сподівається позбавити вищу освіту і науку від шкідливих управлінських систем» [Head, 2011]. Найбільшої шкоди наносить комерціалізація вищої освіти і втрата університетами автономії (академічної, фінансової тощо). Наприклад, дослідники відмічають, що система державного контролю над вищою освітою в Британії «... поступово розширила сферу свого впливу з чисто фінансових питань на процес навчання і наукові дослідження і виростила нове покоління британських викладачів, які вже не знають, що було і по-іншому. З кінця 1980-х років і консервативні, і лейбористські уряди дбайливо вирощували цю систему, демонструючи одностайну позицію політичних партій: щоб виправдати витрати на наукові дослідження в очах платників податків, науковий світ у своїй діяльності повинен керуватися тими ж принципами, що і світ «діловий», тобто надавати якісний продукт (у даному випадку «продукт» наукових пошуків), і надавати його швидко, а також проводити такі дослідження, які принесуть користь і державному, і приватному секторам британської економіки та посилять позиції Британії на міжнародному ринку» [Head, 2011]. Чи не таким шляхом відбувається модернізація вищої школи України?

Російські дослідники модернізаційні процеси намагаються розглядати в їх обумовленості локальними соціокультурними й управлінськими практиками [Горшков, 2010; Горшков, 2011], однак залишається невизначеним модернізаційний потенціал вищої школи. Численні проблеми, які виникли в процесі проведення освітніх реформ, змушують звернути увагу на соціокультурну специфіку окремих конкретних освітніх систем, на те, якою мірою ця специфіка визначає модернізаційний потенціал вищої школи

окремих країн. Крім того, бракує теоретико-методологічних розробок вимірювання модернізаційного потенціалу вищої школи.

Мета статті – з'ясувати соціокультурну та управлінську специфіку модернізаційного потенціалу вищої школи України.

Перш ніж окреслити специфіку модернізаційного потенціалу вищої школи, уточнимо такі поняття, як «модернізація», «модернізація вищої освіти», які викликають неоднозначні трактовки. Так, В. Федотова закликає до змістовного переосмислення поняття «модернізація», без чого стає проблематичним вибір моделі модернізації на тлі зіткнення концепцій модернізації, яка доганяє (вестернізації), і множинної модернізації, що базується на локальній самобутності. Як вихід пропонується обговорення суспільних перспектив на контекстуальній основі, тобто на виявленні зв'язку когнітивних соціальних технологій з внутрішніми інноваційними цілями, що задаються культурною специфікою суспільства, і з загальним спрямуванням розвитку світових цивілізаційних змін [Федотова, 2010, с. 63-80]. А. Гофман, аналізуючи співвідношення понять «суспільство» і «культура», дійшов такого висновку: історія соціологічної думки свідчить про поступове витіснення, захоплення, заміщення першого поняття другим. Це особливо наочно проглядається на фоні трьох «поворотів», що відбулися в соціології ХІХ–ХХ ст.: 1) до «суспільства» («соціального»); 2) до «суспільства-культури» («соціокультурного»); 3) до «культури» («культурного») [Гофман, 2010, с. 128-136].

Під модернізацією вищої школи ми розуміємо цілеспрямовану радикальну трансформацію системи вищої освіти, яка охоплює як мікрорівень, змінюючи цінності й орієнтації людей в сфері освіти, так і інституційну основу вищої освіти. Невипадково модернізація нині стала частиною міжкраїнної конкуренції: «країни стараються обігнати одна одну і досягти високого рівня по світовим мірками. Разом з тим модернізація зачіпає і життя окремих людей, ставлення до неї характеризує їх особистий вибір; якщо хтось не приймає її, то рівень його життя буде відставати від тих, хто бере участь у модернізації» [Лапин, 2012, с. 55].

Модернізаційний потенціал вищої освіти – це можливості системи вищої освіти трансформуватися відповідно до суспільних потреб в напрямку людського розвитку.

Ми пропонуємо вимірювати модернізаційний потенціал вищої школи системою показників.

1. *Характеристики проекту модернізації вищої школи.* Ідея модернізації має бути втілена в реальний проект для того, щоб її втілення було керованим і прогнозованим. Оскільки вища школа є важливим соціальним інститутом, її станом опікується як суспільство, так і держава. Власне проект модернізації вищої школи зазвичай розробляється і реалізується саме під егідою держави. Слушною видається думка Н. Пліскевич щодо ролі держави в модернізаційних процесах: «Модернізаційним завданням постіндустріальної епохи повинна бути, перш за все, підпорядкована культурна політика держави. А це означає, що пріоритети повинні бути такі, щоб сприяти формуванню комфортних соціокультурних умов для тих, хто здатні здійснити інноваційний прорив» [Пліскевич, 2010, с. 84].

2. *Ресурси модернізації.* У суспільстві знань визначальним ресурсом розвитку стає інформація. Однак це питання спірне. Існує думка, що витрати на освіту шляхом засвоєння інформації сучасною людиною є марними. Висувається такий аргумент: якщо протягом останніх трьох століть саме інформація була дефіцитним ресурсом, володіння яким забезпечувало добробут у подальшому житті, то в сучасних умовах інформація стала легкодоступною і відчувається навіть її надлишок, тобто даний ресурс якісно здешевів. Болісним стає знецінення інформації взагалі, а ще відчутніше – інформації у вузько спеціалізованих сферах. Це позначається на вищій освіті і вимагає нових технологій навчання і нового їх ресурсного забезпечення. ВНЗ акумулюють і розподіляють інформацію у вигляді нового знання, чим створюють розумове середовище і людей – його носіїв. Інформаційне суспільство створюється освітою, яка підтримує спосіб отримання, обробки і розподілу інформації в суспільстві, адже тільки освічена людина буде прагнути до отримання нової інформації. Тільки підготовлена до освоєння інформації, нових знань людина має шанси на кар'єрне зростання і переваги в конкуренції за професійний і соціальний статус. Важливим стає не обсяг інформації в суспільстві, в його окремих сферах, а ефективність інформаційного обміну, тобто різноманітних соціальних комунікацій.

Слід зазначити, що за умов світової економічної кризи на функціонування і розвиток установ вищої освіти суттєво впливає зменшення фінансових ресурсів, які вони мають у своєму розпорядженні. Це стосується навіть економічно розвинених країн. Наприклад, Е. Делбанко зазначає, що в США з тих пір, як «... фінансовий спад прискорився, світ змінився для коледжів і університетів – як і для всіх, хто не приховував готівку під матрацом. Поряд

з банками, автовиробниками та страховими компаніями, що терплять крах, в заголовках газет миготіли університети – особливо ті, чий гігантські фонди пожертвувань (наприклад, мало не \$ 40 млрд у Гарварду до початку кризи) різко скоротилися» [Delbanco, 2009].

3. *Готовність до модернізації системи управління вищою школою.* Науковці намагаються розробити методологію оцінки соціально-комунікативного ресурсу управління. Цей ресурс свідчить про здатність і готовність системи управління на рівні вузу або цілого регіону вирішувати проблеми, що виникають у зв'язку з модернізацією системи освіти. Разом з тим «стан і потенціал існуючих систем управління вузами на регіональному та організаційному рівнях виявляються слабо вивченими. Крім цього, більшість досліджень спрямовані виключно на проектування процесу управління за відсутності доказових матеріалів досліджень вже існуючої системи, її опису і пояснення» [Елисеєва, 2010, с. 258].

4. *Інноваційність вищої школи* характеризують її здатність сприймати нове; здатність виробляти нове; здатність впроваджувати нове.

5. *Ідентифікація, аналіз та соціальні технології попередження негативних наслідків ризиків модернізації, її соціокультурних бар'єрів.* Соціокультурні чинники суттєво впливають на модернізаційний потенціал вищої освіти. Так, дослідження українських науковців показали, що «освіта трансформується в інструментальну цінність, а набуття її стало засобом формування професійного, знаннєвого капіталу і досягнення матеріального добробуту» [Астахова, 2013, с. 96]. У сучасному світі ВНЗ відбувається поляризація, формуються протилежні тенденції розвитку: перша тенденція наголошує на подальшому розповсюдженні ринкової стратегії, при якій освіта все більше перетворюється на послугу, що продається, предмет торгівлі, комерції, бізнесу, об'єкт маркетингу, а друга тенденція передбачає відновлення принципів немеркантильного служіння культурі, самореалізації в освітній і науковій діяльності.

Серед загроз, які виникають на шляху модернізації вищої освіти, науковці справедливо виділяють проблему балансу між класичними і ринковими цінностями вищої освіти, адже маркетизація останньої витісняє на периферію класичні цінності вищої освіти. Між тим заслуговує на увагу погляд, згідно з яким «освіта – це той суспільний інститут, який не може бути тотально підкорений ринку, не можна змушувати ВНЗ бути тільки суб'єктами ринку, що вміють купувати і продавати з

вигодою» [Костюкевич, 2012, с. 107]. Визнання того, що ринкові відносини в освітньому просторі не є первинними, вимагає уточнення місії сучасної вищої школи, а також корекції очікувань суспільства, студентів тощо від вищої освіти. Попередження негативних наслідків маркетизації в процесі модернізації вищої школи стає нагальним питанням. Це, в першу чергу, стосується подолання споживацтва по відношенню до освітніх послуг, відновлення серед студентства стратегій самореалізації і творчого самовираження. Однак ринкові відносини активно проникають у структуру освітніх практик України і навіть все більше підкорюють їх собі. Ринок поступово перетворюється у регулятор відновлення культури і культурних інституцій, значною мірою визначає сучасний стан й перспективи модернізації вищої освіти.

М. Лапін вважає доречним виділяти дві стадії модернізації: первинну, яка пов'язана з індустріальною ерою, і вторинну, яка відповідає запитам інформаційної ери, ери знань. Крім того, кожна стадія модернізації еволюціонує, проходить низку стадій: початок, розвиток, розквіт, перехід на наступну стадію [Лапін, 2012, с. 54-55]. Завдання системи управління освітою – полегшувати переходи вищої школи з однієї стадії на іншу, забезпечувати більш тривалу зупинку на стадії розквіту і зберігати та нарощувати модернізаційний потенціал на всіх без винятку стадіях. При цьому в кожному конкретному випадку у ВНЗ є можливість вибору моделі організації вищої освіти, серед яких пропонуються такі: а) поєднання в державних університетах контрактного (платного) навчання і навчання за державним замовленням, а в приватних університетах – повністю платне навчання; б) створення і підтримка державою навчання на однакових платних умовах, як в державних, так і приватних університетах зі збереженням системи пільг, грантів, освітніх кредитів; в) конституційне гарантування державою права кожному громадянину країни на безкоштовну університетську освіту після отримання повної середньої освіти. Але залишаються універсальними напрямки, за якими відбувається модернізація вищої освіти у «суспільстві знань»: безперервність; диверсифікація; підвищення фундаментальності; інтегрованість; гуманітаризація; демократизація; гуманізація; інтеграція з наукою і виробництвом; комп'ютеризація.

Щодо майбутніх розвідок в царині нарощування й використання модернізаційного потенціалу вищої школи, то слушною нам видається думка

російських соціологів, які підкреслюють, що «подальша модернізація освіти не потребує проведення нових реформ. Важливо переглянути критерії модернізації, підвищити цінність освіти у свідомості молоді, забезпечивши зв'язок модернізаційних освітніх стратегій з традиційним менталітетом росіян, з духовними традиціями російської освіти» [Зубок, 2013, с. 90]. Цей висновок повною мірою можна віднести й до подальшого розвитку вітчизняної вищої школи. Адже в наші дні формується нова освітня система як відповідь на кризу освіти, яка стала наслідком невідповідності існуючої освіти (у т.ч. вищої) новим суспільним та економічним викликам.

Д ж е р е л а

Астахова В.И., Батаева Е.В., Михайлева Е.Г., Матвеев В.В. Социология образования в Украине // Социс. – 2013. – № 1.

Горшков М.К., Шереги Ф.Э. Модернизация российского образования: проблемы и перспективы – Москва : ЦСПиМ, 2010.

Горшков М.К., Ключарев Г.А. Непрерывное образование в контексте модернизации. – Москва : ИС РАН, ФГНУ ЦСИ, 2011.

Гофман А.Б. Социальное – социокультурное – культурное: Историко-социологические заметки о соотношении понятий «общество» и «культура» // Социологический ежегодник. – Москва : ИНИОН РАН, 2010.

Елисеева А.М. Проблемы управления локальным образовательным пространством в контексте политики модернизации // Вестник Института социологии. – 2010. – № 1.

Животовская И.Г. Три десятилетия реформ образования в Европе: особенности модернизации образовательной системы // Актуальные проблемы Европы. – 2013. – № 2.

Зубок Ю.А., Чупров В.И. Социокультурный механизм формирования отношения молодежи к образованию // Социс. – 2013. – № 3.

Ильин А.Н. Антимодернизационные аспекты потребительского общества // Социс. – 2013. – № 5.

Костюкевич С.В. Высшее образование: современные мировые тенденции // Социологический альманах. – Вып. 3. – Минск : Беларуская навука, 2012.

Латин Н.И. Об опыте стадийного анализа модернизации // Обществєнные науки и современность. – 2012. – № 2.

Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку : монографія. – Київ : Знання України, 2003.

Плискевич Н.М. Тупики инструментальной модернизации // Обществєнные науки и современность. – 2010. – № 2.

Федотова В.Г. Переосмысливая теорию и практику // Социологический ежегодник. – Москва : ИНИОН РАН, 2010.

Фініков Т.В. Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна. – Київ : Таксон, 2002.

Черноморова Т.В. Модернизация британской системы высшего образования : очередная реформа // Актуальные проблемы Европы. – 2013. – № 2.

Delbanco A. The Universities in Trouble // The New York Review of Books, 2009. – Vol. 56. – № 8 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.nybooks.com/articles/22673>.

Fullan Michael. Choosing the wrong drivers for whole system reform // Centre for strategic education seminar series paper. – № 204. –April 2011.

Head S. The grim threat to British universities // The New York Review of Books, 2011. – January 13. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2011/jan/13/grimthreat-british-universities/?page=2>.

L. Khyzhniak. Modernization potential of higher education in Ukraine: socio-cultural and managerial contexts.

The article deals with the socio-cultural and managerial specificity of modernization capacity of higher education in Ukraine. The author offers to measure the modernization potential the of higher education systems with indicators, which include the following: characteristics of the project of modernization of higher education, commitment to modernize the system of higher school, high school innovation, resources of modernization, identification, analysis and social technologies of preventing the negative consequences of modernization risks, its socio-cultural barriers.

Keywords: *higher education, modernization, modernization potential of higher education, socio-cultural barriers of modernization.*

УДК 314.743-054.72:316(477)

Л. В. Чернії

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В ЕМІГРАЦІЇ

Стаття присвячена становленню та розвитку української соціологічної думки в еміграції в міжвоєнний період. Автором проаналізована діяльність української інтелігенції у науковій сфері та створення соціологічних центрів для відтворення та розповсюдження ідей української державності.

Ключові слова: *еміграція, українська соціологічна думка, суспільство, науковці, Український соціологічний інститут.*

Актуальність. На початку ХХ століття потужна частина української інтелігенції опинилася поза межами своєї держави. В силу політичних перепетій вони змушені були працювати над відродженням українських

національних ідей в складних умовах еміграції. Саме в цей час у країнах західної Європи активізували наукову роботу українські вітчизняні вчені, громадські та політичні діячі. Завдяки їхній праці українська еміграція залишила неоціненний внесок у розвитку та становленні української соціології як самостійної галузі. Опинившись в еміграції без мінімальних засобів для існування українці не пали духом, працювали над відтворенням українського народу і висловлювали своє власне бачення українського суспільства, яке відповідало б українським традиціям та культурній спадщині українського народу.

Аспекти, в яких проблему розроблено. Сьогодні існує низка праць, присвячених дослідженню української еміграції міжвоєнного періоду. Серед них такі автори, як: Ульяновський В. [Ульяновський, 1992], Федорук О. [Федорук, 1996, с.7], Шостак І. [Шостак, 2007, с. 200-220], Ручка А. [Ручка, 1995], Трощинський В. [Трощинський, 1994], Віднянський С. [Віднянський, 1994]. та інші. Автором ряду фундаментальних робіт з історії української еміграції є В. Євтух. Уваги заслуговує його дослідження (співавтори В. Трощинський, А. Попок та О. Швачка), в якому розкриваються, зокрема, методологічні аспекти дослідження історії української еміграції та діаспори [Євтух, 2003]. Проте, вивчення та узагальнюючий аналіз ролі українських вчених в еміграції у розвитку української соціологічної думки не набрало достатніх масштабів. Малодослідженим аспектом залишається діяльність українських соціологічних установ початку ХХ століття в еміграції.

Мета: визначити основні напрямки діяльності соціологічних інститутів в еміграції та внесок українських науковців у становленні та розвитку української соціологічної думки.

Інтенсивний розвиток української соціології поза межами України розпочався зі створенням ряду потужних соціологічних інститутів і наукових об'єднань академічного типу. Найбільшим таким центром став Український соціологічний інститут (Відень). 8 жовтня 1919 року Михайло Грушевський уклав Проект створення Українського соціологічного інституту. Головною метою діяльності Інституту вчений вбачав в інтеграції українського суспільства, різних його верств, поширення інформації про соціальне життя українців серед європейської спільноти. Силами Інституту проводилася робота по підготовці досвідчених науковців у різних галузях соціології, які повинні були ознайомлювати українське суспільство зі здобутками соціологічної науки на Заході, її напрямами і методами. Проведення

відкритих лекцій, публічних виступів пробуджували в українській громадськості посиленій інтерес до соціології. До співробітництва в Інституті М. Грушевський залучив відомих українських вчених, які перебували тоді в еміграції: історика і соціолога В. Липинського, юриста В. Старосольського та інших. Очолюючи Український соціологічний інститут, Михайло Грушевський, з метою розповсюдження інформації про досягнення української науки в еміграції, сприяв виданню наукових журналів та збірок, де публікувалися українські вчені [Погорілий, 1996, с. 36].

Соціологічні погляди самого М. Грушевського формувалися під впливом класичного позитивізму та соціології О. Конта, Е. Дюркгейма, етнології та психології В. Вундта і були відтворені в таких його працях: «Початки громадянства», «На порозі нової України», «Хто такі українці і чого вони хочуть?» та інших. Свої погляди вчений найбільш докладно сформулював у своєму теоретичному курсі «генетична соціологія», який він викладав в Українському соціологічному інституті. Саме цей курс, допрацьований і доповнений в праці «Початки громадянства». Що таке суспільство та завдяки чому воно можливе – основна проблема «генетичної соціології». Провідною ідеєю «генетичної соціології» є теоретичне обґрунтування законів трансформації людського суспільства і суспільності. Михайло Грушевський по-своєму розв'язує проблему механізму еволюції людського суспільства і форм суспільності.

На думку Грушевського, «генетична соціологія» як самостійна соціологічна теорія розвитку людського суспільства, насамперед, повинна визначитися щодо проблеми початку суспільства. В «генетичній соціології» вчений вбачав можливість і необхідність дослідження соціальних законів. Справжня соціологія має знайти і дослідити типові для людського соціального розвитку становища, які ілюструють загальні напрями і тенденції людського соціального життя та тенденції певної одностайної еволюції в кожній з функцій людського життя. Ці тенденції існують і можуть бути підведені під категорію емпіричних законів. У суспільстві діють такі закони і тенденції, як самоохорона роду, постійна диференціація, спадковість, виживання більш пристосованих, наслідування і вибір, залежність попиту і пропозиції, поділ праці [Грушевський, 1921, с. 42].

Аналізуючи соціальні факти та соціальну еволюцію в минулому, вчений вбачав вирішальну роль у змінах людського життя через конкуренцію

індивідуалістських і колективістських тенденцій та їх періодичне чергування. Боротьба цих двох тенденцій зумовлює ритм соціальної еволюції. Розвиток суспільства підпорядковується законам соціального розвитку, тобто внутрішнім зв'язкам, потребам, що керують змінами у формах людської спільності.

Основними чинниками історичного процесу є народ, народна маса, держава. Історична постать є продуктом епохи та середовища, людська воля обмежена і залежить від соціального оточення. Взагалі Михайло Грушевський у своїх роботах виділяє три стадії розвитку суспільності: початки суспільної організації, що характеризують перевагу біологічних факторів розвитку до соціальних форм організації, відокремлення людських спільнот від тваринного світу, поява економічних факторів об'єднання людей, виникнення моральних і регулятивних функцій, традицій, звичаїв; племінно-родова організація та процеси її поступового розпаду, що відбуваються під впливом економічної диференціації, розвитку особистої власності та виокремлення родинної сім'ї з племені; формування класової держави, яке супроводжується наростанням індивідуалізму проти колективістських засад спільності. Розвиток класової держави супроводжується появою нових релігій і культів, поділом суспільства на соціальні верстви з правлячим монархом.

На певному історичному етапі розвитку держави відбувається процес демократизації влади. Причину такого розвитку Грушевський вбачав у наростанні суперечностей між традиціями концентрації та монополізації засобів і впливів влади в руках нечисленної верстви та її ж інтересами самозбереження й утримання влади, можливе за умови залучення широких соціальних верств до участі у владних структурах. Відтак з'являється новий клас, власник нового економічного становища з владою [Біленький, 2006, с. 200-212].

Одним із основних завдань соціології М. Грушевський вважав вивчення соціальних процесів у суспільстві, яке повинне супроводжуватися відхиленням випадкового, мінливого і зосередження уваги на типовому і постійному. Соціологія як наука про загальні і постійні тенденції, форми соціального розвитку, на його думку, покликана допомагати кожній людині зрозуміти суспільство, в якому вона живе [Погорілий, 1996, с. 214-216].

Видатний учений М.С. Грушевський, аналізуючи проблему становлення української нації, писав, що дві великі творчі сили в житті кожного народу –

народність і територія – стали саме на порозі історичного життя нашого народу й утворили першу підставу подальшого його розвитку, що ці елементи є дієвими творчими силами.

Через низку специфічних історичних умов центральну роль в усьому українському житті, в боротьбі за волю, суверенну й незалежну державу відводив козацтву. Досліджуючи причини і умови виникнення та функціонування козащини, М.С. Грушевський зазначав, що вона як явище на побутовому рівні відома ще з часів староруських, а як суспільно-політичний феномен – з кінця XIV ст. На певну суспільну верству козащина перетворюється протягом XVI ст. Організаційних же форм і юридичного визначення набуває на переломі XVI–XVII ст. Уже з кінця XVI ст. про козащину, вважає М. Грушевський, можна говорити як про певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацьку громаду, управління, його державницькі структури.

У 1921-1922 рр. співробітники Українського соціологічного інституту займалися в основному видавничою та лекторською діяльністю. Зокрема, за цей період було видано 13 книг, присвячених різним аспектам минулого й сучасного життя України. Для українських емігрантів були організовані безкоштовні курси із суспільних наук. Головним чином вони присвячувалися питанням соціології, політології, історії тощо [Христюк, 1921, с. 175]. Одна з цілей Інституту, крім наукової, була культурно-просвітницька – ознайомлення зарубіжного читача з культурними здобутками українського народу. Як науковий заклад віденський Інститут існував, скоріше, номінально, і то лише до 1924 р., коли М. Грушевський повернувся на Україну.

Ще одною непересічною подією стало заснування в 1924 р. Українського соціологічного товариства і Українського інституту громадознавства (Прага), очолюваний М. Ю. Шаповалом (1882-1932 рр.). Будучи головою Українського громадського комітету, контактуючи з правлячою елітою Чехословаччини, Шаповал доводив необхідність створення Інституту і прагнув на науковому рівні вивчати українське суспільство [Stryjek, 2000, с. 43]. Головним об'єктом дослідження Інституту стало українське суспільство. Він постав як приватно-наукова установа, метою якого було накопичувати наявні українські соціологічні сили, і спрямувати їх на вирішення культурно-історичного завдання, яке полягає у соціологічному вивченні життєдіяльності України. На той час українська соціологічна думка

дещо призупинила свій розвиток і українське суспільство залишалося не дослідженим на науковому рівні. Інститут ставив перед собою конкретну мету: «вивчення і формулювання практичних проблем, що витікають з конкретних потреб українського народу в дану добу його існування» [Український..., 1925, с. 15] Інститут мав багато відділів, але найбільшим був відділ соціології і політики, який очолював сам М. Ю. Шаповал. На посаді керівника Інституту йому вдалося налагодити видання єдиного у той час соціологічного часопису «Суспільство» і наукового збірника «Народознавство». Згодом силами Інституту вдалося видати праці М. Драгоманова, В. Ковалю, В. Петріва та інших науковців, які досліджували соціологічну думку і працювали над поглибленням знань в цій галузі. Саме як українському соціологу, письменнику, політичному діячу Центральної Ради, М. Шаповалу належить понад 30 наукових праць. Вчений розглядав соціологію як найбільш загальну науку про суспільство, здатну об'єктивно відтворити сутність суспільства, його структуру і взаємозв'язки складових елементів. Як український письменник, соціолог і політичний діяч М. Ю. Шаповал головну увагу у соціологічних працях приділяв проблемі суспільства, а також питанням руху української нації. У своїх працях він перший в українській соціології ввів поняття «українське суспільство», стверджуючи, що, якщо суспільство творять групи, то в Україні суспільство тоді стане українським, коли будуть створені українські політичні партії, українські профспілки, українські кооперативні спілки, українські школи та ін. [Соціологія..., 2006]. Це бачення українського суспільства дозволило йому здійснити власну класифікацію суспільних груп. Науковець поділив їх на: організовані (держава, сім'я, партія, церква), характерною рисою яких є внутрішній поділ на керуючих (орган управління) і підлеглих; неорганізовані (мовні, статеві, вікові, расові), провідною рисою яких є відсутність сталої організації; прості (спортивне товариство, науковий гурток, кооператив, земляцтво), які об'єднані однією прикметою; складні (економічні класи і національності), характерною рисою для яких є об'єднання по декільком лініям ознак. М. Шаповал прагнув донести українському суспільству, що організація соціологічних студій та безпосередньо соціологія, як правдива наука про суспільство, стануть початком ідеологічного відродження українського народу, інтелектуальним інструментом становлення української державності [Шаповал, 1996, с. 14-20].

Висновок. Отже, розглядаючи діяльність українських вчених у становленні та розвитку української соціології в еміграції, можна стверджувати, що незважаючи на тяжкі умови еміграційного життя, це був найплідніший період у їх житті. Дипломатичні навички українських політичних та громадських діячів дали змогу організувати соціологічні інститути, завдяки яким працювали над вивченням українського суспільства та поширенням ідей української державності.

Джерела

Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945). – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994.

Грушевський М. Початки громадянства: генетична соціологія. – Б.Москва: 1921.

Євтух В.Б. та інші. Українська діаспора: Соціологічні та історичні студії. – Київ : Фенікс, 2003.

Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ сторіччя. – Київ : 1996.

Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – Київ : Наукова думка, 1995.

Соціологія: словник термінів і понять /Є.А. Біленький, М.А. Козловець, В.М. Дебой та інші. – Київ : Кондор, 2006.

Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / відп. ред. В.Б. Євтух. – Київ : Інтел, 1994.

Український інститут громадознавства // Нова Україна. – 1925. – ч.1.

Ульяновський В. Проекти соціологічного інституту Михайла Грушевського // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7.

Федорук О. Українська культура – держава – політика. Володимир Січинський. – Київ : 1996.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Т.1. – Відень : Український соціологічний інститут, 1921.

Шаповал М.Ю. Загальна соціологія. – Київ : Український центр духовної культури, 1996.

Шостак І.В. Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки // Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 8. – Острог : 2007.

The International at Lucerne 1919: The Resolutions. The Provisional Constitution. – London : The Labour Party, 1919.

Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji. – Wrocław : Fundacja na rzecz nauki polskiej, 2000.

L. Cherniy. The origins of Ukrainian sociological thought in emigration.

The article is devoted to the establishment and development of Ukrainian sociological thought in emigration during the interwar period. The author analyzed activities of Ukrainian intellectuals in the field of science and creation of social centers for the reproduction and distribution of the Ukrainian statehood ideas.

Keywords: *the emigration, Ukrainian sociological thought, society, the scientists, Ukrainian Sociological Institute.*

УДК 316.14

К. С. Піддубна

РОЛЬ БІЗНЕСОВОЇ ОСВІТИ В РОЗВИТКУ МОЛОДІЖНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

У статті автор доводить необхідність розвитку та удосконалення системи бізнесової освіти, спрямованої на виховання нової соціально відповідальної генерації підприємців серед молоді. Наголошено на ключовій ролі бізнес-освіти в соціалізації молодої людини, яка прагне займатися підприємництвом.

Ключові слова: *бізнес-освіта, молодь, підприємництво, молодіжне підприємництво, бізнес-підготовка, освіта.*

Постановка проблеми. Тема бізнес-підготовки молоді надзвичайно актуальна в умовах активізації підприємницької діяльності в українському суспільстві. Підприємець займає центральне місце серед суб'єктів ринкової економіки, його мотивація, цінності, соціально-економічна поведінка привертають особливу увагу науковців. Особистість підприємця останнім часом не має собі рівних в популярності серед фахівців різних областей: педагогів, психологів, економістів, соціологів, філософів, юристів. Інституціоналізується просвіта підприємців, наслідком чого стає поширення бізнесової освіти, виникає низка проблем щодо того, як за допомогою бізнес-освіти підняти на якісно новий рівень молодіжне підприємництво.

Актуальність теми дослідження визначається наступними обставинами: по-перше, безперервно зростаючою роллю молодіжного підприємницького сектора в сучасному соціально-економічному укладі суспільства. Соціальна

система, що формується в нашій країні, висунула молодого підприємця в число найбільш значимих фігур-суб'єктів суспільного прогресу. По-друге, важливістю розширення спектру і підвищення якості освітніх послуг на основі становлення і подальшого розвитку нових форм і технологій навчання, зокрема, системи бізнесової освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми підготовки молоді до підприємницької діяльності досліджували В. Дрижак, О. Набока, Н. Побірченко, Р. Пустовійт, О. Свинцов, К. Старченко, О. Тополь та ін. Проблеми організації цілісної системи підготовки молоді до управлінської та підприємницької діяльності в інноваційних школах розв'язуються в дисертаційних дослідженнях Л. Паращенко, Д. Алфімова. Історію управлінської освіти досліджують Д. Беннетт, Н. Грант, Л. Євенко, В. Щербіна.

Перспективи становлення сучасної системи бізнес-освіти розглядають А. Єгоршин, І. Колесникова, Т. Подсипаніна. З точки зору соціальної ролі бізнес-освіти в розвитку людини корисною виявляється концепція людського капіталу (Г. Беккер, М. Баськакова, Ю. Биченко, Т. Журженко, Ф. Махлуп, Ф. Хайек), інформаційного суспільства (М. Кастельс, А. Шеховцев). З'являються міждисциплінарні публікації, у тому числі ті, що аналізують особливості підготовки дорослих (А. Шинкаренко), розвиток бізнес-освіти під впливом глобалізації (Н. Покровський, С. Саунін), адаптацію американських технологій бізнес-освіти в східних країнах, особливості місцевої культури, організаційного розвитку і економічної структури (Т. Гараван, Т. Кагоно, М. Кобаяши, М. Морлей, Ч. Чунг, Ю. Явас). Але необхідно зауважити про недостатню кількість досліджень проблематики актуальності бізнесової освіти серед молоді.

Мета статті полягає в розкритті теоретичних основ формування і функціонування системи бізнесової освіти, спрямованої на виховання нової соціально відповідальної генерації молодих підприємців.

Виклад основного матеріалу. У розвинених країнах світу уряд формує і підтримує клас підприємців, адже їх характеристики обумовлюють економічне зростання. Так, у Франції, за даними дослідження, майже 24% 16 – 19-річних підлітків мріють стати підприємцями, але вони висловлюють сповна реалістичну оцінку природи ринку праці, мають уявлення про підприємництво як про важку роботу, а не про «битву» або гру; лише 16% опитаних вважають, що почати свою справу буде легко [Щенников, 2003,

с. 19]. На відміну від українських підлітків, в яких підприємництво асоціюється зі швидкою «роботою грошей», французи розглядають його як звичайну економічну діяльність. В теорії і практиці управління поняття «підприємницька культура» розглядається як рівень опанування людиною в процесі виховання й самовиховання стійких і стабільних ціннісних орієнтацій, морально-етичних принципів, відповідних знань, умінь і навичок.

Дослідження американського ученого Д. Беча свідчать, що дрібне підприємництво – головна рушійна сила економічного зростання США, де 37% зайнятого чоловічого населення і приблизно половина працюючих жінок мають в намірах відкрити свій бізнес [Щенников, 2003, с. 15].

Сучасна українська молодь має набагато більше можливостей для реалізації своїх амбіцій, ніж їхні батьки за часів радянської влади. Насамперед, це стосується розвитку молодіжного підприємництва. Проте досить невелика кількість молоді може розпочати власну підприємницьку діяльність (не більше 8 – 10 % молодих людей є підприємцями) [Куцоконь, 2006, с. 56]. Між тим підприємництво може стати початком ділової кар'єри молодих людей в умовах соціально-економічної кризи і напруженості на ринку праці. Сьогодні для суспільства небезпечною є не сама проблема безробіття, а недосконалість механізму попередження його негативних наслідків, особливо для молоді на початку трудового життя. У такій ситуації створення сприятливих умов для розвитку молодіжного підприємництва та реалізації підприємницького потенціалу молоді дасть відповідний економічний і соціальний ефект.

Молодіжне підприємництво являє собою особливий вид соціально-економічної активності молоді, спрямований на досягнення інтересів, розкриття творчого потенціалу та самореалізацію молоді. Молодіжне підприємництво, забезпечуючи зайнятість молоді, реалізується в таких функціях, як економічна, соціальна, ресурсна, демографічна, політична [Селезнева, 2001, с. 54].

Бурхливий розвиток країн лідируючої групи викликаний, в першу чергу, інтенсивним розвитком підприємництва. Саме воно стало активно використовуватися при реалізації державної політики економічного розвитку в США і «старих» європейських державах.

Тенденції розвитку сучасного підприємництва характеризуються активним включенням молоді. Статистичний аналіз показує, що як і за кордоном, так і в Україні провідною соціально-демографічною групою в підприємстві є

молодь у віці 18-29 років (поступово зростає і число тих, хто починає займатися підприємництвом у віці з 16 років).

На початку 90-х років ХХ ст. молодими підприємцями було створено близько 70 % малих і середніх комерційних підприємств. На початковому етапі економічних реформ малий бізнес розвивався дуже динамічно. Проте за подальших 10 років доля тих, що належать молодим підприємцям малих підприємств і організацій, зменшилася до 25 %.

Загалом ефективність і результативність молодіжної підприємницької діяльності залежить від наявності у всіх учасників процесу комплексу теоретичних знань, практичних навиків і умінь, що дозволяють поєднувати високий професіоналізм із знанням законів ринкового господарства, умінням раціонально і доцільно управляти всілякими ресурсами підприємства, можливостями передбачення дій конкурентів і прогнозування балансу споживчих інтересів, здібностями безперервного навчання і реалізації на практиці отриманих знань.

Виняткова соціальна функція молодіжного підприємництва – при зростаючій напруженості на ринку праці молодіжне підприємництво, як і бізнес взагалі, є основною можливістю створення нових робочих місць. Воно не лише сприятиме підвищенню рівня життя суспільства, скороченню безробіття через створення нових робочих місць, а і формуванню прошарку середнього класу, який є основою соціально-економічних реформ, гарантом політичної та соціальної стабільності та демократичного розвитку суспільства.

Але, не дивлячись на позитивні тенденції розвитку підприємництва, в молодіжному підприємстві існує чимало проблем соціально-економічного, організаційного, технологічного характеру. Одночасно значно загострилися проблеми, пов'язані з професійним самовизначенням, працевлаштуванням і соціальною захищеністю молоді.

Серед факторів, які ускладнюють розвиток молодіжного підприємництва, доцільно зазначити низький рівень економічних, правових, управлінських знань. Бізнес-освіта, будучи складовою соціально-економічної освіти, покликана усунути протиріччя між соціальним запитом суспільства і освітою.

Незначний соціальний досвід, слабкі практичні навички використання економічних законів і механізмів створюють труднощі молодому поколінню для включення їх у світ ринкових взаємодій. У зв'язку з цим забезпечення

зайнятості молоді, підвищення її добробуту, розвитку мережі послуг може бути досягнуте за рахунок стійкого розвитку молодіжного підприємництва. Оцінка соціально-економічного розвитку підприємництва дозволяє виявити як позитивний досвід і ефективність вирішення проблем, так і прогалини в конкретних напрямках; стимулює використання позитивного досвіду, що формується на тих або інших територіях.

Якщо у зміст освіти молоді включити бізнес-освіту як його складову частину, орієнтовану на різний вік і різну професійну орієнтацію, ввести в освітній процес бізнес-технологію у поєднанні з іншими педагогічними технологіями, організувати практичну бізнес-діяльність, то це забезпечить успішну інтеграцію молоді в соціум, що виражається: у цілеспрямованій підготовці у вузах і середніх спеціальних навчальних закладах, в підвищенні можливості відкриття ними власної справи на основі розвинених здібностей до підприємництва, в здобутті професії, пов'язаної з бізнесом.

Найважливішими принципами здійснення державної політики в сфері освіти є: загальнодоступність освіти; адаптивність системи освіти до рівнів і особливостей розвитку і підготовки тих, хто навчається; свобода і плюралізм в освіті; демократичний, державно-суспільний характер управління освітою, автономність освітніх установ. Останній принцип особливо важливий, оскільки його втілення в життя забезпечує існування розгалуженої системи освіти, дозволяючи при цьому готувати кадри з врахуванням вимог ринкової економіки і забезпечуючи максимальну гнучкість при визначенні кількості фахівців, необхідних для того або іншого сектора народного господарства. Принцип автономності освітніх установ дозволяє останнім якнайповніше задовольняти потребам населення з врахуванням його соціальних вимог, а також з обліком макро- і мікроекономічних вимог, що склалися у відповідних регіонах.

Вирішальну роль у формуванні нового покоління професійних управлінських кадрів, розвитку інноваційної економіки, підприємницького сектора країни повинна зіграти бізнес-освіта, яка забезпечить задоволення потреб бізнесу в кваліфікованих фахівцях, підготовлених управлінцях.

Бізнес-освіта розвивається дуже динамічно, але вона, в свою чергу, має відповідати потребам бізнесу і застосовувати сучасні освітні технології. Для сучасного суспільства актуальним стає можливість здобуття знань, застосованих на практиці, а також управлінських навиків, які дозволять зробити бізнес максимально ефективним на даному етапі соціального

розвитку. Саме тому важливим є глибоке дослідження проблем бізнес-освіти молодого покоління, виявлення тенденцій і особливостей розвитку, а також напрямів модернізації і вдосконалення професійного утворення управлінських кадрів країни.

Досвід розвинених країн світу свідчить про те, що їх соціально-економічний успіх безпосередньо пов'язаний з розвитком малого та середнього бізнесу, засвоєнням суспільством норм підприємницької культури, яка формується у процесі виховання й освіти на основі стійких та стабільних ціннісних орієнтацій, моральних та етичних принципів, відповідних знань, умінь і навичок.

Щодо вітчизняної бізнес-освіти, ми можемо сказати, що не можливо сьогодні підготувати нову генерацію підприємців, які б будували соціально відповідальний бізнес без компетентностей, які формують у своїх студентів бізнес-школи. Таким чином, створюється нова система освіти, яка покликана забезпечити функціонування бізнесу й розвиток підприємництва відповідно до сучасних соціально-економічних і соціокультурних вимог. Водночас, на думку вчених, ґрунтовна підготовка до життя і праці в ринкових умовах не може бути задовільною без належного у них мінімуму економічних і правових знань, сформованих організаторських і управлінських умінь та навичок, що формують готовність до підприємницької діяльності. Визначальним при цьому є не стільки опанування новими знаннями, скільки набуття нових особистісних умінь і навичок, що пов'язані, передусім, з ефективними комунікаціями, організацією власної справи, новими мотиваціями, створенням команди і вмінням працювати у ній, мистецтвом ведення переговорів. Здатність ефективно діяти в умовах невизначеності стає основною рисою успішної особистості, а початкова підготовка молоді до управлінської діяльності, як така, що сприяє набуттю ними необхідних знань і формуванню в них організаторських і управлінських умінь та навичок для забезпечення конкурентоздатності на ринку праці, набула соціальної значущості.

Бізнес-освіта дозволяє молоді набути нові знання, практичні навички, необхідні для поліпшення результатів роботи, підвищення продуктивності праці, досягнення певної тактичної і стратегічної мети, що є чинником успіху умолодіжному підприємстві.

Нерозвиненість інфраструктури, розрізненість підприємницької діяльності, слабка інформованість про спеціалізовані загальнодоступні

організації по наданню навчальних, консультаційних і інформаційних послуг перешкоджає становленню цивілізованого молодіжного підприємництва, залишаючи підприємця один на один з безліччю складних організаційних питань.

«Підприємництву можна навчити, – вважає Кароліна Деніелс з Babson College. Проте, інтерес до нових ідей і можливостей повинен іти від підприємця» [Kuttner, 1996, p. 70].

Аналіз основних напрямів розвитку системи підготовки фахівців у галузі молодіжного підприємництва в зарубіжних країнах можна провести по декількох напрямках: 1) роль традиційної університетської освіти в підготовці фахівців для бізнес-діяльності; 2) становлення і національні особливості самостійного сектора бізнес-освіти; 3) взаємодія системи освіти і ринку праці; 4) особливості сучасного розвитку ринку освітніх послуг.

У рамках першої ознаки можна відзначити, що більшість країн підсилюють свою діяльність у напрямі розвитку освіти на рівні університетів, орієнтованої на розвиток молодіжного підприємництва. В університетах Німеччини, Іспанії і Австрії засновані спеціальні кафедри, на яких студенти вивчають, як заснувати свою справу і управляти нею. У Данії, Ірландії, Португалії, Фінляндії і Швеції також є університети, що пропонують курси по підприємництву і менеджменту. Уряд Великобританії запустив програму по встановленню зв'язків між університетами і бізнесом – для комерційного використання досліджень університетів. Проводяться різноманітні освітні заходи, що допомагають підвищити обізнаність населення у сфері новітніх освітніх програм – це щорічне змагання по складанню кращого бізнес-плану серед студентів університетів в Ірландії, дні відкритих дверей у Франції, підприємницька конференція в Португалії; також створені інформаційні центри з підтримки студентських бізнес-ідей в галузі молодіжного підприємництва в Іспанії.

Слід зазначити, що відмінною рисою «американської моделі» освіти від європейської є, перш за все, її «наукоємність», яка виявляється в тому, що програма навчання ґрунтується на солідній теоретичній і науково-методичній базі. Тому основними центрами бізнесової освіти в США є найбільші дослідницькі університети (їх в цілому по країні близько 50). Для них характерна велика наукова діяльність, інтенсивне академічне життя, а зв'язок з практикою здійснюється в основному через проекти, що виконуються на замовлення фірм.

У США в період навчання студентам прищеплюють навички самостійності в підприємницькому середовищі. Вони збільшують час стажувань студентів на підприємствах і в інших організаціях, передбачають їх участь в розробці реальних проектів. Студент сидить в класі годин п'ятнадцять в тиждень (п'ять курсів по три години).

В США саме людський потенціал є універсальним, довгостроковим і досить регульованим джерелом у підготовці і стимулюванні творчих науково-технічних і управлінських кадрів, так і формування маси кваліфікованих носіїв практичних та теоретичних навичок в сфері підприємницької діяльності. У США розуміння цих зв'язків є органічним, оскільки в країні активізувалися процеси перетворення сфер науки, господарської практики і освіти в єдиний народногосподарський науково-освітній комплекс. В зв'язку з цим стає зрозумілим те домінуюче місце, яке до теперішнього часу зайняли в системі американських державних і суспільних пріоритетів заходи щодо розвитку всіх компонентів людського потенціалу, перш за все, зацікавлена увага і підтримка на всіх рівнях рішення проблем системи освіти і підвищення кваліфікації протягом всього життя.

У Японії університетські програми зосереджені, перш за все, на вивченні фундаментальних дисциплін, а вузька спеціалізація студентів з менеджменту, (при тому, що такий курс є) взагалі не практикується. Навчальні програми включають значне число спецкурсів на вибір, мають вельми гнучку систему. Такий метод навчання розвиває у студентів навички інтелектуальної праці, працездатність, самодисципліну і формує базу для ефективної діяльності на багато років. До того ж, на думку фахівців у сфері бізнесової освіти Японії, в школі бізнесу студент отримує лише 7% потрібних йому на роботі знань і навиків.

Підвищення ролі знань ставить в число найбільш актуальних завдань - висунення освіти в центр рушійних сил розвитку суспільства.

Процес диверсифікації освіти в сучасних умовах становлення молодіжного підприємництва, виявляється в становленні принципово нових секторів освітніх послуг, зокрема – бізнесова освіта, що пов'язана із зростанням вимог до конкурентоспроможності молодих фахівців в сфері підприємництва. Це вимагає трансформації вітчизняної системи освіти в систему безперервної освіти, що відповідає за забезпечення доступу особи до всіх рівнів освіти з метою розширення її можливостей до зміни своєї кваліфікації, до підвищення всебічності освіти. Сучасний етап розвитку системи освіти

ставить актуальним завдання – вивчення проблеми посилення практичної складової знань, здатної ефективно реалізуватися в успішній господарській діяльності. Отже, практичне значення бізнесової освіти в світлі виховання нового покоління молодих підприємців можна розглядати двояко: по-перше, як результат навчання, що виявляється в збільшенні кількості фахівців, які володіють практичними аспектами сучасних наукових знань і навиками їх вживання в професійній діяльності; по-друге, як процес вдосконалення технології бізнесової освіти, направлений на забезпечення відтворення вмісту, об'єму і якості освітньої інформації, адекватної потребам, тобто для особи молодого підприємця. Взаємозв'язок вказаних аспектів очевидний і дозволяє досягати успішнішого вирішення освітніх завдань через відповідну підготовку конкретних груп фахівців в області підприємництва і бізнесу. Для досягнення поставленого завдання потрібне вдосконалення технології освітньої діяльності в сфері бізнесової освіти.

Слід зазначити, що позиціонування сучасної бізнесової освітньої установи повинно відбуватися не лише в освітньому і економічному, але і в соціокультурному просторах. Дана обставина пред'являє нові вимоги до організації управління освітою, зокрема, розширення завдань формування ціннісних орієнтацій носіїв знань. Сучасну бізнесову освіту слід розглядати як соціальне вчення – вчення розумінню людьми цінності і необхідності набуття нових знань і умінь для ефективного розвитку власного і суспільного добробуту.

Аналіз програмного забезпечення освітніх проектів у сфері розвитку молодіжного підприємництва показує, що сучасна бізнесова освіта не направлена на формування цілісного світогляду. Воно еkleктичне, оскільки дає фрагменти знань про бізнес, які недостатньо зв'язані один з одним і не покривають всі потреби молодого фахівця, залишаючи білі плями.

У Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ ст. наголошено на необхідності забезпечення високої якості, конкурентоспроможності сучасних фахівців на ринку праці. Значною мірою розв'язання цього завдання залежить від ефективності навчально-виховного процесу, спрямованого на навчання основних принципів побудови професійної кар'єри і навичок поведінки в системі соціальних відносин [Селезнева, 2001, с. 4].

Досить вагома проблема розвитку вітчизняного бізнесу – низька культура підприємницької діяльності серед молоді. Негативними явищами нині є

знецінювання людського фактору, жорстка, часто безчесна конкуренція, нехтування потребами споживача, байдужість до наслідків виробництва тощо. На особистісному рівні яскраво проявляються індивідуалізм, перевага матеріальних цінностей над духовними, прагнення до легкої наживи, уникання важкої праці й відповідальності тощо.

Сучасна система освітніх послуг для учасників інноваційних процесів має бути поліфункціональною, здатною динамічно деформуватися по всіх змінних залежно від соціального замовлення, вимог ринку, рівня розвитку виробничої сфери. Успіх її реалізації пов'язаний з відповіддю на наступні питання:

1. Що є «поточним соціальним замовленням» на бізнесову освіту для молодого підприємця?

2. Які вимоги до якості, об'єму, форм викладання, рівня висувуються для молодого фахівця, орієнтованого на зайнятість у секторі підприємництва?

3. У чому полягає принципова різниця між освітніми програмами для різних поколінь підприємців?

5. Що потрібно зробити для того, щоб підприємець, прийшовши в освітню структуру зі своїми проблемами, був упевнений, що він здатний їх вирішити самостійно?

Одним з недоліків вітчизняної підготовки молоді до майбутньої підприємницької діяльності є недооцінювання соціально-економічної вихованості майбутніх фахівців. Саме потреба в підготовці молоді до майбутньої підприємницької діяльності зумовила бурхливий розвиток бізнесової освіти, що, в свою чергу, наголошує на тому, що лише однієї економічної компетенції на сьогодні стає недостатньо молодому спеціалісту для ведення підприємницької діяльності. Подальший розвиток суспільно-економічних відносин потребує переходу з кількісної до якісної підготовки, коли фахівець отримує не тільки знання, а й проходить через етап самовихованості та соціалізації в конкретному середовищі. І саме тут ми можемо зазначити про важливість ролі бізнесової освіти у вихованні справжнього соціально – відповідального фахівця в сфері підприємництва.

В даний час багато технічних університетів ввели такі окремі дисципліни, як загальна методологія менеджменту і маркетингу, управління розробкою нової продукції, комерціалізацією технологій в програму підготовки своїх випускників, а деякі почали програми підготовки або перепідготовки, що

дозволяють випускникам отримати паралельно другу або додаткову освіту у сфері управління інноваціями.

Проте залишається проблема професійної перепідготовки фахівців, що вирішили присвятити себе підприємництву в різних галузях діяльності і управлінню інноваційними проектами.

Головна проблема в моделюванні бізнесової освіти для молодих підприємців полягає в різноманітності технологій навчання. Стереотипи систем бізнесової освіти для учасників господарської діяльності в особі різних підприємців у всьому світі розроблені і існують давно і стабільно у вигляді освітніх комплексів та імітаційних фірм в бізнес-інкубаторах, технопарках, організаціях підтримки підприємництва, університетських бізнес-центрах. У них використовуються різні технології для навчання і консультування підприємців різного віку і категорій. Для України система, орієнтована на підприємництво і технологічний бізнес, є інноваційною, такою, що не має аналогів, оскільки до недавнього часу не було причин і умов для її виникнення. Вона не повинна копіювати стратегії і програми західного зразка, навпаки, необхідно врахувати менталітет українських підприємців, специфіку державної системи освіти і особливості ринку утворення інноваційного молодіжного підприємництва, що розвивається.

У ході навчання в системі бізнесової освіти відбувається передача і трансформація різних типів знань. Важливу роль в процесах трансформації одного типу знань в іншій відіграє факт особистого спілкування як викладача із слухачами, так і слухачів між собою. Вважається, що більше 50% реальної віддачі від навчання в очній бізнес-школі дають не лекції і бесіди з викладачем, а обмін практичним досвідом між слухачами. Саме вони – носії самого передового досвіду, ділових «ноу-хау». Саме вони найтонше розуміють будь-які, навіть мінімальні, зміни в діловому середовищі, в якому щодня працюють. Тому «вищий пілотаж» для професора бізнесу – це вміння розговорити аудиторію, а в кінці заняття підсумовувати досвід, спільно доповнити теорію найсвіжішими даними. Не випадково в провідних світових школах бізнесу доля інтерактивних занять (включаючи «кейс-стадіз») вагається від 40 до 60% навчального часу. До нижньої грані цієї амплітуди вона наближається сьогодні і в провідних українських школах бізнесу.

Слід зазначити, що організація підготовки молодих підприємців істотно відрізняється від інших видів освітніх послуг. Результатом навчання є не

кількість підготовлених підприємців, а число створених ними і успішно функціонуючих підприємств. Ринкова економіка через надзвичайну рухливість кон'юнктури змушує людей постійно удосконалювати свою професійну підготовку. Стійкий розвиток економіки досягається в умовах, коли економічно активне населення постійно навчається, а держава надає для цього необхідні умови. Абсолютно очевидно, що формування вказаного виду освіти відбувається під впливом двох основних складових: по-перше, особливого характеру діяльності, властивого підприємництву, по-друге, зацікавленості суспільства і держави в підтримці і розвитку даного сегменту освіти [Куцоконь, 2006, с. 58]. Що стосується першого аспекту, то значному інтелектуальному і творчому потенціалу багатьох підприємців не завжди відповідають знання і уміння в області організаційної та управлінської діяльності. Тому важливою особливістю формування освітнього товару в сегменті ринку освітніх послуг є необхідність обліку в освітньому процесі контекстної, такої, що враховує завдання і проблеми, які вирішуються фахівцями і підприємцями в професійній діяльності.

Активний розвиток сегменту, що цікавить нас, визначається декількома основними моментами: 1) потребами суспільства і людини, що виникають в процесі розвитку, в поповненні необхідних знань і практичних навиків в області розвитку молодіжного підприємництва; 2) необхідністю реалізації накопиченого науково-технічного і організаційного потенціалу в реальному секторі економіки; 3) характерними особливостями і завданнями підприємництва в сучасній економіці.

Динамічний розвиток і адекватне наповнення даного сегменту гальмується відсутністю налагодженого зворотного зв'язку з боку споживачів освітніх послуг, зокрема незнанням, який саме освітній продукт йому необхідний. Вирішення даної проблеми можливе, по-перше, в налагодженні моніторингу потреб при одночасному динамічному позиціюванні існуючих освітніх товарів; по-друге, в забезпеченні випереджаючого розвитку товарів і послуг в даному сегменті; по-третє, в створенні необхідного комплексу основних і додаткових умов, пов'язаних з формами, методами, технологіями та іншими атрибутами освітнього товару, що забезпечують його сприйняття і використання.

У теорії і практиці управління поняття «підприємницька культура» розглядається як рівень опанування людиною в процесі виховання й

самовиховання стійких і стабільних ціннісних орієнтацій, морально-етичних принципів, відповідних знань, умінь і навичок.

З розбудовою ринкового господарювання в Україні відбуваються істотні зміни. Знецінилися такі якості, як колективізм, альтруїзм, а набувають дедалі більшого значення практицизм, діловитість, уміння організувати і вдало вести власну справу. В системі виробництва країни різко зросла потреба у професіоналах з економіки, фінансів, права. У господарському житті країни різко зростає потреба у професійних знаннях з економіки, менеджменту, права та професіоналах-управлінцях. Для останніх необхідно розвивати глобальний стиль мислення, здатність діяти цілеспрямовано в складних і нестабільних умовах, брати на себе економічну, юридичну та моральну відповідальність.

Сьогодні бізнесова освіта покликана репрезентувати нову парадигму, яка «розвивається як відповідь на виклики цивілізації і одночасно як відповідь на потреби людини знайти своє місце і можливості самореалізації у новому глобальному просторі» [Андрущенко, 2005, с. 6].

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Обґрунтовано положення про істотне підвищення ролі бізнесової освіти в освітній структурі сучасного фахівця в сфері молодіжного підприємництва. Освітня послуга представлена автором як чинник соціально-економічного зростання в результаті її позитивного зовнішнього ефекту, який виникає опосередковано, через особу її споживача.

Таким чином створюється нова система освіти, яка повинна забезпечити функціонування бізнесу й розвиток молодіжного підприємництва у нашій державі. Визначальним при цьому є не стільки опанування молоддю нових знань, скільки набуття нових особистісних умінь і навичок, що пов'язані передусім з ефективними комунікаціями, організацією власної справи, новими мотиваціями, створенням команди і вмінням працювати у ній, мистецтвом ведення переговорів. Здатність ефективно діяти в умовах невизначеності стає основною рисою успішної особистості, а початкова підготовка молоді до управлінської діяльності як така, що сприяє набуттю ними необхідних знань і формуванню в них організаторських і управлінських умінь та навичок для забезпечення конкурентоздатності на ринку праці, набула соціальної значущості.

Уточнено місце бізнесової освіти як конкретного сектора системи додаткової професійної освіти. Розкрита двояка роль бізнесової освіти як

процесу підготовки і розвитку компетенцій молодих підприємців шляхом надання необхідних освітніх послуг: по-перше, як акумулятора інноваційних знань і практичних навиків, оволодіння якими є найважливішою умовою ефективного підприємництва; по-друге, як ретранслятора, що дозволяє передавати накопичену інформацію у відповідність з потребою, що виникає в ній, за допомогою використання адекватних освітніх технологій.

Подальше використання результатів і рекомендацій викладених в статті може бути покладене в основу розробки і вдосконалення законодавчого і нормативно-правового забезпечення бізнесової освіти, розвитку механізму взаємодії установ освіти і сектора молодіжного підприємництва.

Д ж е р е л а

Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів // Філософія освіти. – Київ : МАЙСТЕР-КЛАС, 2005. – № 1.

Куцоконь М.П. Молодіжне підприємництво та активізація суб'єктивного підприємницького потенціалу молоді. – Донецьк : Юго-Восток, 2006.

Національна доктрина розвитку освіти. Указ Президента України «Про національну доктрину розвитку освіти» // Бібліотека (газета). – 2002.– № 12.

Руделіус В. Тренінги і освіта з бізнесу в Україні: кілька уроків, нелегко здобутих Заходом // Синергія. – 2000. – № 1.

Селезнева Н.А. Качество образования и информационные технологии в образовании – понятия, взаимосвязи, эффективность // Качество образования и информационные технологии. Развитие образовательного пространства с использованием информационных технологий и телекоммуникаций. – Часть 1. – Москва : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2001.

Трансформація української освіти в контексті європейської інтеграції. Звіт по проекту. Міжнародний центр перспективних досліджень. – Львів : 2000.

Уланчук А. Професійна орієнтація – елемент підвищення конкурентоспроможності молоді на ринку праці // Економіка України. – 1998. – № 6.

Хокен П. Я починаю свою справу. – Москва : Прогресс, 1992.

Щенников С. А. Открытое дистанционное бизнес-образование как реальное воплощение глобализации // Качество дистанционного образования. Концепции, проблемы, решения. Тезисы докладов международной научно-практической конференции 8 декабря 2003 г. – Москва : 2003.

Drucker P.F. Managing for Business Effectiveness. Analysis. Allocation. Decision. Business Classics: fifteen key concepts for Managerial Success // Harvard Business Review. OBC 6/98 3 OM.

Kuttner R.L. Paul G. Hoffman Lecture 1996. Global competitiveness and Human Development: Allies or Adversaries? – New York : 1997.

Lucas R. Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries? // The «New» Growth Theory. – AEA Papers and Proceedings, May, 1990. – vol. 80, №.2.

Opatska S. Investing in Knowledge, Skills, Attitudes, and Values // Perspectives in Higher Education Reform. Volume 10. Published for The Alliance of Universities for Democracy through the American University in Bulgaria. – Blagoevgrad, Bulgaria, 2001.

K. Piddubna. The impact of the business education on the development of the youth enterprise.

In the article an author leads to the necessity of development and improvement of the system of business education, directed on education of new socially responsible generation of businessmen among young people. It is marked a key role business is educations at socialization young people, which aims to be engaged in an enterprise.

Keywords: *business education, young people, youth enterprise, business preparation, education.*

УДК 316.344.34:378]:316.344.23

Ю. В. Сюсель

ФОРМУВАННЯ СПОЖИВАЦЬКИХ СМАКІВ СТУДЕНТІВ У ВИХОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Стаття присвячена дослідженню споживацьких смаків студентів з акцентом на педагогічне виховання та рівень освіти, вік, матеріальний статус. Вищий навчальний заклад (ВНЗ) можна розглядати як один із компонентів виховного середовища, що формує споживацькі смаки студентів. Індивідуальні споживацькі смаки відображають не лише соціальні характеристики (вік, стать, зайнятість, етнос та ін.), але й соціальні цінності, а також індивідуальні стилі життя споживачів. Здобуття освіти ставить верхню межу вимог молодій людині до вибору образу і стилю життя, породжує різні сукупності практик споживання та дозвілля, розвиває споживацький смак.

Ключові слова: *споживацький смак, габітус, «парадокс споживання», рівень освіти, моделі споживання, студентська молодь тощо.*

Постановка проблеми. В умовах суспільних трансформацій, що відбуваються в Україні, виникає специфічна система соціального впливу на споживацьку активність індивідів, що представлена багатьма соціальними інститутами. Сучасні соціальні відносини в соціології споживання

розглядають як особливий процес, що виходить за рамки економічної сфери та знаходить свою значущу роль у всіх соціокультурних практиках. На споживання впливає безліч факторів: прибуток, професія, стать, вік, рівень освіти, сім'я і діти, національні та регіональні особливості, релігія. У даному дослідженні матеріальний, віковий та освітній статуси постають вагомими факторами формування розмаїття споживацьких смаків, а також виникнення повсякденних споживчих практик. Тому вивчення споживацької поведінки студентської молоді набуває особливої актуальності, оскільки дозволяє виявити й описати загальні тенденції в життєдіяльності сучасної молоді й перспективи розвитку споживання.

Наукова проблема дослідження полягає у наявності дефіциту розробок соціологічних теорій дослідження споживацького смаку студентської молоді як особливої соціальної групи. Очевидно, що подолання негативних тенденцій глобального споживацтва можливе у випадку соціологічної концептуалізації споживацького смаку як чинника, що впливає на характер споживання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Споживання у постсучасних суспільствах всебічно проаналізували західні соціологи II пол. XX ст.: Г. Беккер, Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, С. Майлз, Дж. Рітцер, М. Фезерстоун тощо. Серед російських соціологів, які займаються тематикою споживання, варто назвати О. Гурову, В. Ільїна, А. Овсяннікова, В. Радаєва, Л. Ростовцеву. Серед українських дослідників: Я. Зоську, І. Набруско, Ю. Пачковського, В. Тарасенка, М. Шульгу та багато інших.

Мета статті полягає у висвітленні ролі виховного середовища та рівня освіти у формуванні споживацьких смаків студентської молоді.

Викладення основних результатів дослідження. Сучасні дослідники стверджують, що для українського населення, що почало орієнтуватися на західні цінності, але статки котрих одночасно оцінюють як низькі, самі процеси консюмеризації набувають схожості до європейських зразків. Не маючи відповідного статку, щоб долучитися до європейського споживацького марафону за товарами, за оригінальними брендами, з орієнтацією на престижні центри моди та їх продукцію, значна частина українських громадян компенсують усе це разом через секонд-хенд, часто залучаючись у споживацьке кредитування [Шульга, 2011]. І. Набруско виокремлює три основні зразки споживання, характерні для українського населення: демонстративний, габітусний, конформний [Набруско, 2011].

Зокрема, навіть люди з однаковими статками можуть споживати у зовсім різний спосіб. У цьому сенсі рівень освіти є чинником, що здійснює значущий вплив на характер споживання індивіда та формування його смаків. Тому у соціальному аспекті споживацький смак органічно пов'язаний з перебігом соціалізації та перманентністю виховання.

Споживацький смак – це здатність споживача розуміти, розрізняти та оцінювати споживацькі риси товарів та послуг з урахуванням об'єктивних та суб'єктивних аспектів своєї життєдіяльності. Споживацький смак як форма споживацької свідомості притаманний конкретному індивіду та залежить від оточуючих людей та обставин. Споживацький смак можна інтерпретувати як органічну цілісність та раціонально-емоційний спосіб засвоєння дійсності. Тому споживацький смак – це складова габітусу, яка гармонійно поєднує соціальну (конструювання образу, формування ідентичності) та природну (задоволення фізіологічних потреб) сутність людини.

В основі концептуалізації споживацького смаку, можна виділити декілька напрямків. *Перший напрямок*, економічний, тлумачить споживацький смак як екзогенну змінну та не чітко пояснює його у рамках економічної теорії [Askerman, 1997, p. 149-159]. Автономна «економічна людина», яка виступає в ролі споживача, має чітко визначені потреби, котрі фактично не обмежують нічим окрім ресурсів, що є у розпорядженні індивіда. Такий споживач керується, в першу чергу, двома факторами: зміною цін та змінами власного доходу. Вплив споживацьких смаків на формування індивідуальних уподобань слабкий.

Маркетинговий підхід є різновидом економічного у справі розуміння споживацького смаку, бо, з одного боку, маркетинг можна розглядати як вид діяльності до вивчення смаків споживачів, і виходячи з них, вибудовує концепцію просування товарів на ринку, а з іншого боку, маркетинг ще і формує ці смаки. Дж. Д. Гелбрейт оцінює міру впливу інструментів і технологій маркетингу таким чином: «Споживач і справді може все ще уявляти, що його дії відповідають його власним уявленням про задоволення своїх власних бажань. Проте думка ця, поверхнева і вельми приблизна, є наслідком ілюзій, що склалися у процесі управління його бажаннями» [цит. за : Сэндидж, 1989, с. 112-113]. Навряд чи можна говорити про те, що всі бажання і смаки індивіда-споживача у ринковому суспільстві повністю контрольовані, керовані механізмами маркетингу.

Другий напрямок можна умовно назвати соціокультурним. У його межах споживацький смак розглядають, по-перше, у контексті класової структури суспільства (П. Бурдьє, Г. Беккер), а по-друге, як маркер у соціальній ієрархії. Так, на думку Ж. Бодрійяра, споживацька поведінка не може зводитися лише до володіння визначеним товаром або послугою, вона постає способом самовираження людини, заснованим на ідеї розвитку споживацького смаку в сучасному суспільстві. Такий погляд на споживання характерний, насамперед, для постмодерністів, що підкреслюють важливість символічного, суб'єктивного досвіду і підкреслюють, що індивіди створюють свої споживацькі смаки на основі своїх особистих переживань [Ильин, 2008].

П. Бурдьє пропонує поняття «смак» як класифіковану систему схем, бо смаки не є результатом природного, індивідуального вибору індивідів, а є результат соціальних умов, а цілі споживацького вибору відображають символічну ієрархію, що обумовлена соціальними перевагами для того, щоб посилити відмінність між класами у суспільстві [Набруско, 2002, с. 258]. Тому, стає зрозумілим, що наявна культурна гегемонія прийнятих у суспільстві смаків, а сфера споживання перебуває під впливом на неї домінуючих культурних смаків.

П. Бурдьє відзначив, що ієрархії смаків і товарів у сфері культури відповідає ієрархія власності у сфері економіки та ієрархії владних відносин у сфері політики. З цього погляду, той, хто володіє вагомим економічним або культурним капіталом, «домінує» або намагається встановлювати ієрархію свого смаку і пріоритетів для тих, хто володіє меншим відповідним капіталом.

Водночас, П. Бурдьє вказує, що смак, як класифікована система схем, об'єктивно співвідноситься через соціальні обумовленості, котрі його відтворили, з визначеною умовою: індивіди класифікують самі себе і дозволяють себе класифікувати, вибираючи відповідно до власного смаку різні предмети споживання – одяг, їжу, напої, спосіб проведення дозвілля – що певною мірою можуть відповідати їхній позиції у соціальній ієрархії. Звідси поняття «смак» має таке ж значення, що й «габітус», який П. Бурдьє визначає як ментальні структури, через які агенти сприймають соціальний світ. На його думку, габітус як «набута система схем» породжує стійкі диспозиції виробництва класифікуючих практик і, одночасно, диспозиції їх сприйняття та оцінювання [Бурдьє, 2001, с. 102]. Ці диспозиції не тільки стають критерієм класифікації ознак та наділення їх особливим символічним

сенсом. Вони примушують людину примиритися з цими практиками та їх результатами, породжуючи «смаки». Габітус, насамперед, пов'язаний з особливим типом умов існування тих або тих класів, що характеризуються різними об'ємами та структурою економічного і культурного капіталу [Бурдьє, 1998, с. 16].

Третім напрямком є соціально-психологічний підхід, у рамках якого значна увага надана сутності поведінки людини. Так, представники біхевіористського напрямку розглядали смак як орієнтацію, на основі якої індивід здійснює споживацький вибір в умовах величезної розмаїтості споживацьких благ. Споживацький смак усвідомлюється особистістю і здійснює безпосередній вплив на процес покупки і споживацьку поведінку індивіда як систему його реакцій на стимули (модель «стимул – реакція») [Ритцер, 2002, с. 688].

Структура споживацького смаку містить такі складові [Ростовцева, 2005]:

- *пізнавальна (когнітивна) орієнтація*. Сюди входять знання про властивості товарів і послуг, загальна поінформованість щодо переваг придбання товарів, їхніх відмінних, специфічних рис, а також способів здійснення покупки;

- *емоційна (афективна) орієнтація*. Вона характеризує емоційне ставлення до процесу споживання в цілому й окремих продуктів та їхніх споживацьких властивостей; зокрема, це виражається в термінах смаку, переваг тощо;

- *оціночна орієнтація*. Це різноманітні судження, думки й уявлення про характер і способи споживання, що виявляються в поняттях стилю, способу життя.

Виховне середовище, крім власної навчальної програми, сприяє засвоєнню латентної програми, яка спрямована на впровадження ідей та поведінкових зразків, що сприяють підтриманню існуючого соціального порядку. Сучасне виховне середовище заохочує тих, хто успішно засвоює знання, які забезпечують кар'єрне зростання та життєвий успіх. Одночасно виховне середовище культивує інструментальну (технологічну) раціональність і разом з професіоналізмом впроваджує конформізм – установку на споживацьку поведінку, що узгоджується з нормами існуючого суспільства.

На нашу думку, завданням виховного впливу ВНЗ є виховання молодого споживача, що здатний адекватно оцінити ситуацію та інших наявних акторів, власні ресурси та можливості та реалізувати власні інтереси та цілі за допомогою споживання. Споживача саме цього типу називають

«проінформованим споживачем» (обізнаним) [Peterson, 2006, p. 141]. «Бути «проінформованим» споживачем не означає постійно шукати вигідні пропозиції купівлі, хоча це теж є корисним умінням. Бути обізнаним споживачем означає знати про протиріччя, на які нас штовхають маркетинг та реклама, проте, тим не менш, споживати товари у передбачуваний та непередбачуваний спосіб з метою виразити щось своє – почуття власної ідентичності як розрізнення або соціальної ідентичності, як почуття належності до групи, що засноване на спільних смаках та цінностях» [Peterson, 2006, p. 152].

Як наголошує М. Петерсон, бути «проінформованим споживачем» означає знати про «парадокс споживання» С. Майлза [цит за: Майлз, 2000, с. 45-62], тобто розуміти, що нашими смаками та бажаннями маніпулюють мас-медіа, проте водночас мати віру в можливість того, що ми можемо знайти задоволення власних потреб та позначити власну ідентичність через використання товарів. Всупереч ідеям Франкфуртської школи, що люди асимілюються у той спосіб життя, який нав'язує їм соціокультурне поле масової культури та виробництва, вони можуть «привласнювати» речі задля досягнення власних цілей, гарантуючи, таким чином, що товари асимілюються у власний спосіб існування, а не навпаки [Peterson, 2006, p. 158].

Аналіз наукових джерел свідчить, що нові, консюмеристські моделі споживання найбільш властиві молодим людям. Можна виділити наступні споживчі особливості студентської молоді:

- Прагматизм і самостійність у діях, орієнтація на власні сили і можливості. Молодь прагне самостійно приймати рішення про покупку, найчастіше керуючись не тільки порадами близьких, але й власним обраним стилем або споживацькими смаками. Прагматизм споживацької поведінки виявляється в прагненні «розумно» витратити гроші, одержанні максимальної вигоди і корисності від використання речей, що здобуваються.

- Схильність до потрапляння під вплив масової культури, норм і стереотипів, що нав'язують засоби масової інформації тощо, бо споживацькі смаки найчастіше є такими, що штучно конструюють зовнішні джерела соціального впливу та стають суб'єктивними уявленнями, проходячи інтеріоризацію.

- Поряд із прагненням до самостійності в рішеннях і діях, молодь значною мірою схильна до наслідування, копіювання й успадкування модних

стандартів, стилів поведінки, як складових сучасної масової споживацької культури, орієнтованої в основному на представників молоді. Саме молодь, з огляду на свій віковий і соціальний статус, більш мінлива в своїх споживацьких смаках і перевагах, піддається впливу моди.

У сфері споживання студентська молодь успадковує соціальні стандарти і правила поведінки, характерні для всього суспільства. Маючи подібні риси в споживацьких практиках з іншими соціальними групами, молодь демонструє певні відмінності у споживацьких смаках, пов'язані з браком життєвої практики і знань, відсутністю матеріальної незалежності, прагненням до самоствердження.

Вторинний аналіз даних, отриманих за результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (дані за 2012 р.) дозволяють, на наш погляд, з'ясувати чи існує залежність між споживацькою поведінкою, формуванням споживацького смаку та освітніми, віковими, економічними характеристиками респондентів.

Залежність споживацької поведінки та формування споживацьких смаків від економічного статусу респондентів ілюструє відповідь на питання про можливість харчуватися відповідно до своїх смаків: «Чого з наведеного Вам не вистачає?». Так, 63% респондентів, які відносять себе до бідного класу, відповіли, що їм не вистачає можливостей харчуватися відповідно до своїх смаків. Тих, хто відносить себе до середнього класу і не може задовольнити таку можливість виявилось 40% [Українське..., 2012, с. 578]. Приведені дані можуть бути підґрунтям для однозначного висновку, що матеріальний статус людини суттєво впливає на зміст споживання та можливість харчуватися відповідно до своїх смаків.

Залежність споживацької поведінки та формування споживацьких смаків від віку можна почати аналізувати з посилання на дослідників. В. Ільїн стверджує, що для студентської молоді (як представника респондентської групи – молодь) характерна креативна модель споживання, що виявляється у творчому споживацтві [Ильин, 2008, с. 41].

До подібного висновку доходить відомий український соціолог О. Злобіна. Креативний тип поведінкових моделей вона досліджує, спираючись на розроблені У. Томасом, Ф. Знанецьким універсальні стратегії адаптації, що демонструють три базових психологічних типи: «креативний», «богеміан», «філістайн» [Поведінкові..., 2012, с. 123]. У результаті досліджень автор пропонує концепт: креативний споживач – нове ядро суспільства

споживання, завдяки якому можна зберегти гіперспоживацтво. Молодь найбільш відкрита до креативності та інноваційності у споживанні.

Як аргумент цього ствердження можна розглядати наступну емпіричну ілюстрацію: у 2012 р. 21,7% молодих людей до 30 років віднесли себе до креативного типу [Поведінкові..., 2012, с. 126]. Уперше в дослідженнях Інституту соціології НАНУ відповідний інструментарій було апробовано 1997 року. Респонденти, які характеризували своє становище у сучасних умовах, обираючи позицію «активно залучився до нового життя, ринкові відносини вважаю природним способом життєдіяльності», умовно належать до групи, що демонструє стратегію опанування, до якого і прагне креативний тип [Поведінкові..., 2012, с. 123]. Проте, О. Злобіна констатує, що сам по собі вік не є визначальним елементом при формуванні поведінкових стратегій, а діє лише в сукупності з іншими чинниками.

На питання про можливість харчуватися відповідно до своїх смаків: «Чого з наведеного Вам не вистачає?» відсоток усіх запропонованих варіантів відповідей опитаних молодого та середнього віку розташовується майже симетрично. Головний результат: 48% молодих людей і 49% опитаних середнього віку не можуть харчуватися відповідно до своїх смаків. Значить, молодь задовольняє потребу харчуватися відповідно до своїх смаків з невеликою дистанцією від середньої вікової групи. Це можна пояснити тим, що значна частка молоді не має власного економічного доходу і користується економічним капіталом своїх батьків, тому не відчуває гострого дефіциту, або, у зв'язку з професійною підготовкою та напрацюванням соціального статусу, задовольняє мінімальні потреби. Що стосується респондентської групи – люди старше 56 р., то вони відчувають найбільший дефіцит можливостей: 61% людей старшого покоління не задовільняють цю потребу [Українське..., 2012, с. 574]. Пояснення, без сумнів, розташовано в напрямку трансформаційних процесів в Україні.

Залежність споживацької поведінки та формування споживацьких смаків від освітнього статусу респондентів. Дефіцит у харчуванні відповідно до своїх смаків відчувають 42% опитаних з вищою освітою і 51% опитаних з середньою повною та середньою спеціальною освітою [Українське..., 2012, с. 572]. Відсутність великої дистанції в оціночних позиціях респондентів з різним рівнем освіти може свідчити про слабкий зв'язок споживацької поведінки з рівнем освіти. Проте, як свідчать дані, респонденти з вищою освітою однозначно мають більше можливостей харчуватися відповідно до

своїх смаків. Це можна пояснити тим, що вища освіта є фактором соціального «ліфту», тому що формує освічену людину, яка має шанси на кар'єрне зростання і переваги в конкуренції за професійний і соціальний статус, а це логічно впливає на матеріальний добробут і відповідні моделі споживання респондента. Отже, можна стверджувати про залежність формування споживацького смаку від демографічних, освітніх та економічних характеристик респондентів.

Висновки. Виховне середовище визначає рівень самореалізації і творчого самовираження студентів, перспективи у майбутньому. Пошук нових методів і методик формування проінформованого споживача буде сприяти успішній адаптації студентів у суспільстві споживання. Оскільки на ринку споживачі, які краще проінформовані, мають більшу здатність розуміти значення своїх дій та споживацького вибору, мають можливість зробити кращий вибір [Guido, 2002, р. 133]. Важливо, щоб виховне середовище сприяло активному переходу до суспільства розумного (помірного) задоволення своїх потреб і підтримувало альтернативні способи споживання задля збереження навколишнього середовища для майбутніх поколінь. Очевидно, що зазначене робить виклик і дає стимул для майбутніх досліджень значення виховного впливу та рівня освіти на споживацькі практики та смаки українців.

Д ж е р е л а

Бурдые П. Практический смысл ; отв. ред., пер. и послесл. Н. А. Шматко. – Санкт-Петербург : Алетей, 2001.

Бурдые П. Структура, габитус, практика // Журнал социологии и социальной антропологии. – Том I, 1998. – № 2.

Ильин В.И. Потребление как дискурс : учеб. пособие. – Санкт-Петербург : Интерсоцис, 2008.

Набруско И. Социокультурная роль денег в процессе потребления // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2011. – №1.

Набруско І. Ю. Споживання та соціальна стратифікація (деякі аспекти теорії П. Бурдые) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія, економіка, філософія. – Київ : Вид. центр КНЛУ, 2002. – Вип. 6.

Поведінкові стратегії населення як чинник модернізації (досвід емпіричного дослідження) / За ред. О. Злобіної. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2012.

Ростовцева Л.И. Потребительская культура как регулятор поведения потребителей [Электронный ресурс]: дис. ... д-ра социол. наук : 22.00.03. – Москва : РГБ, 2005.

Споживчі настрої в Україні, жовтень 2013: покращення на 3,5 п. до 84 // GfK Ukraine 10/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gfk.ua/about_us/methods/mystery_shopping/index.ua.html

Сэндидж Ч., Фрайбургер В., Ротцолл К. Реклама: теория и практика. – Москва : Прогресс, 1989.

Українське суспільство. 1992-2012. Стан та динаміка змін / За ред. Є. Головахи, М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2012.

Шульга М.О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні. – Київ : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011.

Ackerman F. Foundations of Economic Theories of Consumption: Overview Essay // The Consumer Society: Frontier Issues in Economic Thought. – Washington : Island Press, 1997.

Baudrillard J. Selected Writings: 2d edition /ed. by M. Poster. – Cambridge : Polity Press; Oxford : Blackwell Publishers, 2001.

Campbell C. The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism. – London : Writers Print Shop, 2005.

Guido A. F., Klaus J. H., Wymeersch E. Trading On-line and Consumer Protection // Capital Markets in the Age of the Euro. – Kluwer Law International. – 2002.

Miles S. The Consuming Paradox: A New Research Agenda for Urban Consumption // Urban Studies. – 1998. – №. 5-6. – Vol. 35.

Peter J. P., Olson J. C. Consumer behavior and marketing strategy. – 6th ed. – New York : McGraw-Hill Companies, Inc., 2002.

Peterson M. Consumption and Everyday Life. – London : Routledge Press, 2006.

Ritzer G. Enchanting a disenchanted world: Revolutionizing the Means of Consumption. – Maryland : Pine Forge Press, 2005.

Y. Siusel. The formation of the consumer tastes of the university students in the pedagogical education: sociological discourse. The article deals with the research of students' consumer tastes with an emphasis on pedagogic education and in teacher education and level of education, age, financial status. The institution of higher education may be considered as one of the components of the educational environment that forms the consumer tastes of the students. The individual consumer tastes represent not only the social characteristics (age, gender, occupation, ethnicity, etc.), but also the social values, as well as individual lifestyles of the consumers. Education raises the upper limit of the requirements of the young man to the choice of life style, gives rise to various totalities of practices of consumption and leisure, develops the consumer taste.

Keywords: consumer taste, habitus, «paradox of consumption», level of education, consumption model, student youth etc.

УДК 316.2

Т. А. Супрунець

АКСІОМАТИЧНІ ЯДРА ГОЛОВНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ СТОСОВНО ДОВІРИ ТА ДОВІРЧИХ ВІДНОСИН

У статті представлена соціологічна концептуалізація довіри в контексті класичної, неокласичної, посткласичної, некласичної та постнекласичної метапарадигм та розглянуто специфіку соціокультурного підходу у вивченні поняття довіри. У межах кожної із метапарадигм виділено основні теоретичні положення, які сукупно виступають базисом для інтерпретації поняття «довіри» у багатовимірній системі координат. Також у статті запропоновано узагальнення досвіду теоретичного дослідження поняття, що вивчається.

***Ключові слова:** довіра, форми довіри, ризик, соціальний капітал, соціальний порядок, рівні довіри, метапарадигма.*

Постановка проблеми. Суттєвий вплив довірчих відносин на функціонування багатьох сфер суспільного життя зумовлює актуальність теоретичного та практичного дослідження поняття «довіра» у межах низки соціогуманітарних наук [Стеценко, 2009, с. 177].

Оскільки соціологія початку ХХІ ст. характеризується методологічним плюралізмом [Радаєв, 2008, с. 24-33], варто говорити про теоретичну інтерпретацію поняття довіри в контексті основних соціологічних підходів та метапарадигм, що дозволить сформулювати певну систему координат, в якій здійснюватиметься подальше вивчення цього поняття. Таким чином, наукову проблему, на створення передумов вирішення якої спрямована ця стаття, можна визначити як суперечність між, з одного боку, зростаючою суспільною і науковою значущістю вивчення феномену довіри, а з іншого боку, недостатнім розпрацюванням соціологічної теорії довіри, в межах якої можна досліджувати цей феномен стосовно реалій пострадянських країн та з урахуванням специфіки різних теоретичних напрямів.

Аналіз досліджень і публікацій. Інтерпретація поняття довіри в соціології ґрунтується здебільшого на теоретичних положеннях концепції аномії Е. Дюркгайма, теорії раціоналізації М. Вебера, а також теорії структурного функціоналізму Т. Парсонса та Р. Мертона. Різнобічні інтерпретації цього поняття представлені також у напрацюваннях багатьох сучасних соціологів. Зокрема, довіру в контексті теорії соціального капіталу

вивчають Р. Патнем, Р. Барт, Дж. Коулмен, Ф. Фукуяма, Д. Гамбетта та інші. Проблему взаємозв'язку довіри та глобалізації аналізують П. Штомпка та Ф. Фукуяма. Довіру в контексті теорій модернізації досліджує Ш. Ейзенштадт. Серед українських науковців проблемою довіри цікавляться Т. Стеценко, Р. Гоч, А. Бова, Т. Кричевська та О. Балюк, Г. Андрущенко та інші, але варто зазначити, що вітчизняні дослідники ще рідко вивчають поняття довіри в межах певного теоретичного напрямку чи парадигми, що зумовлює надмірну абстрактність їхніх наукових студій, породжує ситуацію використання неадекватного дослідницького інструментарію.

Теоретичні засади дослідження. Російський соціолог В. Радаєв стверджує, що сучасна соціологічна теорія представлена низкою підходів, у межах кожного із яких варто виділяти аксіоматичне ядро, під яким дослідник розуміє набір таких теоретичних положень, які є вихідними та фундаментальними для конкретної групи теорій у межах певної метапарадигми чи підходу. Враховуючи різноманітність сучасної соціології, В. Радаєв пропонує побудову «методологічних мостів» між основними метапарадигмами та підходами, що забезпечує взаємодоповнення та обмін сенсами між різними соціологічними метапарадигмами та підходами і сприяє розвитку методологічного плюралізму сучасної соціологічної теорії [Радаєв, 2008, с. 24-33]. Оскільки Радаєв зауважує, що в умовах мультипарадигмальності соціології є сенс розглядати основні поняття соціологічної теорії крізь призму аксіоматичних ядер головних соціологічних метапарадигм та підходів [Радаєв, 2008, с. 24-33], то варто відмітити, що поняття довіри також можна розглядати у контексті основних соціологічних метапарадигм та підходів, що уможливить побудову «методологічних мостів» між цими метапарадигмами та підходами і дозволить проінтерпретувати поняття довіри у контексті соціологічної перспективи.

Метою статті є виділення аксіоматичних ядер основних соціологічних метапарадигм та підходів у дослідженні поняття довіри, що у подальшому уможливить обрання релевантної методики соціологічного дослідження. Для досягнення мети необхідно вирішити наступні завдання: 1) опрацювати наукову літературу по темі та здійснити компаративний аналіз теоретичних напрацювань щодо поняття, яке вивчається; 2) виявити специфіку теоретичних інтерпретацій поняття «довіра» у межах основних соціологічних метапарадигм та підходів; 3) здійснити спробу формування

компендіуму аксіоматичних ядер сучасної соціології у дослідженнях довіри, придатних до теоретичної інтерпретації та практичної операціоналізації поняття довіри.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, важливо зауважити, що у статті використовується структура соціологічного знання, представлена Г. Зборовським [Зборовский, 2008, с. 3-15]. Критерієм, згідно якого виділяються головні метапарадигми, на думку Г. Зборовського, є прийняття або неприйняття теоретичних положень класичної теоретичної соціології. Відповідно дослідник виділяє дві групи метапарадигм: класичні та некласичні. Ті, які розвиваються на основі принципів та ідей класичної соціології, об'єднані у групу класичних метапарадигм. До них належать класична (позитивізм, марксизм, еволюціонізм, веберіанство); неокласична (неопозитивізм, неомарксизм, неоеволюціонізм, неовеберіанство, структурний функціоналізм, неофункціоналізм, радикально-критичні теорії, теорії конфлікту); посткласична (постпозитивізм, постмарксизм, теорії системного аналізу, теорії модернізації, єдиного індустріального суспільства, постіндустріального суспільства, глобалізації) метапарадигми.

Інша група метапарадигм виділена на основі неприйняття принципів класичної соціології і включає у себе некласичну (символічний інтеракціонізм, феноменологія, етнометодологія, теорія обміну) та постнекласичну (інтегративні концепції, теорія комунікативної дії, постмодернізм, феміністична соціологія) метапарадигми [Зборовский, 2008, с. 3-15].

Варто зазначити, що поняття довіри розпрацьовується багатьма дослідниками протягом тривалого часу становлення соціологічної теорії. Проте доцільно розпочати інтерпретації цього поняття у контексті класичної метапарадигми, представники якої заклали підґрунтя для теоретичного вивчення довіри у соціології.

Е. Дюркгайм, представник класичної метапарадигми, що працював у річищі позитивізму та неопозитивізму, розуміє довіру як колективне уявлення, що стримує появу аномії [Дюркгейм, 1998, с. 294-296]. У такому контексті довіра виступає узагальненим показником норм та цінностей, які виконують у суспільстві інтегративну та регулятивну функції. Між довірою та соціальними нормами існує причинно-наслідковий зв'язок: чим вищий рівень згуртованості індивідів та дотримання ними соціальних норм, тим вищий рівень довіри у суспільстві. На думку Е. Дюркгайма, навіть у

традиційному суспільстві із механічним типом солідарності є передумови для формування довірчих відносин. За таких умов довіра виступає «до-договірним елементом» у процесі людської комунікації [Дюркгейм, 1998, с. 294-296].

Інакше трактує поняття довіри представник класичної метапарадигми М. Вебер. Довіра визначається типом соціальної дії та формується, здебільшого, у ціннісно-раціональному та цілераціональному типі дії, які передбачають альтернативи у поведінці іншого суб'єкта взаємодії. Натомість традиційна та афективна дії ґрунтуються на вірі – догматичному або емоційному сприйнятті поведінки іншого суб'єкта [Вебер, 1990, с. 81]. Таким чином, довіра містить у собі компоненту раціональності і формується у процесі соціальної взаємодії за умови, що присутньою є орієнтація на іншого суб'єкта та наявність власної мотивації індивіда.

Варто зазначити, що для німецького соціолога Г. Зіммеля характерним є принцип, згідно якого довіра трактується як форма контролю за учасниками соціальної взаємодії [Зиммель, 1999, с. 309-383]. Адже, навіть серед партнерів у процесі економічної діяльності формуються спільні не-економічні цінності, на основі яких формуються довірчі відносини з метою уникнення трансакційних витрат [Зиммель, 1999, с. 309-383].

Логічним продовженням ідей Г. Зіммеля є концепція Ф. Тьонніса, яка стосується довіри у суспільствах типу «гемайншафт» та «гезельшафт». Тьонніс вважає, що в обидвох типах суспільств є місце для довірчих відносин, оскільки довіра – це результат не лише стихійної, але й раціональної волі, яка формується у процесі людського мислення. У спільноті типу «гемайншафт» довіра є особистісною, а в спільноті типу «гезельшафт» вона відтворюється на безособистісному рівні – як довіра до іншого та до системи. В умовах сучасного світу, коли відбувається стрімке зростання чисельності актів соціальних взаємодій між акторами, особистісна довіра все більше витісняється безособистісною і починає функціонувати як нова форма соціальних відносин [Тьонніс, 2005, с. 197-200].

Довіра є об'єктом вивчення у структурному функціоналізмі. Т. Парсонс, будучи представником неокласичної метапарадигми, перш за все, визначає довіру як соціальну дію, що має місце в середовищі соціальних акторів і визначає їхню поведінку та вчинки. Для Парсонса довіра виступає елементом, що поєднує між собою окремі складові в рамках конкретної підсистеми [Парсонс, 1998, с. 21].

Якщо Парсонс більшою мірою акцентує увагу на структурному змісті довіри, то його послідовник Р. Мертон приділяє більше уваги функціональному аспекту довіри. Відповідником дихотомічній парі понять «довіра» та «недовіра», згідно поглядів Р. Мертона, є «функція» – «дисфункція». Адже дослідник вважає, що функцією довіри у суспільстві є формування умов для ефективного досягнення мети [Мертон, 2006, с. 215-216], натомість недовіра спричиняє руйнування усталених норм. У цьому контексті вчений близький до ідей Е. Дюркгайма про те, що довіра є чинником інтеграції суспільства. Також Мертон, подібно до Г. Зіммеля, зазначає, що довіра у суспільстві знаходить свій вираз у формі раціонально обгрунтованої соціальної норми [Мертон, 2006, с. 215-216].

Отож, довіра крізь призму структурно-функціонального підходу розглядається як елемент соціальної дії, який виконує низку функцій: інтегративну (поєднання різних елементів соціальної системи); функцію ціледосягання (довіра до іншого та до системи значною мірою сприяє досягненню людиною власних цілей), адаптації (позитивний вплив на розвиток інших підсистем у суспільстві) та латентну (механізм процесу соціалізації, внаслідок якого відбувається утвердження культурних зразків).

Варто зазначити, що для групи теорій, які відносяться до посткласичної метапарадигми, характерне виокремлення поняття довіри як особливої соціологічної категорії. Зокрема, теорія системного аналізу (Н. Луман) характеризує довіру як внутрішню властивість системи, необхідну для забезпечення її автономності. Також довіра передбачає можливість альтернативного способу дій інших суб'єктів взаємодії в умовах невизначеності та множинних ризиків [Луман, 2000, с. 94-107]. Це твердження стає актуальним в умовах сучасного «суспільства ризику», де територіальні кордони не можуть забезпечити розподіл на «своїх /чужих».

Якщо у Лумана довіра виступає механізмом, що забезпечує стабільність системи, то для іншого представника посткласичної метапарадигми – Е. Гіденса, довіра виступає механізмом, який підтримує стабільність життєвого простору індивіда [Гіденс, 2011, с. 145-153]. Іншими словами, довіра є формою «онтологічної безпеки», яка формує комфортні умови життя індивіда в умовах постійних змін та глобальних викликів. Гіденс виділяє три форми довіри, що існують у сучасному світі: особистісна довіра, яка ґрунтується на кровноспоріднених та дружніх зв'язках; безособистісна довіра до абстрактних систем та інститутів та узагальнена довіра як базова

настанова до взаємодії у суспільстві. Ці форми довіри пронизують весь спектр соціальних відносин [Гіденс, 2011, с. 207-261].

Посткласична метапарадигма містить також напрацювання, в яких поняття «довіри» аналізують у контексті теорії модернізації. Ш. Ейзенштадт зазначає, що довіра є чинником, що полегшує сприйняття суспільною свідомістю трансформаційних змін у соціумі і таким чином сприяє його модернізації та впровадженню інновацій. Тривалість та здатність до трансформацій суспільних інституційних комплексів залежить від можливості для розвитку довіри у межах від рівня малих закритих груп до рівня ширших спільнот та мереж. У такому аспекті довіра постає динамічним чинником, що визначає зміни у суспільстві, але з іншого боку, сама змінюється під впливом суспільних обставин [Ейзенштадт, 2002, с. 1-29].

Вище представлено теоретичну інтерпретацію поняття довіри у межах класичної групи метапарадигм. Проте варто також розглянути основні теоретичні положення, крізь призму яких аналізується поняття довіри у некласичній групі метапарадигм, що дозволить здійснити повноцінний компаративний аналіз поняття, яке вивчається.

Інтерпретації поняття «довіра» присутні у межах теорії обміну, що належить до некласичної метапарадигми. Якщо для одного із основних представників теорії обміну Дж. Хоманса всі види обміну можуть характеризуватися як довірчі відносини, то П. Блау під довірчими відносинами розуміє лише певний вид соціальних взаємодій, що характеризуються почуттям особистого обов'язку та вдячності [Блау, 1964, с. 88-97]. У цьому аспекті довіра розглядається ним як складова соціального обміну та характеристика відносин, які будуються за принципом «максимум прибутку – мінімум витрат». Отож, під довірою Блау розуміє раціоналізовану дію, спрямовану на досягнення цілі.

У концепції довіри Блау присутнє тлумачення понять «довіра» та «ризик». Якщо у Н. Лумана та Е. Гіденса ризик виникає в умовах невизначеності сучасного суспільства, то П. Блау вважає, що ризик постає як наслідок здійснення необхідного вибору: довіряти (і цим самим – ризикувати) чи не довіряти. Відповідно, існує прямий кореляційний зв'язок між ризиком та довірою: чим менший ризик, тим менший рівень довіри [Блау, 1964, с. 88-97].

Постнекласична метапарадигма у рамках інтегративної парадигми розглядає довіру як складову соціального капіталу (Р. Патнем, Ф. Фукуяма, Д. Гамбетта, П. Бурдьє, А. Селігман). За такого підходу довіра

інтерпретується як продукт суспільних відносин, що є складовою соціального капіталу – набору неофіційних вартостей та норм, які є спільними для членів певної групи і сприяють їхній взаємодії. На думку Ф. Фукуями, довіру можна ототожнити з мастилом, що робить діяльність будь-якої групи ефективнішою [Фукуяма, 2003, с. 18]. За таких умов цей феномен доцільно вивчати в контексті соціальних мереж, всередині яких формується «радіус довіри» – спільні норми, що притаманні окремим групам людей і не поділяються іншими групами того ж суспільства [Фукуяма, 2003, с. 18-23]. Для П. Бурдьє довіра – це символічний капітал, який дозволяє отримувати матеріальну вигоду (індивід може укласти договір, що принесе йому прибуток, не володіючи матеріальними ресурсами, але маючи достатній кредит довіри) [Бурдьє, 2002, с. 60-74].

У діяльнісно-активістській теорії (постнекласична метапарадигма), представником якої є П. Штомпка, довіра виступає настановою до взаємодії навіть в умовах невизначеності та ризику і аналізується у контексті трьох вимірів: довіра як характеристика відносин (реляційний рівень); довіра як особистісна характеристика (психологічний рівень); довіра як культурна складова певного суспільства (культурний рівень). Це свідчить про те, що Штомпка розглядає довіру на онтологічному рівні як складний феномен, який може функціонувати у межах соціальних взаємодій як у малій групі, так і поширювати свій вплив на суспільство загалом. Позитивні функції довіри у суспільстві засвідчують потребу її розвитку із мікрорівня до мезо- та макрорівня [Штомпка, 1999]. Довіра у концепції П. Штомпки формується під впливом взаємодії структурного та ресурсного чинників, яка проявляється у тому, що окремі індивіди, налаштовані на довірчі відносини у процесі міжособистісної взаємодії, формують контекст для відтворення та закріплення довіри у суспільстві. Отож у межах діяльнісно-активістської теорії довіра, з одного боку, постає результатом діяльності окремих осіб, а з іншого – виступає характеристикою цілого суспільства.

Варто зазначити, що у межах метапарадигм, які об'єднують класичну групу теорій (класична, неокласична, посткласична метапарадигми) довіра розглядається як специфічна характеристика суспільства, що, з одного боку, має природне походження, а з іншого – конструюється у процесі соціальної взаємодії. У межах класичної метапарадигми здебільшого присутнім є синтезований підхід до розгляду природи довірчих відносин, у контексті якого довіра виступає результатом поєднання ірраціональних та

раціональних чинників. Також можна стверджувати те, що представники класичної метапарадигми погоджуються із думкою, що довіра охоплює та пронизує різні рівні суспільного життя.

Схоже розуміння довіри знаходить свій вираз і в неокласичній метапарадигмі, де розвивається ідея про довіру як соціальну дію, яка слугує чинником інтеграції суспільства та формує умови для ефективного досягнення мети. Проте у межах цього напрямку поняття довіри суттєво збагачується завдяки розпрацюванню не тільки структурного, але й функціонального/дисфункціонального аспекту, що дозволяє використовувати цей феномен для пояснення процесів, які відбуваються у соціальній системі.

У рамках посткласичної метапарадигми довіра знаходить свій вираз на макрорівні як специфічна, внутрішня властивість системи та, водночас, на мікрорівні виступає настановою до дії, формуючи в індивідів власне ставлення щодо інших суб'єктів у процесі взаємодії. У контексті цієї групи теорій довіра також представлена як динамічний чинник, який визначає зміни у суспільстві. Ще одним важливим питанням, яке виникає у межах теоретичних положень посткласичної метапарадигми є співвідношення довіри та ризику. Думки вчених сходяться на тому, що саме розвиток довірчих відносин суттєво зменшує ризику, які виникають в умовах розвитку сучасних суспільств.

У рамках предметних полів метапарадигм, які об'єднують неокласичну групу теорій (неокласична, постнеокласична метапарадигми) інтерпретації поняття довіри обертаються навколо твердження про те, що цей феномен формується під впливом зовнішніх чинників та має соціальну природу. Метапарадигми, які об'єднують неокласичну групу теорій, розглядають довіру як суспільний ресурс, який мобілізує людську поведінку, спонукає до дії; підтримує творчий активізм відносно інших осіб; знижує рівень невизначеності та ризику.

Отже, ми проілюстрували когнітивні можливості всіх метапарадигм, в їхньому складі обираючи такі теорії, в яких кожна в межах своїх аксіоматичних ядер інтерпретує поняття «довіра». Разом з тим, ще одним напрямом соціологічного теоретизування, який відрізняється від традиційного поділу соціологічного знання на класичне та неокласичне, є соціокультурний підхід, який є одним із загальнонаукових підходів у соціогуманітарних науках. Соціокультурний підхід пропонує дещо інший

вимір аналізу довіри, суть якого полягає в аналізі певних соціальних феноменів крізь призму співвідношення культури та соціальності в конкретно-історичних формах [Черниш, 2007, с. 41]. Соціокультурний підхід набуває особливої актуальності в умовах постіндустріального суспільства, адже сьогочасне соціологічне знання характеризується парадигмальним зсувом – превалюванням культурної проблематики серед соціологічних досліджень [Фреик, 2006, с. 10]. У межах цього підходу довіра розглядається крізь призму співвідношення культури та соціального: довіра – це складний соціокультурний феномен, в якому можна виділити особистісний, соціальний та культурний аспекти. Культура виступає джерелом для зародження та відтворення довірчих відносин на різних рівнях взаємодії. До соціокультурних факторів, що впливають на розвиток довірчих відносин, можна віднести історичну спадщину, традиції, символи, стереотипи, якість освіти, рівень політичної культури середовища, нормативні та дискурсивні практики [Беспарточный, 2012, с. 7]. Довіра як соціокультурний феномен протистоїть хаосу, аномії, є чинником, що пом'якшує конфлікти цінностей, укріплює моральну основу довірчих відносин, сприяє соціальній передбачуваності дій індивідів та груп [Беспарточный, 2012, с. 7].

Природа довіри може зазнавати змін внаслідок появи на поширення у суспільстві нових культурних програм, які витіснятимуть застарілі соціальні відносини. Зокрема, такі ідеї присутні у напрацюваннях Е. Дюркгайма, М. Вебера, Г. Зіммеля, Ф. Тьонніса, Ф. Фукуями, П. Штомпки та інших. Наприклад, Дюркгайм вважає, що нова культурна програма, яка базується на формуванні органічного типу солідарності, витісняє застарілі відносини традиційного суспільства. Відповідно, змінюється характер взаємодії, де довіра стає одним із визначальних факторів появи розподілу праці.

Нова культурна програма, яку пропонує М. Вебер, ґрунтується на довірчих відносинах, чесності протестантів та змінює усталені соціальні відносини, сприяючи розбудові капіталізму. За таких умов довіра виступає одночасно і механізмом утвердження нової культурної програми, і її продуктом. В пізніших концепціях змінюються форми довіри під впливом нових культурних вимог. Зокрема, стверджують, що на фоні особистісної довіри починає утверджуватися безособистісна довіра до абстрактних систем, а це свідчить про появу нових безособистісних форм взаємодії (Г. Зіммель, Н. Луман, Е. Гіденс). Для П. Штомпки культурні зміни, які

витісняють застарілі соціальні відносини, є поштовхом для реконструкції довірчих відносин відповідно до нових вимог соціального життя.

Соціокультурний підхід до розгляду довіри можна успішно застосувати в контексті процесів глобалізації. Адже, у глобалізованих суспільствах помітними є швидкі зміни у соціальному житті, які постають внаслідок глобальних культурних викликів. Тому функціонування довірчих відносин розширює свій «радіус» дії і виходить на макро- та мегарівні.

Отож, у межах соціокультурного підходу довіра інтерпретується не лише у контексті соціального поля (як представляють це поняття дослідники, які працюють у межах метапарадигм, що об'єднують класичну та неklasичну групи теорій), але й починає розумітися як соціокультурний феномен, який формується під впливом певної культурної програми і значною мірою визначає якість соціальних відносин.

Оскільки у глобалізованих суспільствах відбувається своєрідний розрив соціального та культурного просторів, який пояснюється вичерпаністю соціального начала та формуванням нових транснаціональних спільнот, що ґрунтуються на соціокультурних факторах [Бек, 2001, с. 9-31], то довірчі відносини не стоять осторонь цих процесів. Адже соціальна складова довіри витісняється розширенням дії культурного чинника у структурі феномена, що вивчається. Це підтверджує той факт, що довірчі відносини - досить мінливі і майже повністю визначаються тими культурними факторами, які превалюють у певну історичну епоху. На сучасному етапі довіра на різних рівнях зазнає суттєвого впливу трансформаційних процесів, що відбуваються у суспільствах внаслідок глобалізації, а це зумовлює розширення довірчих відносин і вихід їх на макро- та мегарівні аналізу, але, водночас, разом зі звуженням соціального простору відбувається звуження довірчих відносин на локальному рівні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Різноманітність та методологічний плюралізм сучасної соціологічної теорії уможлиблює здійснення інтерпретації поняття «довіра» у контексті основних соціологічних метапарадигм та підходів, кожен із яких характеризується власним аксіоматичним ядром, крізь призму якого відбувається тлумачення поняття, що досліджується. Тому у межах цієї статті важливо виділити аксіоматичні ядра основних соціологічних метапарадигм та підходів у дослідженні поняття довіри. Класична група теорій, інтерпретуючи поняття довіри, відштовхується від таких основних принципів, як принцип

функціонального підходу до аналізу довірчих відносин; нормального (довіра) та патологічного (недовіра) стану суспільства; принципу відтворення довіри через соціальні дії та взаємодії соціальних груп та вільно організованих акторів; зростання раціональності в контексті розвитку довірчих відносин. Класична група теорій опирається на системний підхід до розгляду довіри та вивчення структури довіри шляхом аналізу соціальних структур та інститутів в їхній статистиці та динаміці. У межах класичної групи теорій поняття довіри інтерпретується як передумова та основа для соціальної спільності і соціального порядку, а також як засіб мінімізації ризиків в умовах суспільства, яке постійно змінюється.

Принципово відмінним є тлумачення поняття довіри в контексті тієї групи теорій, які об'єднані некласичною та постнекласичною метапарадигмами. Аксиоматичним ядром цієї групи теорій є положення про те, що довіра формується та конструюється активно мислячим та діючим суб'єктом. Основна увага акцентується на такому моменті, як взаємодія у кордонах соціального поля (комунікація, спілкування, інтеракція) як на макро-, так і на мезо- та мікрорівнях. До аксиоматичного ядра цієї групи теорій входить також положення про те, що довіра виникає внаслідок єдності соціальних структур та активних дій окремих індивідів та кристалізується у формі соціального капіталу. Отож представники некласичної та постнекласичної метапарадигм вбачають у довірі джерело та ресурс соціального капіталу, а також спосіб організації довготривалої соціальної взаємодії.

Аксиомою соціокультурного підходу є те, що будь-який феномен (у тому числі й довіра) у своїй структурі характеризується певним співвідношенням соціального та культурного елементів залежно від конкретно-історичних умов. Варто наголосити, що довіра у межах цього підходу знаходить свій вираз як соціокультурний феномен, в якому тісно переплетені соціальні та культурні чинники.

Оскільки в умовах глобальних культурних викликів зазнають змін ролі та функції основних суб'єктів довіри, тому актуальною є постановка питання про формування основних структур довіри, які відображають тенденції формування та трансформації довірчих відносин у сучасних умовах розвитку українського суспільства. Цей аспект вивчення довіри виступає завданням для подальших наукових розвідок.

Д ж е р е л а

Бек У. Что такое глобализация? – Москва : Прогресс-Традиция, 2001.

Беспарточный Д.Б. Доверие в системе социальных отношений населения региона: автореферат дис. на соискание науч. степени канд. социологических наук: спец. 22.00.04 «Специальные и отраслевые социологии». – Москва : 2012.

Бурдые П. Формы капитала // Экономическая социология. – 2002. – № 5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ecsoc.hse.ru/data/670/586/1234/ecsoc_t3_n5.pdf#page=60.

Вебер М. Избранные произведения. – Москва : Прогресс, 1990.

Гидденс Э. Последствия современности. – Москва: Праксис, 2011.

Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический. этюд. – Санкт-Петербург : Союз, 1998.

Зборовский Г. Е. Метaparадигмальная модель теоретической социологии // Социологические исследования. – 2008. – № 4.

Зиммель Г. Философия денег (фрагмент). – Москва : Канон-Пресс, 1999.

Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – Москва : АСТ, Хранитель, 2006.

Парсонс Т. Система современных обществ. – Москва : Аспект Пресс, 1998.

Радаев В.В. Возможна ли позитивная программа для российской социологии // Социологические исследования. – 2008. – № 7.

Стеценко Т. Становлення теорії довіри в соціології // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 1 (12). – Київ : Інститут соціології НАН України, 2009.

Тьонніс Ф. Спільнота і суспільство. Основні поняття чистої соціології. – Київ : Дух і літера, 2005.

Фреик Н. Концепция доверия в исследованиях П. Штомпки // Социологические исследования. – 2006. – № 11.

Фукуяма Ф. Великий разрыв. – Москва : АСТ, 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.scribd.com/doc/96231406/-Фрэнсис-Фукуяма-Великий-разрыв>.

Черниш Н., Ровенчак О. Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1.

Штомпка П. Доверие в эпоху глобализации // Социальная политика и социология. – 2006. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=14628159>.

Blau P. Exchange and Power in Social Life. – New York : Wiley, 1964 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://media.pfeiffer.edu/lridener/courses/EXCHANG2.HTML>

Eisenstadt N.S. Multiple modernities // Daedalus, 2000. – Vol. 129, № 1 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.jstor.org/stable/20027613>

Luhmann N. Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations / ed. by Diego Gambetta. – Oxford : 2000 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.sociology.ox.ac.uk/papers/luhmann_94-107.pdf.

Sztompka P. Trust: a sociological theory. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999.

T. Suprunets. The axiomatic cores of the main sociological approaches to the trust and trustful relationships.

The article dwells upon the sociological conceptualization of trust in the context of classical, neoclassical, postclassical, non-classical and postnonclassical metaparadigms. Specificity of sociocultural approach to studying of the concept is under scrutiny. Each metaparadigm has its own theoretical basis for interpretation of «trust» within multidimensional coordinate system. An attempt is made to generalise theoretical knowledge obtained by researching the concept under study.

Keywords: *trust, forms of trust, risk, social capital, social order, levels of trust, metaparadigm.*

УДК 316.2

С. В. Волк

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті розглянуті деякі особливості та проблемні моменти, які бажано враховувати науковцю, який займається питаннями етнонаціональної тематики. Увага приділяється як проблематиці інтерпретації понять, обранню теоретичного підґрунтя, так і зовнішнім факторам, які можуть впливати на дослідника.

Ключові слова: *інтерпретація понять, понятійний апарат, національний, етнічний, ідентичність.*

Висвітливо **актуальність** викладених в даній статті поглядів за допомогою двох наступних тез. Перша обґрунтовує доцільність та важливість досліджень етнонаціональної проблематики: сучасний світ стрімко глобалізується – активізуються міграційні процеси, розмиваються кордони і держави частково втрачають свій суверенітет, та поряд з тим виникають прагнення, як держав, так і окремих спільнот зберегти свою ідентичність, характер і самототожність. Друга обґрунтовує необхідність окремо звернути увагу на особливості теоретико-методологічних засад: наукове знання про націю та етнос розвивалося дещо відмінними шляхами в західній традиції і в радянській та пострадянській науках, поряд з тим мали місце спроби створити універсальні теорії аби пояснити складні трансформаційні процеси, які відбувались в колишніх радянських країнах після здобуття незалежності.

Особливості суспільства формують певні вимоги щодо обрання тих або інших теоретичних підґрунть та методів дослідження. Коли ми спрямовуємо свою увагу на дослідження колишніх радянських республік, то варто пам'ятати, що в ту мить, коли Радянський Союз як єдина держава припинив своє існування, – були зруйновані ті сталі ідентичності, що формувалися протягом багатьох десятиліть. Кожна з молодих незалежних країн обрала свій, унікальний за різними факторами, шлях розвитку й національного самовизначення, розпочала пошуки національної ідеї. Після розпаду СРСР розгорілося активне обговорення перспектив розвитку та інтеграційних векторів незалежних держав, що утворилися; у відповідь на об'єктивну потребу пояснити нові феномени, науковцями був запропонований ряд концепцій, за допомогою яких стало можливим аналізувати процеси, що відбуваються в середині цих держав. В колишніх соціалістичних країнах, з моменту розпаду СРСР і до сьогодні, не знижується актуальність вивчення етнонаціональної проблематики: від проблем консолідації суспільства та пошуку національної ідеї до проблем конструювання політичної нації-держави та особливостей державного управління і регулювання в умовах поліетнічного середовища.

Досліджуючи питання етнонаціональної тематики, ми звернули увагу на характерні саме для неї теоретико-методологічні особливості та проблеми: а) характерна для етносоціології та достатньо помітна серед них – необхідність наявності більш однозначного понятійного апарату (навіть незважаючи на мультипарадигмальний характер науки), б) неспроможність своєчасно сформулювати ті проблемні питання, що ідуть очевидно в розріз з домінуючими в європейському суспільстві ліберальними цінностями і принципами толерантності, в) аби окреслити наступну проблему, наведемо цікаву думку, висловлену Бенедиктом Андерсоном, – він стверджує, що важливо, аби науковець, який працює в сфері вивчення нації та її історії, не був носієм націоналістичних поглядів, адже в цьому випадку неминуче викривлення фактів та зміщення акцентів, г) нарешті, четвертий та досить вагомий блок – особливості обрання теоретичного концепту, який би слугував базою для подальшого дослідження.

Отже, наше **основне завдання** – спробувати більш докладно проаналізувати ті труднощі, які ми зазначили вище, як характерні для етносоціології та неминучі на шляху вивчення етносу, нації та ідентичності.

Докладно окреслимо проблемні моменти, які, на нашу думку, важливо враховувати та мати на увазі, працюючи в площині етнонаціональної проблематики.

По-перше, достатньо помітна проблема етносоціології – необхідність більш однозначної інтерпретації понять, що дозволить сформулювати єдину систему координат. Звідси, як нам здається, першочергове завдання дослідника, який працює з етнонаціональною проблематикою – чітка побудова понятійного апарату. Загалом, важливість інтерпретації понять – це не новина для соціології, особливо враховуючи її мультипарадигмальність, але не зайве зазначити про особливу важливість цього пункту для етносоціології, маючи на увазі, що для неї характерні значні протиріччя в дефініціях, які були породжені західною наукою, радянською наукою та сучасними спробами інтегрувати деякі наукові традиції.

Зважаючи на розмаїття розумінь та різночитання термінології етносоціологічного знання, необхідний глибинний аналіз предмету дослідження, адже, якщо не створити достатню теоретичну основу та не окреслити ключові суперечливі моменти, то на емпіричному етапі соціолог намагатиметься отримати відповіді на питання, які загалом не були поставлені, виявилися не конкретизовані, або не помічені. Результат дослідження не повинен першочергово допомагати розібратися в механізмах досліджуваного явища (на що соціолог може помилково сподіватися); а соціолог, в свою чергу, повинен, спираючись на міцну теоретичну основу, аналізувати отримані дані, а не лише описувати отримані результати, що є недостатнім [Паніна, 1997, с. 3-10].

По-друге, наступна складність – неспроможність своєчасно сформулювати ті проблемні питання, що ідуть очевидно в розріз з домінуючими в європейському суспільстві ліберальними цінностями і толерантністю. Враховуючи, що наша країна досить довго прагнула рухатися в бік європейської спільноти та впродовж багатьох років в дискурсах вимальовуються ідеї євроінтеграційних процесів, досить важко раціонально та критично поглянути на певні сталі та вкорінені, в тому числі в науковому середовищі, концепти та цінності.

Наприклад, Західна Європа, маючи колоніальну спадщину, зіштовхнулася зі жвавими міграційними процесами; окрім того, ще наприкінці 40-х років минулого століття, під час післявоєнної розбудови та на початку 70-х років, під час нафтової кризи, активно імпортувала трудові ресурси [Modood, 2013,

с. 3-4]. Отже, Європа поступово все більше набувала мультиетнічного стану, але, коли ми говоримо про складну структуру суспільства, – мультиетнічну чи мультикультурну, – ми говоримо не лише про демографічні чи то економічні показники, а про більш складні процеси [Modood, 2013, с. 5]. Якщо поглянути на витoki ідей мультикультуралізму, то вони, в тому або іншому вигляді, породжувалися суспільствами, що мають довгу історію протікання міграційних процесів та змішання етнокультурних меншин, такими як Канада, Австралія, Сполучені Штати [Modood, 2013, с. 3]. Якщо звернути увагу на часовий проміжок, то ідеї мультикультуралізму зароджуються орієнтовно ще в 60-х роках минулого століття, коли деякі науковці та політики почали звертати увагу на те, що ідея плавильного котла не працює, – в той час на зміну їй приходить ідея національно-державної інтеграції етноконфесіональних груп [Зорькін, 2011].

Наводячи приклад до другого складного моменту, зазначимо: ще декілька років тому важко було впевнено стверджувати про кризу мультикультуралізму, прогресивного концепту, побудованого на засадах толерантності, а подібні думки заздалегідь були помічені ярликом націоналістичних проявів. Але в 2011 році європейські лідери заявили про проблеми мультикультурної політики [Зорькін, 2011]. У другій половині 2013 року в Європейському Союзі ще більш гостро вимальовується низка проблем, які пов'язані з незваженою міграційною політикою. Отже, вже більш явно постало питання: чи завжди спрацьовують принципи взаємозбагачення культур та раціонального співіснування спільнот, що досить часто докорінно відрізняються? Однак, важливо розуміти, що подібна теоретична позиція ні в якому разі не повинна розумітися як крок в бік націоналізму; вона лише є проявом критичного погляду на суспільство.

По-третє, цікаву думку висловлює Бенедикт Андерсон, стверджуючи, що важливо, аби науковець, який працює в сфері вивчення нації та її історії, не був носієм націоналістичних поглядів, адже в цьому випадку неминуче викривлення фактів та зміщення акцентів [Андерсон, 2001]. Враховуючи, що Україна – досить молода нація і її розбудова ще триває зусиллями та прагненнями політичних та культурних еліт, то, працюючи з літературою, необхідно вміти виокремити гіпертрофовані націоналістичні думки. Але, з іншого боку, важливо розуміти, що, як стверджує Ернест Гелнер, не нація породжує націоналістичні погляди, а націоналізм породжує та будує націю

там, де її раніше не було [Гелнер, 1991]. Вирішення цієї проблеми полягає у відстороненому погляді та критичному мисленні.

Нарешті, четвертий та досить вагомий блок – особливості обрання концепту, який би слугував базою для подальшого дослідження.

Отже, виділимо декілька основних напрямків, в рамках яких розвивалося вивчення етносу та нації:

1. Примордіалістський (есенціалістський) підхід, в рамках якого працювали наступні дослідники: С. Широкогоров, Б. Маліновський, Е. Сміт, Ю.В. Бромлей, Л.М. Гумільов та інші. Згідно поглядів представників цього напрямку, етнос трактується як спільнота, що має певні об'єктивні риси: мову, територію існування, расу, релігію та інші характеристики. Гумільов розглядав етнос як «природну спільноту» [Гумільов, 1990, с. 87], що базується не на штучно сконструйованих регіональних юридичних нормах, а на рисах, що виникли органічно, природно та несвідомо. Загалом, часто есенціалізм розглядається як теорія-пережиток минулого, що мала своє історично зумовлене місце в полі соціально-політичних наук, але з часом відійшла на другий план, однак, на думку деяких науковців, вона і в наші часи має свої обґрунтування, змістовність та не втратила наукову актуальність. Наприклад, прихильником примордіалістського підходу в сучасності є російський науковець О. Дугін. Професор Пенсільванського університету А. Лустік не є переконаним есенціалістом, але звертає увагу на наступне питання: якщо деякі колективні ідентичності існують досить довго і майже не змінюються, вони є регулярними, стійкими і надійними, то, можливо, їх виникнення не достатньо пояснити лише як продукт конструювання? [Lustick, 2002, с. 2].

Окремо виділимо теорію етносу, якої дотримувався Ю.В. Бромлей. Іноді в науковій літературі виділяють цей підхід як окремий напрямок, а іноді не розділяють з примордіалізмом. Ключовий критерій концепту – пояснення етнічності – майже тотожній до примордіалізму, але особлива увага звертається на те, що кожному типу соціально-економічної формації є притаманний свій тип етнічної спільноти.

2. Конструктивістський підхід, представники якого (Б. Андерсон, Е. Хобсбаум, Е. Гелнер, В.А. Тішков та інші) розуміють націю та етнос як певні свідомо створені конструкти; не розділяють точку зору про те, що ці феномени є об'єктивно даними та передуючими свідомості людини. Якщо не розглядати націю лише як політичну, а мати на увазі і її поліетнічну суть, то

вона покликана вирішити, на думку Е. Хобсбаума, гострі проблеми лояльності громадянина стосовно держави у існуючому державному устрою, а також ідентифікації громадянина з ним [Хобсбаум, 1998, с. 131]. На наш погляд, саме стійка та розвинута ідентичність, – запорука стабільності та формування сильної країни, адже саме завдяки такій характеристиці як національна ідентичність індивід відчуває свою належність до певної нації в політичному розумінні.

Коли ми кажемо «конструктивізм», то в нашій свідомості постає певний процес створення чогось нового, або ж корегування вже створеного; наприклад, з позицій соціології, сталих елементів суспільних відносин, соціальних інститутів тощо. Під час досліджень етносу та нації увага дослідника неминуче спрямовується до вивчення такого складновимірюваного феномену як ідентичність. Очевидно, що агентами конструювання виступають зацікавлені особи, політичні та культурні еліти тощо. Аналізуючи суспільство, та споглядаючи за ним з боку, досліднику важко уявити собі альтернативні шляхи його розвитку, адже історичний процес безповоротний. У цьому сенсі здається цікавим використання моделювання та сучасних технологій задля вивчення суспільства з позицій теорії конструктивізму. А. Лустік, в співавторстві з двома колегами, розглядаючи в своїй статті інституціоналізацію ідентичності та колективну ідентичність як таку, акцентує свою увагу на питанні: «яким чином ідентичності розвиваються, набирають сили та якими шляхами вони втрачають свій домінуючий статус?» [Lustick, 2002, с. 2]. Дослідники не розглядали конкретні ситуації та не занурювались в розмаїття фактів, а використовували комп'ютерне моделювання для дослідження колективних ідентичностей.

3. Інструменталістський підхід полягає у ствердженні прибічників, що етнонаціональні характеристики та ідентичність обираються свідомо, іншими словами, детермінуються ситуаційно в залежності від очікуваних переваг та передбачуваних результатів подібного рольового прийняття.

Вище ми навели три класичних підходи, в рамках яких прийнято розглядати етнонаціональні відносини, далі ми розглянемо інші теоретико-методологічні засади, на які звернула увагу Н. Черниш, адже, на її думку, сьогодні вже об'єктивно не є достатнім просто дотримуватись певних довільно обраних методів та процедур, а також методологічних позицій, з яких проводимо інтерпретацію соціальних явищ [Черниш, 2011, с. 106].

Необхідно враховувати, що, як закордонні, так і вітчизняні вчені, акцентують увагу на різноманітних аспектах феноменів етносу та нації.

Окремо звернемо увагу на особливості вивчення ідентичностей в рамках українського суспільства. Західні традиції дотримання структурного підходу з використанням кількісних методів аналізу не завжди можуть повною мірою задовольнити дослідницькі інтереси та відповісти на поставлені питання, якщо брати до уваги особливості сучасного українського суспільства та притаманну йому множинність ідентичностей. Радянський Союз містив у собі велику кількість етносів, а, отже, спостерігалася висока міра змішання культур. У колишніх союзних республіках, після розпаду СРСР, можемо помітити гострі проблеми, що виникають чи то на тлі стосунків титульних етносів та етнічних меншостей, чи то на рівні стосунків між сусідніми державами. Проблеми національної ідентичності існують завжди, якщо поряд проживають декілька етнічних груп [Vomhof, 2011, с. 147].

Аби зорієнтуватись в заплутаній ситуації множинності ідентичностей та підходів, Н. Черниш рекомендує звернути увагу на декілька рекомендацій. Першим кроком, на думку автора, має стати розгляд кола тих теоретичних положень, що по-різному трактують ідентичність та по-різному класифікують цей феномен як складову частину сплетіння ідентичностей; саме вибір певної класифікації теорій повинен допомогти вирішити теоретико-методологічні проблеми [Черниш, 2011, с. 106].

Важливо розглянути існуючі класичні соціологічні теорії, а також їх сучасні варіанти, та проаналізувати можливості їх використання як методологічного підґрунтя для аналізу ідентичностей як стану самототожності. Розглядаючи першу групу парадигм, автор пропонує звернути увагу на ті пов'язані з вивченням ідентичностей аспекти, що можуть бути з'ясовані, якщо буде обрано, наприклад, структурний підхід. Вибір структурного підходу дозволяє, наприклад, оперувати тричленною структурою ідентичності, яку пропонує А. Ручка (особистий, соціальний, культурний компоненти), та з якою погоджується автор статті [Черниш, 2011, с. 106].

Далі ми обираємо та окреслюємо вид ідентичності, який підлягає подальшому розгляду (наприклад, національна ідентичність). Необхідно звернути увагу на рівні функціонування ідентичностей: мікро-, мезо-, макрорівень тощо. Далі розглянути: ієрархія ідентичностей, опуклість ідентичностей, місце розташування та сила прояву ідентичностей, соціальні

ролі [Черниш, 2011, с. 107]. Сюди ж відносимо функціоналізм, який в органічному поєднанні з структуралістськими положеннями може надати нам відповіді стосовно тих функцій, які виконує ідентичність в суспільстві.

Якщо поглянути на можливості теорій конфлікту в даному контексті, то вони розглядають вже не класові конфлікти, як раніше, а конфлікти ідентичностей, які, на думку Наталії Черниш, є проявом конфлікту цінностей, що відіграє центральне місце в поляризації західних суспільств [Черниш, 2011, с. 107].

Нарешті, до першої групи парадигм відносимо теорії постіндустріального суспільства, які зосереджуються на виробництві та споживанні, та теорії глобалізації, які інтерпретують ідентичність в контексті глобальних змін сучасного світу [Черниш, 2011, с. 107-108].

Якщо дослідник вирішив працювати в рамках першої групи окреслених вище теорій, то цілком логічним є те, що в даному випадку будуть більш прийнятні кількісні методи емпіричних досліджень, адже вивченню будуть підлягати чисельні групи людей.

Виділяючи другу групу парадигм, Н. Черниш, посилаючись на Зборовського, відносить до неї символічний інтеракціонізм, феноменологічну соціологію, рольові теорії та постмодерністську соціологію. Саме представники символічного інтеракціонізму були піонерами в соціологічному осмисленні феномену ідентичності [Черниш, 2011, с. 109].

Отже, якщо науковець спирається на одну з теорій другої групи парадигм, то в цьому випадку доцільно використовувати якісні методики соціологічного дослідження. Чим меншою є досліджувана група, тим більш доцільним та обґрунтованим є проведення фокусованих групових інтерв'ю, або ж глибинних інтерв'ю, якщо мова йде про індивіда. Також можливе поєднання кількісних та якісних методів в рамках одного дослідження.

Вище наведено дві групи соціологічних теорій, оперуючи якими, ми можемо вивчати феномен ідентичності, та кожна з яких має свої особливості та можливості у висвітленні певних аспектів об'єкту дослідження.

Однак, цікавий погляд на можливості цих двох груп теорій пропонує П. Штомпка, схилиючись до того, що вони вже не спроможні надати необхідні відповіді на запити дослідника; та натомість науковець стверджує, що саме моменти повсякденного життя стають об'єктом вивчення в соціології і пропонує своє бачення третього напрямку розвитку

соціологічних теорій, який він називає «соціологією повсякденності». У цьому напрямку аналіз вербально висловлених думок респондентів з першого плану переходить на другий, в той час як на першому місці постає інтерпретація повсякденних практик з використанням «неопитувальних» технологій (візуальна соціологія). Штомпка звертає нашу увагу на те, що останнім часом помітний вагомий зсув від масових квантитативних опитувань в бік «більш якісних» методів [Штомпка, 2009, с. 3].

Отже, варто сказати, що сучасне суспільство характеризується ускладненням та множинністю ідентичностей, що набуває певної тенденції, та поряд з тим зростає кількість теоретичних доробок, що інтерпретують сучасність з характерною для неї складністю, а також пропонують комбіновані дослідницькі прийоми.

Таким чином, вивчаючи сучасне українське суспільство, цілком доцільними виглядають комбінації декількох теоретичних підходів та дослідницьких практик. Окрім того, цікаво дослідити ті змісти, які вкладають респонденти у ключові поняття етносоціології, а також проаналізувати як обрані ідентичності втілюються респондентами в повсякденному житті [Черниш, 2011, с. 109].

Дослідник ще на етапі теоретичного осмислення майбутнього дослідження зіштовхується з певними проблемами, не кажучи вже про конкретизацію завдань та апробацію методик отримання даних у самому процесі дослідження. Проблеми та складності, що можуть виникнути в рамках проведення дослідження, Н. Паніна поділяє на два типи та застерігає дослідника від них: перший тип – проблеми, що пов'язані з невідповідністю автора до проведення емпіричного дослідження, другий тип – об'єктивні проблеми, що пов'язані з обмеженістю емпіричного вираження процесів та явищ, які підлягають вивченню [Паніна, 1997, с.3-10]. Аналізуючи питання національно-етнічної проблематики, можливі ситуації в яких складно отримати дані, або ж вони приховані, а особливо зафіксувати таку мінливу та складну вимірювану характеристику як ідентичність.

Висновки. Отже, ми спробували окреслити та розглянути декілька проблемних теоретико-методологічних моментів, а також зовнішніх факторів, які, на наш погляд, є актуальними для сучасної етносоціології. Ще класик-конструктивіст Бенедикт Андерсон звертав увагу на те, що науковець, який працює у сфері вивчення нації та її історії, не повинен бути носієм націоналістичних поглядів, адже в цьому випадку неминуче

викривлення фактів та зміщення акцентів. Суттєва риса сучасної етносоціологічної науки – складність відвертого формулювання проблемних питань, що, на перший погляд, здаються різкими та можуть суперечити домінуючим ідеям та загальноприйнятим системам координат; в даному випадку ми не закликаємо до заперечення будь якого домінуючого концепту, але пропонуємо критично ставитися до орієнтирів та тверджень, що здаються аксіоматичними або ж занадто політизованими. Достатньо помітна проблема – необхідність більш однозначної та загальноприйнятої інтерпретації понять, яка дозволить сформулювати єдину систему координат етносоціології; чіткість та логіка побудови всієї дослідницької роботи ґрунтується саме на демаркації ключових понять. Іншими словами, особливість етносоціологічних досліджень, які торкаються проблематики етносу та нації в сучасній Україні, національної ідентичності та суміжних понять, полягає в тому, що не існує однозначно окресленого та сталого понятійного апарату, а такі базові поняття як етнос та нація мають багато розумінь, – аж до ототожнення. Нарешті, були розглянуті теоретичні концепти, оперуючи якими можливо аналізувати націю та етнос; а також були опрацьовані рекомендації щодо вибору теоретичних основ, дослідницьких практик та підходів.

Д ж е р е л а

Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. – Москва : «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001.

Геллнер Э. Нации и национализм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/gelln/index.php

Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Ленинград : Гидрометеиздат, 1990.

Зорькин В. Как сохранить государство в эпоху этносоциального многообразия [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2011/09/13/zorkin.html>

Кравченко О.І. Теоретико-методологічні проблеми концептуалізації культурної ідентичності [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ku/2010_31/ku31-1-02.pdf

Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: навчальний посібник. – Київ : Інститут соціології НАН України, 1997.

Соціологічна теорія: традиції та сучасність. Навчальний посібник / За ред. А. Ручки. – Київ : 2007.

Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. – Санкт-Петербург : 1998.

Черниш Н.Й. Ідентичності в сучасній Україні та стратегії їх вивчення // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2011. – Т.4. – № 941.

Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии // СОЦИС. – 2009. – № 8.

Bomhof Marjolein. Democratization: Resolution of National Identity Issues // Social Cosmos, 2011. – № 2. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://socialcosmos.library.uu.nl/index.php/sc/article/viewFile/31/27>

Greenfeld Liah. Nationalism and the mind / The Tenth Annual Gellner Lecture, London School of Economics, April 22, 2004 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://tamilnation.co/selfdetermination/nation/liah.pdf>.

Lustick I., Miodownik D., Philbrick S. The Institutionalization of Identity: Micro Adaptation, Macro Effects, and Collective Consequences [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/lice/2/lustick/lustick.pdf>.

Modood T. Multiculturalism (second edition). – Cambridge : Polity Press, 2013.

S. Volk. The features of ethno-national studies: theoretical and methodological aspects.

The paper considers some of the features and problematic moments that are sure to keep in mind the researcher who has applied to the ethnic and national issues. Attention is focused to the problems of concepts interpretation, the theoretical framework choosing and the external factors that can influence the investigator.

Keywords: *concepts interpretation, conceptual framework, a national, an ethnic, identity.*

УДК 316.74

Р. Д. Куртсеітов

**ВИВЧЕННЯ РІДНИХ МОВ ТА НАВЧАННЯ НА НИХ У СИСТЕМІ
ОСВІТИ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ: ДИНАМІКА
СУПЕРЕЧЛИВИХ ПРОЦЕСІВ**

У статті аналізується стан вивчення та навчання на рідних мовах у системі освіти Автономної Республіки Крим, основні правові, організаційні та освітні фактори, які впливають на кількісні та якісні параметри цього процесу; консервативний характер системи освіти, яка не відображає зміни в етнодемографічній структурі населення Криму й існуючі потреби етнічних спільнот півострова; непослідовність виконавчої влади в реалізації прийнятих її рішень із розвитку мережі шкіл з рідними мовами навчання. Вказується на існуючі явні диспропорції в задоволенні мовних потреб різних етнічних спільнот. Аналізується складний процес відновлення освіти кримськотатарською мовою після жорстких заборон і обмежень, що існували при радянській тоталітарній системі.

Ключові слова: рідна мова, система освіти, етнодемографічна структура, кримськотатарська мова.

Минуло більше року з часу прийняття закону «Про основи державної мовної політики», що викликав великий суспільний резонанс. За наявної в державі солідної правової бази, насамперед, основного закону України – Конституції, у якій закріплено (ст. 53): «громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства». Із існуючих різних трактувань змісту поняття «рідна мова» у цілому можна виділити два основних підходи до визначення його змісту: мова народу-етносу, до якого належить індивід або робоча мова – основна мова, якою людина користується завдяки своїй розумовій діяльності. Розглядаючи проблему вивчення й навчання рідною мовою в системі освіти, де суб'єктами процесу навчання є діти різного віку, мовна соціалізація яких перебуває в найактивнішій стадії, під рідною мовою в цьому випадку ми розуміємо мову народу-етносу, до якого вони належать.

Етномовні права громадян України закріплені в таких законодавчих актах: Закон України про загальну середню освіту (ст. 19, 29); Закон України про освіту (ст.3, 16,50,59,60); Закон України про місцеве самоврядування (ст. 32); Конституція Автономної Республіки Крим (ст.10, 11,12,13); Закон України «Про мови в Україні»; Закон України «Про національні меншини України»; Конвенція про права дитини (ст. 2, 30); Рамкова конвенція про захист національних меншин (ст. 14, ратифікована Закон України № 703/ 97 – ВР від 09.12.97) та ін.

Прийняття додатково спеціального мовного закону в розвиткові положень європейської хартії мов національних меншин, ратифікованого Україною, на думку розробників повинно було усунути існуючі проблеми у цій сфері. Європейські підходи й стандарти щодо захисту мов національних меншин і насамперед, мов, які перебувають під загрозою зникнення, мали знайти своє відображення в статтях цього закону. Чи не однозначне сприйняття цього закону різними політичними партіями, науковими установами, громадськими організаціями, громадянами країни з перших же днів породило безліч питань і сумнівів щодо цілей цього закону, неоднозначність багатьох положень і визначень і, найголовніше, механізмів його реалізації.

В Автономній Республіці Крим етномовна ситуація значною мірою відрізняється від загальноукраїнської, тут функції державної мови зведені до мінімуму, у всіх сферах застосування мови домінує мова однієї з національних меншин України – російська, яка охоплює всі сфери застосування мови й виконує відповідні функції.

Сучасна мовна ситуація – це результат тривалого й цілеспрямованого процесу, який розпочався ще в 40-х роках минулого століття з початком тотальних депортацій за етнічною ознакою, що призвело до значної зміни етнічної структури населення. Масове й планомірне заселення спорожнілого після війни та депортацій півострова переселенцями-українцями не передбачало задоволення їх етнокультурних і мовних потреб, насамперед, створення системи освіти рідною мовою. Переселене з сільських районів населення, яке володіло рідною мовою, як правило, за 30-40 років значною мірою втратило її. За даними перепису населення України 2001 року тільки 43% українців, які проживають у Криму, назвали рідною мовою українську.

Самостійне або ініціативне повернення кримських татар, яке розпочалося після видання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 «О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму», зіткнулося з жорсткими заборонами й обмеженнями на проживання в Кримській області. В офіційних документах від керівників різного рівня вимагали недопущення компактного розселення кримських татар для того, щоб не було підстав для задоволення їхніх вимог про вивчення рідної мови в школах області. Із початком масового повернення кримських татар з кінця 1980-х років проблема вивчення й навчання рідною мовою стала ще більш актуальною. За кримськими татарами на півострів стали повертатися представники депортованих національних меншин-діаспор – вірмени, болгари, греки, німці, які стали докладати певних зусиль щодо задоволення своїх етнокультурних потреб.

Наступним чинником, який істотно змінив етнополітичну й мовну ситуацію в Криму, стало здобуття Україною незалежності з подальшим прийняттям Конституції країни, у якій був закріплений статус української мови як державної. Тільки після цього в навчальних планах всіх загальноосвітніх шкіл Криму українська мова набула статусу навчальної дисципліни обов'язкової для вивчення. Якщо ситуація з вивченням і навчанням кримськотатарською мовою протягом понад двадцяти років при наявних досягненнях залишається складною й суперечливою, то мало

чисельні національні меншини насилу вирішують проблему вивчення рідної мови у факультативній формі або в нетрадиційних недільних школах.

Актуальність. Проблема вивчення рідних мов і навчання на них в Автономній Республіці Крим крім освітніх, комунікативних, культурологічних, має не менш важливі аспекти – соціально-економічні та політичні. Тривала її невирішеність загрожує збереженню етнічної ідентичності етносів та етнічних груп, породжує високий рівень дистанційності й відчуженості між етнічними спільнотами, недовіра до державних інститутів, які відають цією сферою та враховуючи негативний історичний досвід, пов'язаний з насильницькими депортаціями та обмеженнями за етнічною ознакою до держави в цілому. Ця проблема вимагає всебічного й системного вивчення та постійного моніторингу, виробленні рекомендацій із подальшим їх застосуванням на практиці.

Мета статті – визначити кількісні та якісні параметри стану вивчення рідних мов і навчання, виявити системні суперечності та тенденції розвитку. Виходячи з цього, нам необхідно **виконати такі завдання**: проаналізувати соціальні, організаційні та освітні аспекти стану вивчення рідних мов і навчання на них у системі освіти АР Крим.

Сучасна структура загальноосвітніх навчальних закладів Автономної Республіки Крим налічує 576 шкіл I-III ступеня. Із них – 7 шкіл з українською мовою й 15 з кримськотатарською мовою навчання. Українці складають 24 %, кримські татари – 12% населення АР Крим (2001р.) 331 школа має статус школи з російською мовою навчання, 222 школи вважаються школами з двома й трьома мовами навчання. Близько 90 % учнів навчається російською мовою, 8% – українською і близько 3% – кримськотатарською (у цей же час чисельність учнів кримськотатарської національності в школах складає 19,1% у 2013 р.).

Кримські татари – єдиний етнос Криму, який при демографічній кризі, останніх двох десятиліть мав позитивні демографічні показники. Переживши найважчу соціально-економічну кризу, що збіглася з масовим поверненням і облаштуванням, відсутністю житла, роботи, ціною величезних зусиль кримські татари змогли самостійно вирішити в основному житлову проблему, певною мірою й проблему працевлаштування. Поліпшення житлово-побутових умов та матеріального добробуту позитивно відбилася на зростанні народжуваності й зменшенні смертності. За даними медичного

центру з обслуговування депортованих у 2012 році народилося понад 5500 дітей, померло – близько 2400 осіб.

Шкіл, як із кримськотатарською мовою навчання, так й українською мовою навчання в Автономній Республіці Крим явно недостатньо. Затверджена Постановою Ради Міністрів АР Крим № 260 від 27 серпня 1997 р. «Програма формування й розвитку мережі загальноосвітніх установ з українською, кримськотатарською мовами навчання, шкіл і класів із двома мовами навчання» залишилася не виконаною. Не виконана й «Регіональна програма розвитку загальної середньої освіти в Автономній Республіці Крим на 1999-2010 роки», що передбачала доведення кількості шкіл з українською мовою навчання до 18 і кримськотатарською – до 20. Не виконані й інші заходи, спрямовані на вирішення наявних мовних проблем.

Статус школи з мовою навчання визначають місцеві органи самоврядування. Існуюча система визначення мовного статусу шкіл не завжди відповідає потребам етнічних спільнот населених пунктів. Рішення приймається більшістю депутатського корпусу, у більшості випадків виключно за етнічною ознакою, такі реалії й спадщина більш ніж піввіковій національній політиці в Криму. У школі можуть навчатися від 60% до 80% учнів кримських татар, але статус школи, як правило, з російською мовою навчання, така ж ситуація й з школами з українською мовою навчання. Наш багаторічний моніторинг показує, що при статусі школи з російською мовою навчання в навчальному плані школи не відводиться годин на кримськотатарську мову і літературу, у кращому випадку відводиться мінімальна кількість годин на факультативне вивчення 7 або 8 уроків без форми звітності. Із усіх учнів кримських татар у школах з російською мовою навчання навчається 90%, ще 10% в школах з кримськотатарською мовою навчання, де тільки в початковій школі всі предмети вивчаються рідною мовою. В АР Крим абсолютна більшість шкіл функціонує з російською мовою або з двома / трьома мовами навчання (96,2 %), актуальність розвитку освіти на інших мовах, виходячи з більш ніж двадцятирічного досвіду функціонування, так і не стала актуальною. Нерозвиненість мережі шкіл з рідними мовами автоматично знімає гостроту питання підготовки вчителів-предметників для цих шкіл. За всі роки незалежності у вишах АР Крим не організована підготовка вчителів-предметників для шкіл з українською та кримськотатарською мовами навчання, окрім фахівців мови та літератури. Школи з українською мовою навчання певною мірою проблему забезпечення

фахівцями вирішують за рахунок міграції (переїзду на місце проживання до Криму) або повернення фахівців із вишів країни, де навчання ведеться державною мовою, але це не носить планового характеру й не вирішує проблем на перспективу. У сільських школах степової частини Криму (Джанкойський, Первомайський, Советський тощо), де компактно проживає українське населення, як і кримськотатарське, у школах працює від 50 % до 60% вчителів пенсійного та передпенсійного віку. Для ротації кадрів і забезпечення необхідного рівня та якості освіти залучення молодих фахівців необхідно вирішення житлової проблеми, розвиток соціальної інфраструктури, відновлення закладів культури й у цілому розвиток різних галузей сільського господарства з створенням привабливих робочих місць для молоді.

Офіційно у всіх звітах і реєстрі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту АР Крим кількість шкіл з кримськотатарською мовою навчання вказується 15. Ми проаналізували правовий статус цих шкіл щодо мови навчання, тільки в статутах 8 шкіл зафіксовано, що вони є школами з кримськотатарською мовою навчання, у інших 7 школах мову навчання не зафіксовано. Із 15 шкіл тільки 2 розміщені в типових будівлях, побудованих при значній участі європейських країн-донорів, які брали участь у програмах із облаштування раніше депортованих. У одній з 2 шкіл, розміщених в типових будівлях (с. Сари-Су, Білогірського району), побудована й введена в експлуатацію тільки перша черга. П'ятнадцятою школою є Аннівська ЗШ Білогірського району першого ступеня навчання, у якій навчається всього 19 учнів. У 10 школах відсутні спортивні та актові зали. У школах відсутні їдальні та інші соціально значимі об'єкти інфраструктури. Цього року Крим відзначив невеликий ювілей – 20-річчя відкриття першої (1993 р.) школи з кримськотатарською мовою в с. Октябрське Красногвардійського району. За ці роки школу закінчили понад 800 учнів, які успішно продовжили навчання у вишах та інших навчальних закладах. За двадцять років функціонування школи в кримському бюджеті не знайшлося коштів на побудову їдальні, спортивного та актового залу. Капітальний ремонт та часткове оснащення навчальних класів здійснено за рахунок іноземних спонсорів за активної допомоги кримськотатарської діаспори. У с. Октябрське є ще три школи, щороку батьки – кримські татари стоять перед вибором – у яку школу віддати дитину в перший клас. У школу з рідною мовою навчання, де немає їдальні, спортивного залу (взимку всі заняття на відкритому повітрі) або до

школи з нерідною мовою навчання, але де відводиться мінімальна кількість годин на вивчення рідної мови. Як школі з рідною мовою навчання конкурувати зі школами, які мають всі необхідні для навчального процесу приміщення та кабінети?

Ще один приклад. У п'яти хвилинах їзди від центру Сімферополя у мікрорайоні компактного проживання раніше депортованих «Фонтани» у 1993 році було розпочато будівництво школи на 940 учнів з кримськотатарською мовою навчання; за перші роки звели стіни, перекрили дах, поставили вікна, після цього будівництво законсервували. Усі ці роки мешканці мікрорайону добиваються завершення будівництва школи. За ці роки виросло селище, у якому проживає понад десять тисяч жителів. Весь цей час мешканці мікрорайону домагаються завершення будівництва школи. На двадцятирічній «ювілей» недобудованої школи на стінах довгобуду місцеві жителі великими літерами написали «Школа чотирьох президентів України» з надією на те, що влада нарешті зверне увагу на проблему великого селища.

Відсутність приміщень для шкіл із кримськотатарською та українською мовами навчання є однією із найбільш гострих проблем, які стримують розвиток освіти на цих мовах. Із семи шкіл з українською мовою навчання в сучасній будівлі розміщена тільки зразкова українська гімназія, збудована за рахунок коштів від продажу одного з найдорожчих санаторіїв Південного берега Криму – Ай-Даніль. Більшість шкіл із рідними мовами навчання, як правило, розміщені в колишніх будинках дитячих садів, які були закриті через відсутність дітей та бюджетного фінансування або пристосованих будівлях. Із них тільки одна школа з кримськотатарською та українською мовами навчання (№ 42 м. Сімферополя) розміщена в реконструйованому й добудованому будинку (де мала бути розміщена ветеринарна лікарня), у кімнатах, де мали лікувати тварин, сьогодні навчальні класи, які не відповідають за площею стандартним класам; через це класи вимушено комплектують меншими за чисельністю, що веде до збільшення кількості класів і збільшення витрат. У порівнянні з іншими школами з рідними мовами навчання вона має їдальню, спортивний і актовий зали.

Мономовна система освіти АР Крим, яка склалася до моменту розпаду СРСР, за роки незалежності України, незважаючи на зміни етнодемографічної структури населення і нові політичні реалії, не зазнала змін. Жодна із шкіл не була перепрофільована з урахуванням зміненого

контингенту учнів та реальних потреб організації вивчення та навчання на рідних мовах. Спроба зробити побудовану нову школу в с. Молодіжному Сімферопольського району з українською мовою навчання зустріла шалений опір різних громадських і політичних організацій, які виступили проти «українізації кримської освіти». У результаті – вона не одержала статус школи з українською мовою навчання. І це незважаючи на те, що існує велика потреба в освіті державною мовою. Кількість осіб, які володіють українською мовою, має тенденцію до скорочення [Вишняк, 2009]. Перед початком кожного навчального року українська гімназія № 1 м. Сімферополя, має серйозні проблеми, пов'язані з великою кількістю батьків, які бажають реалізувати своє конституційне право навчати дітей державною мовою та нестачею місць, необхідних для цього.

У звітах кримського Міністерства освіти і науки, молоді та спорту АРК представлено 222 школи з двома й трьома мовами навчання. Правильно було б називати школи з двома і трьома паралельними мовами навчання, які мали широке поширення в союзних і автономних республіках СРСР, де в одній школі були паралельні класи з мовами корінних народів і національних меншин і російською мовою навчання. У кримських школах на практиці це виглядає трохи інакше. По-перше, правовий статус цих шкіл не врегульовано, немає чіткої регламентації та організації навчального процесу. Ці школи де-факто можна називати школами з російською мовою навчання, з окремими класами з українською та кримськотатарською мовами навчання. У цих школах немає заступників директора з навчальної роботи, які б організовували й контролювали б навчальний процес у мовних паралелях, де на відміну від шкіл з російською мовою навчання набагато більше проблем як організаційного, так і методичного характеру [Куртсеитов, 2008, с. 108]. По-друге, при формуванні перших класів із рідними мовами навчання батьки учнів вводяться в оману, навчальний та виховний процес під час навчання не ведеться рідною мовою. На практиці після закінчення школи першого ступеня навчальний процес ведеться російською мовою через відсутність учителів- предметників, які могли б викладати предмети рідною мовою, через відсутність або нестачу підручників із предметів рідною мовою та інших причин.

Вивчення рідної (кримськотатарської) мови в школах із російською мовою навчання з року в рік стає проблематичним. За даними моніторингу Центру проблем освіти МОНМС АР Крим, проведеного у 2011-2012 навчального

року в школах м. Сімферополя, 48% учнів кримських татар не вивчають рідну мову, а ті, хто вивчають, більшою мірою вивчають у факультативній формі – усього 1 годину на тиждень. Кількість осіб, які вивчають, як предмет, із кожним роком скорочується через переведення до факультативної форми вивчення. Головна причина – відсутність годин, які відводяться на вивчення кримськотатарської мови у навчальних планах шкіл з російською мовою навчання. Навчальні плани шкіл обмежені кількістю годин, які відводяться на вивчення дисциплін згідно з встановленими нормативними документами МОН України, адміністрація шкіл не має право перевищувати їх. Але існує загальна тенденція: на зміну одним предметів у навчальному плані з'являються інші предмети з відповідним обсягом годин. За існуючої загальнокримської проблеми з вивченням кримськотатарської мови за два десятиліття в навчальних планах кримських загальноосвітніх шкіл з російською мовою навчання так і не з'явився предмет – кримськотатарська мова, який обов'язковий для вивчення, у яких обов'язково є три інших мови – державна, російська, іноземна (у деяких планах дві іноземні). Включення в навчальні плани кримськотатарської мови, як обов'язкового для вивчення предмета, вирішило б багато проблем як навчального, так і комунікаційного, культурологічного, міжетнічного характеру в поліетнічному Криму. Успішний досвід шкіл з кримськотатарською мовою навчання, у яких вивчаються поряд з державною, рідною та іноземними мовами обов'язково вивчається російська мова.

Вибір без вибора. Згідно з існуючими нормами закону «Про загальну середню освіту» клас може бути створений за наявності 8 учнів, а у сільській місцевості – 5 учнів. МОНМС АР Крим прийняло рішення про формування класів за наявності 8 учнів. Враховуючи те, що понад 70% кримських татар проживає в сільській місцевості дисперсно, збільшення числа учнів, які необхідні для формування класу з рідною мовою навчання, скорочує можливості навчання рідною мовою. У нечисленних національних меншин-діаспор (вірмен, болгар, греків, німців) шанси на навчання рідною мовою є ще меншими. Органи місцевого самоврядування нерідко пояснюють неможливість відкриття класів із рідною мовою навчання недоліком бюджетного фінансування. Фінансові причини стають основними при «оптимізації мережі загальноосвітніх установ», скорочення класів з рідними мовами. Конфлікти з цієї причини виникають перед початком кожного

навчального року (м. Сімферополь, Сімферопольський, Білогірський, Сакський та ін. райони), у яких беруть участь батьки, громадські організації, депутати різних рівнів, які представляють інтереси етнічних спільнот, з одного боку, й адміністрації шкіл, керівники органів місцевого самоврядування – з іншого боку.

Одним із істотних факторів, що впливають на вибір мови навчання дітей, є мовна компетенція як дітей, так і їхніх батьків. Три покоління кримських татар, а також болгар, греків, німців не навчалося рідною мовою і не вивчало рідної мови в місцях спецпоселень. Кримськотатарська мова була взагалі виключена з реєстру мов народів СРСР, а пропагандистські на півзаходи з метою «укорінення» в місцях спецпоселень не мали за мету збереження й розвитку мови, у результаті чого мова стала застосовуватися, в основному, у побутовій сфері, усі інші суспільні функції стали швидко звужуватися. Усе це призвело значною мірою до порушення мовної спадкоємності поколінь, батьки дітей погано володіють літературною кримськотатарською мовою. Суб'єктами освітнього процесу крім дітей, природно є батьки. Знадобиться час для того, щоб батьки, які мали можливість вивчати рідну мову в школах Криму, могли вибрати мовою навчання своїх дітей – кримськотатарську. Мовна компетенція дітей робить вагомий вплив на вибір батьками їх мови навчання в школі та навпаки.

Діти дошкільного віку, у сім'ях яких відсутнє мовне середовище рідною мовою, мають обмежені можливості вивчити рідну мову в сім'ї, могли б засвоїти її в дитячих дошкільних установах, але тут виникають нові проблеми.

Якщо для російськомовних дітей дитячі дошкільні навчальні заклади є установами, де удосконалюються знання рідної російської мови, то для дітей всіх інших етнічних спільнот моноросійськомовні дошкільні заклади АР Крим по відношенню до їх рідних мов стають постійно діючим механізмом мовної асиміляції. Із 468 дошкільних навчальних закладів тільки три є з українською мовою навчання, з кримськотатарською та іншими мовами – взагалі відсутні. У російськомовних дитячих дошкільних установах функціонує 28 груп з кримськотатарською мовою навчання й виховання, що не задовольняє навіть мінімальних потреб. Діти після закінчення дитячих навчальних закладів стають в основному моноросійськомовними, для яких вибір школи з рідною мовою навчання при вступі до школи стає серйозною проблемою через відсутність необхідних мовних навичок та компетенцій.

Одним із важливих чинників, що впливає на вибір мови навчання в школах, є мотиваційний. Проблема мотиваційного забезпечення процесу вивчення й навчання рідною мовою в системі освіти АР Крим не вирішується. Цьому перешкоджають різні фактори, починаючи від об'єктивних: у даний час в автономії домінує одна мова – російська, політична еліта етнічної більшості докладляє максимальних зусиль для збереження статусу-кво, будь-які спроби розширення сфери застосування державної та кримськотатарської мов натрапляють на системну протидію. Реалізація етномовної політики цілком залежить від політичної волі депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які розпоряджаються бюджетом автономії, фінансують різні освітні програми.

У 1996 році Міністерством освіти АР Крим була розроблена концепція освіти рідними мовами, яка після тривалої процедури обговорень і узгоджень так і не була прийнята Верховною Радою АР Крим. Не дочекавшись прийняття такого важливого для розвитку освіти рідною мовою документа, кримськотатарська громадськість у 2006 році змусила Міністерство освіти і науки АР Крим почати розробку концепції освіти кримськотатарською мовою та програми її реалізації із залученням широкого кола висококваліфікованих фахівців, вчених-філологів, керівників шкіл та педагогів-практиків. Тільки у 2011 році розроблений проект концепції з істотними змінами, внесеними до неї без участі й думки розробників концепції, був представлений до Верховної Ради АР Крим на затвердження, результатом якого стало прийняття концепції без програми її реалізації. Один із віце-спікерів кримського парламенту закликав своїх колег депутатів проголосувати за запропоновану концепцію зі словами «давайте прийmemo концепцію, вона ж не вимагає фінансових витрат». Концепція розвитку освіти без програми реалізації, тобто без конкретних заходів із відповідним фінансуванням, представляє документ без механізмів реалізації. Викликає великі сумніви, що така концепція дозволить вирішити проблеми освіти кримськотатарською мовою та розширить сфери його застосування.

Мінімізація сфер застосування або штучне звуження сфер застосування мов не підвищує мотивацію учнів вивчати й навчатися рідною мовою, якщо вони до того ж не є обов'язковими для вивчення.

В умовах затяжної демографічної кризи з 2001-2002 по 2011-2012 навчальні роки загальна чисельність учнів скоротилася на 81 611 (31,7 %), загострилася проблема, пов'язана з комплектацією класів та навчальним

навантаженням викладачів. Відкриття класів і шкіл з рідними мовами навчання завжди веде до скорочення кількості класів у школах з російською мовою навчання, це входить у протиріччя із професійними та етнокорпоративними інтересами тих, хто не бажає змін у цій сфері.

Одним із суб'єктивних, психологічних факторів, що перешкоджає розвитку освіти рідною мовою є цілеспрямоване формування стійких стереотипів у батьків учнів про конкурентоспроможність випускників шкіл з рідними мовами навчання, тобто з кримськотатарською мовою. Навіть за наявності гострих проблем, пов'язаних із відсутністю у більшості шкіл з кримськотатарською мовою навчання сучасних навчальних приміщень, аналіз подальшого продовження навчання випускниками шкіл у різних навчальних закладах показує, що вони не поступаються за якістю отриманих знань своїм одноліткам зі шкіл з іншими мовами навчання. Серед понад 800 випускників першої школи з кримськотатарською мовою навчання (сел. Октябрське, Красногвардійський район) 28 закінчили із золотою медаллю, трохи менше – із срібною медаллю. Випускники цієї школи закінчили багато вишів країни та за її межами, вони володіють рідною, державною, російською та іншими мовами. Приблизно такі ж результати дають і інші школи з кримськотатарською мовою навчання. Випускники довоєнних шкіл Кримської АРСР з кримськотатарською мовою навчання є найяскравішим прикладом конкурентоспроможності в різних сферах, серед них є видатні лауреати Ленінської і Державних премій.

У цей час ситуація з навчально-методичним забезпеченням навчального процесу істотно відрізняється від ситуації початку 90-х років минулого століття. За час понад півстолітнього перебування в місцях вигнання було видано всього три шкільних підручників для вивчення кримськотатарської мови та літератури. Для порівняння до тотальної депортації за національною ознакою в Кримській АРСР 90% учнів кримських татар навчалося у 385 школах з кримськотатарською мовою навчання. Навчальний процес був повністю забезпечений підручниками та навчальними посібниками. За останні 20 років викладачами вишів було написано й видано понад 150 підручників, навчальних посібників, різних навчально-методичних видань, словників із кримськотатарської мови та літератури для всіх класів загальноосвітніх шкіл I-III ступенів, а також за всіма розділами мовознавства, літературознавства для студентів вищих навчальних закладів.

Наукове забезпечення розвитку мови й літератури на сьогодні забезпечується двома кафедрами кримськотатарського мовознавства й двома кафедрами кримськотатарської літератури ТНУ ім. В.І. Вернадського та Кримського інженерно-педагогічного університету, Науково-дослідним центром кримськотатарської мови, літератури та культури КІПУ. На кафедрах і в науковому центрі працюють 4 доктори наук, понад 20 кандидатів наук захистили дисертаційні роботи з кримськотатарської мови та літератури, На сьогодні понад 40 аспірантів і докторантів працюють над дисертаційними дослідженнями. Наявний сучасний науковий потенціал не можна порівняти з тим, що був до початку масового повернення: тоді був всього один доктор і три кандидати наук з кримськотатарської філології.

Процес відродження освіти рідними мовами в АР Крим має свої досягнення й невирішені проблеми різного характеру.

За останні 20-25 років завдяки ентузіазму, у першу чергу викладачів вишів та шкіл, створено навчально-методичну базу вивчення кримськотатарської мови, після більш ніж п'ятдесятирічної відсутності освіти на цій мові. Протягом цього часу за сприяння провідних навчальних та наукових установ держави (КНУ ім. Тараса Шевченка, НПУ імені М.П. Драгоманова, Інститут сходознавства НАН України та ін.) підготовлені науково-педагогічні кадри. Сформовані кафедри мови та літератури, створено факультети кримськотатарської мови і літератури, ведеться підготовка викладачів за кваліфікаційними рівнями бакалавра, спеціаліста, магістра для загальноосвітніх шкіл та дитячих навчальних закладів. Успішно функціонують аспірантури в ТНУ ім. В.Вернадського та Кримському інженерно-педагогічному університеті з кримськотатарської мови та літератури. КІПУ було створено з урахуванням повернення раніше депортованого кримськотатарського народу та етнічних груп для вирішення їх освітніх потреб, у тому числі мовних. За двадцять років успішного функціонування КІПУ підготовлено достатню кількість фахівців для закладів освіти.

Висновки. Відзначаємо досягнення у відновленні освіти рідними мовами в АР Крим, які стали можливі завдяки активній і цілеспрямованій роботі вчених, педагогів, громадськості. Усі загальноосвітні школи з кримськотатарською мовою були відкриті в результаті цілеспрямованих дій громадськості. Навчально-методична база створена завдяки копіткій праці вчених, педагогів, більшою мірою без гонорарів або відповідної оплати праці

за написані підручники й навчальні посібники. Науково-педагогічні та педагогічні кадри підготовлені в результаті цілеспрямованої роботи вчених, педагогів, організації наукової роботи на кафедрах університетів та академічних інститутів НАН України. Разом із тим аналіз функціонування дошкільної, загальної середньої та вищої освіти показує наявність суперечливих і складних процесів, невирішених проблем у цих сферах. Низький відсоток охоплення навчанням рідною мовою й вивчення рідної мови безпосередньо впливає на збереження й функціонування рідних мов, збереження етнічної ідентичності. У школах і класах із кримськотатарською мовою навчається при всіх наявних недоліках 16% учнів, вивчають як предмет з обмеженою кількістю годин на тиждень 39% учнів, при цьому факультативне вивчення рідної мови не можна вважати ефективним.

За даними Республіканського комітету з питань міжнаціональних відносин і депортованих громадян Ради Міністрів АР Крим станом на 01.01.2010 року. Із місць депортації повернулося 266 000 кримських татар, 93% з них вважають рідною кримськотатарську мову. Із 100 212 депортованих вірмен, болгар, греків, німців повернулося 4907 осіб, разом з представниками відповідних діаспор у АР Крим проживає 18 196 осіб, із них – 10 088 складають вірмени, інші три спільності приблизно рівні за чисельністю. Найбільша за чисельністю з діаспор – вірменська, організувала нетрадиційну недільну школу, у якій діти вивчають рідну мову, літературу, знайомляться з культурою свого народу. Діти грецької та болгарської діаспори вивчають рідну мову факультативно. Із-за невеликої своєї кількості національні меншини-діаспори стикаються з серйозними труднощами організаційного та навчально-методичного характеру при організації вивчення рідної мови. Їм надається певна матеріально-технічна допомога материнськими державами (Вірменією, Болгарією, ФРН).

За даними американського дослідника Ідиль Ізмерлі (Idil P. Izmirli), кримські татари виступають за розширення сфер застосування кримськотатарської мови і відновлення його функцій, серед раніше депортованих етнічних спільнот проживають в Криму проявляють найбільше занепокоєння за долю рідної мови [Izmirli, 2013, с. 3].

За кількістю шкіл із рідною мовою навчання АР Крим значно поступається іншим областям України (Закарпатській, Чернівецькій) з поліетнічним складом населення.

Тривале невирішення проблем загрожує збереженню кримськотатарської мови, яка внесена в атлас мов ЮНЕСКО, які зникають. Україною була ратифікована Європейська хартія регіональних мов або мов меншин та інші міжнародні пакти, прийнято закон «Про основи державної мовної політики», які обов'язкові для виконання. У цей же час центральні органи виконавчої влади (МОН України) не регулюють питання, пов'язані з вивченням і навчанням на рідних мовах в АР Крим. Кримська автономія, як складова частина України, не реалізує на практиці положення національного законодавства, міжнародних правових актів, ратифікованих Україною, що стосуються збереження й розвитку регіональних мов або мов меншин. Різні моніторингові комітети міжнародних європейських структур вказують на відсутність прогресу в цьому питанні [Mirimanova, 2013, с. 27-36].

Для вирішення наявних проблем необхідно, щоб:

1. Органи представницької влади АР Крим (Верховна Рада) і виконавчої (Рада Міністрів) зобов'язані виконувати положення національного законодавства України та міжнародних правових актів, ратифікованих Україною, у частині збереження мовного різноманіття та захисту мов корінних народів і національних меншин.

2. На державному рівні прийняти цільові програми, спрямовані на збереження й розвиток мов корінних народів і національних меншин, які проживають в АР Крим.

3. Державні інститути зобов'язані здійснювати дієвий контроль в частині захисту індивідуальних і колективних мовних прав етнічних спільнот на території АР Крим, рідні мови яких знаходяться під загрозою зникнення.

Д ж е р е л а

Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз) – Київ : Інститут соціології НАН України. – 2009.

Крымская АССР (1921–1945). Вопросы и ответы; Вып. 3 /Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь : Таврия, 1990.

Развитие системы обучения на крымскотатарском и украинском языках в Автономной Республике Крым / Куртсеитов Р.Д., Голосова Т.М., Абибуллаева Э., др.]. – Симферополь : «Оригинал–М», 2008.

Izmirli Idil P. On Revitalization of the Language and Culture of the Crimean Tatars and Other Formerly Deported People in Crimea», Ukraine: Assessment of Needs and Recommendations, Social Science Research Network, 2013 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.osce.org/hcnm>.

Mirimanova N. The integration of formerly deported people in Crimea // Ukraine Needs assessment, August 2013 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.osce.org/hcnm>.

R. Kurtseitov. Mother tongue learning and its teaching in the system of education of the Autonomous Republic of Crimea: dynamics of controversial processes. This article examines learning and teaching of the mother tongue in the system of education of the Autonomous Republic of Crimea as well as the major legal, organizational and educational factors that influence the quantitative and qualitative parameters of the process. The conservative nature of the system of education that does not reflect the changes in the ethnic and demographic structure of the population of the Crimea and the present needs of ethnic communities of the peninsula. Lack of consistency of the executive power in the implementation of its decisions related to the development of a network of mother tongue schools. There are clear disparities in meeting the language needs of the different ethnic communities. The complex process of restoring education in the Crimean Tatar language after strict prohibitions and restrictions that existed during the Soviet totalitarian system is analyzed.

Keywords: mother tongue, system of education, ethnic and demographic structure, the Crimean Tatar language.

УДК 316.347:282

В. І. Крячко

ЛОКАЛІЗАЦІЯ КАТОЛИЦИЗМУ У СВІТОВОМУ ЕТНОРЕЛІГІЙНОМУ ПРОСТОРИ

У статті здійснюється спроба експлікації локалізації католиків у регіональному ракурсі та основних країнах їх проживання у світі. Проаналізовано певні сучасні наукові та інформаційні ресурси, які стосуються дослідження світового релігійного простору, а також представлено основні простори поширення католицизму в етнорелігійному ракурсі.

Ключові слова: католики, католицизм, етнічність, країна, регіон, релігійний простір, етнорелігійний простір, соціопростір.

Актуальність дослідження даної проблематики пов'язана із дослідженням поширення католицизму у світі в епоху глобалізації та етнотрансформацій, а також із проблемою взаємозв'язку та взаємодії

католицизму з різними етнорелігійними та соціальними просторами, просторами функціонування різних етнічностей з різними релігійними перевагами.

Отже, проблема даного наукового дослідження полягає у наявності теоретичного дефіциту напрацювань, пов'язаних із дослідженням католицизму в етнорелігійному ракурсі та недостатній представленості у вітчизняній науковій літературі відповідних сучасних концептуально-теоретичних наукових праць, присвячених соціоєвалюації (оцінці стану розвитку) католицизму у різних етнорелігійних просторах, а також відповідних технологій та інструментів ліквідації зазначеного дефіциту.

Основою дослідження є інформаційні інтернет-ресурси, а також друковані праці вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема веб-сайти таких аналітико-дослідницьких організацій як ЦРУ США, ВВС, Пью Ресеарч Центр тощо.

Метою статті є аналіз сучасних науково-дослідницьких та інформаційно-ресурсних інтернет джерел, які експлікують локуси та тенденції поширення католицизму у світовому соціальному та етнорелігійному просторах.

З метою подальшого дослідження взаємодії католицизму з різними етнічностями у світовому соціальному та релігійному просторах, яке автор планує здійснювати у наступних своїх наукових теоретико-концептуальних пошуках, спочатку, на нашу думку, доцільно експлікувати основні регіони та країни локалізації католицизму у світі в етнорелігійно-соціопросторовому ракурсі.

Насамперед, доцільно визначити загальну кількість католиків, а також їх кількість у конкретних регіонах та окремих країнах світу. Взагалі на сьогодні третина жителів планети – християни (сповідують християнство) (2,2 млрд осіб (32% від загальної чисельності людства) [Соціологи..., 2012], більше половини з яких належать до Католицької Церкви. Варто зазначити, що за минуле століття кількість католиків у світі зросла у 4 рази, від близько 300 мільйонів (за оцінками «Pew Research Center» (П'ю ресеарч Центр) 291млн.) віруючих у 1910-х роках ХХ ст. до близько 1,2 мільярдів (за оцінками «Pew Research Center» 1,1 млрд. у 2010 році) віруючих у 2010-х роках ХХІ ст. У той же період загальна кількість населення Землі теж швидко зросла. Як результат, католики складають помітно стабільну частку від усіх людей на Земній кулі. У 1910 католики охоплювали близько половини (48%) усіх християн і 17% усього світового населення, згідно з історичними оцінками Світової християнської бази даних. Століттям пізніше дослідження «Pew

Research Center» експлікувало той факт, що католики все ще охоплюють близько половини (50%) християн у світі і 16% усього світового населення [The Global..., 2013].

Проте за останнє сторіччя істотно змінився географічний (регіональний) світовий розподіл католиків (Таб. 1) [The Global..., 2013]. У 1910 році в Європі проживало близько двох третин усіх католиків, близько дев'яти десятих проживало у Європі (65%) чи Латинській Америці (24%). У 2010 році згідно статистики, навпаки, лише близько чверті всіх католиків (24%) мешкали в Європі. А найбільша їх частка (39%) проживали у регіонах Латинської Америки та Карибського басейну.

Таблиця 1. Регіональний розподіл католиків у світі, 1910 і 2010

Назва регіону	Кількість католиків у % від їх загальної кількості у світі	
	1910	2010
Європа	65	24
Латинська Америка – Кариби	24	39
Середній Схід – Північна Африка	< 1	< 1
Північна Америка	5	8
Субсахарська Африка (Африка південніше Сахари)	< 1	16
Азіатсько-Тихоокеанський регіон	5	12

Стрімке зростання кількості католиків відбулося в Африці на південь від Сахари, в якій сьогодні проживає близько 171 млн. католиків (16%), на відміну від близько 1 млн. (менше 1%) у 1910 році. Також швидке зростання їх кількості відбулося у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, де сьогодні проживає 131 млн. католиків (12%), порівняно з 14 млн. осіб (5%) століттям раніше. У Північній Америці частка світового католицького населення збільшилась повільніше, із приблизно 15 млн (5%) у 1910 році до 89 млн. (8%) станом на 2010 рік. Варто також звернути увагу на те, що хоча Близький Схід і Північна Африка є стародавньою колискою християнства, на цій території проживає сьогодні менше 1% католиків, приблизно так само, як і у 1910 році [The Global..., 2013].

Драматичні зміни у регіональному розподілі католицького населення між 1910 і 2010 роками, на нашу думку, до певної міри відбулись внаслідок

нерівномірної динаміки росту населення в окремих регіонах Землі у відношенні до загального світового приросту населення. У Європі, наприклад, у 1910 році проживало 24% світового населення, а у 2010 році – тільки 11% населення світу живе в Європі. У той час як населення країн Латинської Америки і Карибського басейну зросло із 4% від світового населення у 1910 році до 9% у 2010 році.

Ще один спосіб поглянути на зміни у локалізації католицизму у світовому етнорелігійному просторі, які відбулися у період між 1910 і 2010 роками – порівняння часток католицького населення різних регіонів у світі (Таб. 2) [The Global..., 2013].

Таблиця 2. Частка католицького населення у різних регіонах світу

Назва регіону	Кількість католиків у % від їх загальної кількості у регіоні світу	
	1910	2010
Європа	44	35
Латинська Америка – Кариби	90	72
Середній Схід – Північна Африка	3	2
Північна Америка	16	26
Субсахарська Африка (Африка південніше Сахари)	1	21
Азіатсько-Тихоокеанський регіон	1	3

Вищенаведені дані експлікують той факт, що Латинська Америка була і є найбільш сильно окатоличеним регіоном у вищезазначені роки, проте частка католицького населення регіону скоротилася приблизно з 90% у 1910 році до 72% у 2010 році. Також і частка католицького населення Європи зменшилась із 44% у 1910 році до 35% у 2010 році. Отже, хоча обидва регіони (Латинська Америка і Європа) стали у набагато меншій мірі окатоличеними за цей період, Латинська Америка, яка мала набагато більший приріст населення за останнє століття, «затямарила» Європу у ракурсі кількості католиків ставши регіоном із найбільшою часткою католицького населення (чисто кількісно) у світовому соціальному просторі.

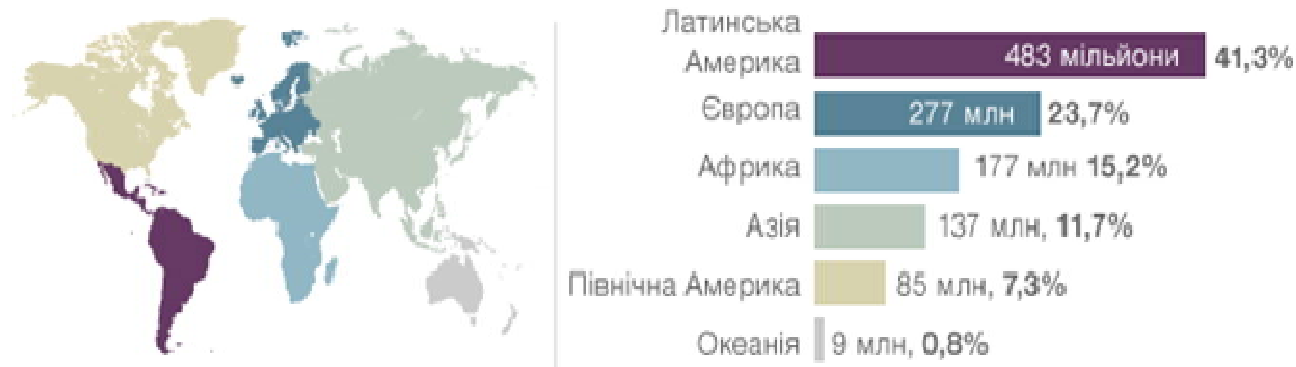
Найбільший приріст частки католицького населення у регіональному ракурсі дослідження світової демодинаміки відбувся у Субсахарській Африці: із близько 1% католиків, які проживали у цьому регіоні у 1910 році

до 21% католиків, які проживають на цій території у 2010 році. На другому місці за зростанням частки католиків у регіональному аспекті дослідження світового населеного простору – регіон Північної Америки, де частка католиків по відношенню до загальної кількості його населення збільшилася із 16% у 1910 році до 26% у 2010 році. У той час як частка католицького населення в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні зросла із 1% до 3% за цей же період, що репрезентує слабку динаміку поширення католицизму у цьому регіоні [The Global..., 2013].

У регіональному контексті дослідження кількості католиків у світі доцільно навести також дані із статистичного довідкового Щорічника католицької церкви *Annuario Pontificio* 2013, які експлікують той факт, що велика частина католиків живе в Америці (48,8% від їх загальної кількості в світі), на другому місці – Європа (23,5%), на третьому – Африка (16%), 10,9% католиків живе в Азії і 0,8% – в Океанії. Найбільш інтенсивно число католиків росло в 2011 році в Африці (4,3% на рік) і в Азії (2%). У Європі та Америці ці показники нижчі – тут частка католиків збільшилася тільки на 0,3% [У світі..., 2013].

Нагадаємо, що, як свідчить статистика Ватикану, на сьогодні у світі нараховується 1,2 мільярда римо-католиків. З них понад 40% католиків світу живуть у країнах Латинської Америки, але найбільший приріст католицьких парафіяльних структур останніми роками припадає на країни Африканського регіону. У Латинській Америці локалізовано 483 мільйони римо-католиків, або 41,3% світових католиків. У країнах Азії католиків також побільшало. В Азії сьогодні живуть 12% католиків світового соціального простору – 137 мільйонів (Таб. 3, Таб. 4) [Де у світі..., 2013].

Таблиця 3. % католиків у світі за даними World Christian Database

Таблиця 4. Підвищення та зниження % католиків у світі (1970-2012)

Африка: найбільше підвищення

% католиків у світі

Європа: найбільше зниження

Вищенаведені дані, як видно, експлікують тенденцію глобального зсуву католицизму на південь від 1970-х років. Мірою того, як у Європі співвідношення католиків до решти населення зменшується, в Африці, наприклад, кількість католицьких вірних зросла із 45 мільйонів у 1970 році до 176 мільйонів у 2012 році. Сьогодні більше 31 млн. католиків проживає у Демократичній Республіці Конго (10 місце серед країн із найбільшим католицьким населенням), де 50% населення є католиками. Майже 18 млн. католиків мешкає у Нігерії, 10 мільйонів в Анголі і 2,5 млн. у Гані [Hirsch, 2013].

Однією із причин загального зменшення католиків у Європі (не зважаючи на їх збільшення в окремих країнах, про що йтиметься нижче), на нашу думку, є великий притік іноетнічноєвропейських мігрантів, зокрема із мусульманських країн. Офіційні і статистичні дані європейських інформаційних джерел свідчать про постійне збільшення і відносну етноанклавізацію останніх. Наприклад, у Кройцбурзі, одному з найбільш густонаселених мусульманами районів Берліна (Республіка Німеччина), віднедавна влада заборонила публічне святкування Різдва Христового. Даний випадок витіснення християнських свят і християнської символіки з суспільного життя німецьких міст не поодинокий. Трохи раніше німецькі ЗМІ писали про заборону використання різдвяної християнської атрибутики у Золінгені. У даному випадку також було зроблено посилання на якісь абстрактні інтереси «мультикультурного світу», що експлікує жвавий інтерес до етнокультурної та етнорелігійної проблематики у сучасному світі [В Берліні..., 2013].

Отже, на сьогодні згідно даних Pew Research Center і Ватикану етнорелігійний простір (географія) основних локусів католицизму у світі

кількісно та у процентному відношенні виглядає наступним чином (Рис. 1, Рис. 2) [Catholicism..., 2013].

Рис. 1. Загальна кількість католиків у світі (зазначені країни, де католицького населенням більше 1 млн. чол.) (2010 р.)

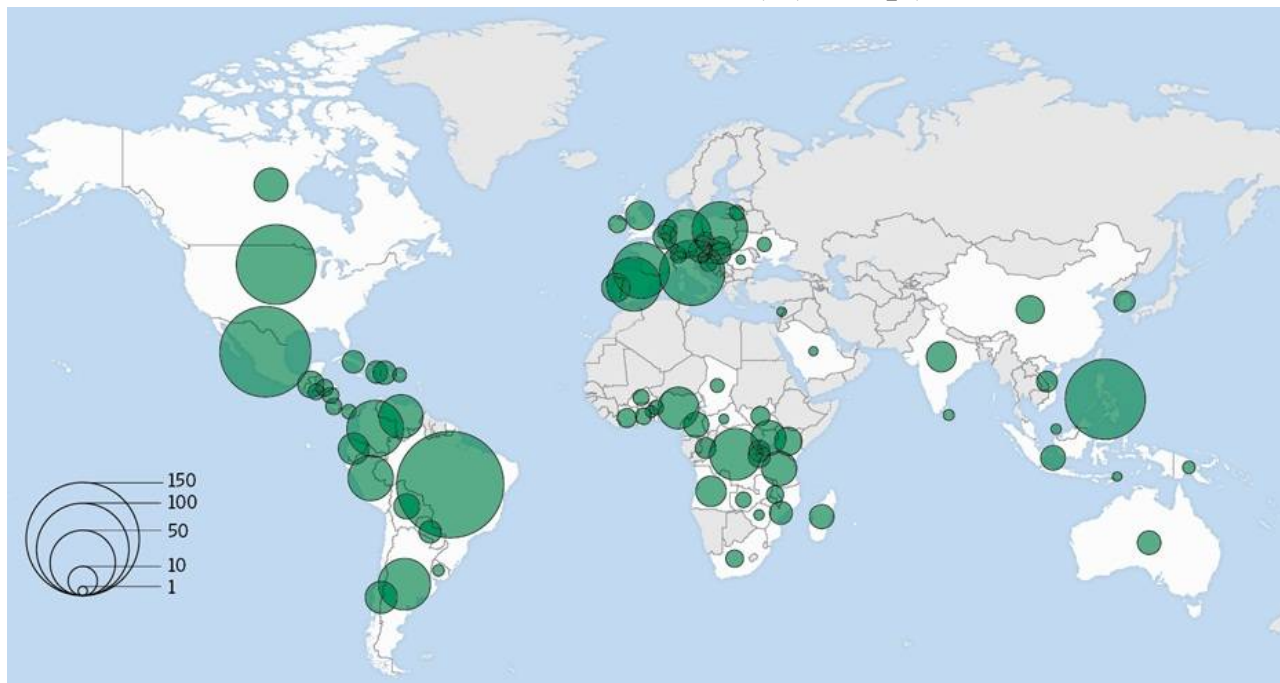
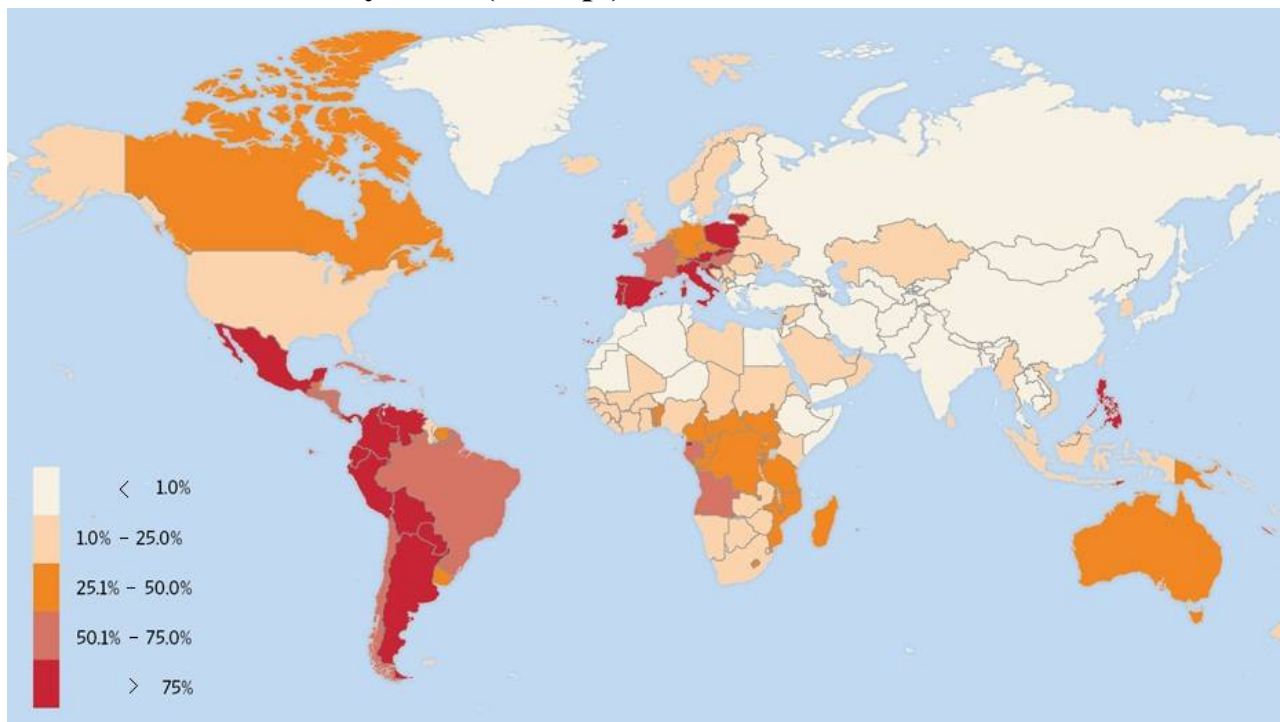

Рис. 2. % католиків у світі (2010 р.)

Із огляду регіонально-просторової локалізації католицизму у світовому соціопросторі перейдемо до конкретизації та означення основних

репрезентативних для даного дослідження країн із католицьким населенням в етнорелігійному світовому соціопросторі.

У цьому контексті доцільно зазначити, підсумовуючи вищенаведені дані, що основними регіонами поширення католицизму у світі є: Європа, Північна, Центральна та Південна Америка, Південна та Центральна Африка, а також частково Південна Азія.

А більш детально регіональне позиціонування та локалізація католицизму у світовому етнорелігійному просторі виглядає наступним чином (диференціація по країнах, де католицького населення більше 1 млн. – експлікація елементів структури (системи) етнорелігійних просторів локалізації католиків у світовому соціопросторі): Європа: Португалія, Іспанія, Франція, Ірландія, Великобританія, Бельгія, Нідерланди, Німеччина, Чехія, Польща, Литва, Словаччина, Україна, Угорщина, Румунія, Австрія, Хорватія, Словенія, Італія, Швейцарія; Північна Америка: Канада, США, Мексика; Центральна Америка: Панама, Коста Ріка, Ель Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Куба, Гаїті, Домініканська Республіка, Пуерто-Ріко, Нікарагуа; Південна Америка: Аргентина, Чілі, Болівія, Перу, Еквадор, Колумбія, Венесуела, Бразилія, Парагвай, Уругвай; Африка (Центральна та Південна): Південно-Африканська Республіка, Зімбабве, Замбія, Ангола, Демократична Республіка Конго, Конго, Гана, Кот-д'Івуар, Бенін, Буркіна Фасо, Чад, Нігерія, Того, Камерун, Центрально-Африканська Республіка, Південний Судан, Уганда, Кенія, Руанда, Бурунді, Танзанія, Малаві, Мадагаскар, Мозамбік; Близький Схід: Саудівська Аравія, Ліван; Південна Азія: Шрі-Ланка, Індія, Китай, Південна Корея, Філіппіни, В'єтнам, Малайзія, Індонезія, Папуа-Нова Гвінея, Східний Тимор, Австралія [World..., 2013].

З метою подальшої експлікації системи етнорелігійних просторів локалізації католицизму у світовому соціопросторі, на нашу думку, доцільно також зробити припущення про існування основних католицьких етнічностей та навести дані ЦРУ США щодо релігійного та етнічного, а також в окремих випадках мовного складу наступних країн (адже мова є одним із базових маркерів етнічності, і тому там де етнічний склад слабко (насилу) ідентифікується (фіксується), мова може, на нашу думку, виступати досить важливим індикатором (маркером) етнічної приналежності та доповнювати етнічну «картину» того чи іншого етнорелігійного та соціального просторів): Австрія – 74% католиків, 91,1% населення

приналежних до австрійської етнічності; Хорватія – 87,8% католиків, 89,6% населення приналежних до хорватської етнічності; Ірландія – 87,4% католиків, 87,4% населення приналежних до ірландської етнічності; Литва – 79% католиків, 84% населення приналежних до литовської етнічності; Мальта – 98% католиків, 90,2% населення приналежних до мальтійської етнічності; Парагвай – 89,6% католиків, 95% населення приналежних до іспанської та американо-індіанської етнічності; Перу – 81,3% католиків (іспаномовна країна – 84,1% населення розмовляють іспанською мовою, а тому опціонально приналежних до іспанської етнічності); Португалія – 84,5% католиків (практично моноетнічна гомогенна країна, більше 90% населення приналежних до португальської етнічності); Пуерто Ріко – 85% католиків, 76,2% населення приналежних до іспанської етнічності; Сен-П'єр і Мікелон – 99% католиків, приналежних до таких етнічностей як баски і бретонці; Словачія – 68,9% католиків, 85,8% населення приналежних до словацької етнічності); Словенія – 57,8% католиків, 83,1% населення приналежних до словенської етнічності (досить католицька етнічність); Бразилія – 65%-73% католиків (більшість розмовляє португальською мовою); Мексика – 85% католиків, 60% приналежних до американо-індіансько-іспанської етнічності; Італія – 81,2% католиків, більшість приналежних до італійської етнічності; Польща – 92,2% католиків, 96,7% населення приналежних до польської етнічності); Іспанія – 75,2-94% католиків, іспанською мовою розмовляють 74% населення, тобто опціонально приналежних до іспанської етнічності); Аргентина 76,8-92% католиків, 97% населення приналежних в основному до іспанської та італійської етнічностей) [Religions...].

Отже, опираючись на вищенаведені дані достовірного американського джерела інформації можна припустити наявність наступних католицьких етнічностей у сучасних етнорелігійному та соціальному просторах: австрійська католицька етнічність, хорватська католицька етнічність, ірландська католицька етнічність, литовська католицька етнічність, мальтійська католицька етнічність, іспанська католицька етнічність, португальська католицька етнічність, баскська католицька етнічність, бретонська католицька етнічність, словацька католицька етнічність, словенська католицька етнічність (досить католицька етнічність), італійська католицька етнічність, польська католицька етнічність.

Таким чином, враховуючи етнічний склад вищезазначених регіонів та країн поширення католиків у світовому соціопросторі, а також звертаючи увагу на можливість існування вищеназваних католицьких етнічностей можна, на нашу думку, висунути припущення про існування системи етнорелігійних просторів локалізації католицизму у світовому соціопросторі, структурними елементами якої можуть бути наступні етнорелігійні простори: австрійський етнорелігійний простір, хорватський етнорелігійний простір, ірландський етнорелігійний простір, литовський етнорелігійний простір, мальтійський етнорелігійний простір, іспанський етнорелігійний простір, португальський етнорелігійний простір, баскський етнорелігійний простір, бретонський етнорелігійний простір, словацький етнорелігійний простір, словенський етнорелігійний простір, італійський етнорелігійний простір, польський етнорелігійний простір.

Внаслідок зробленого аналізу кількості католиків в окремих регіонах та країнах світу, можна зробити висновок, що основними регіонами локалізації католицизму у світовому етнорелігійному соціопросторі є Європа, Північна, Центральна та Південна Америка, Південна та Центральна Африка, а також частково Південна Азія. Система етнорелігійних просторів локалізації католицизму у світовому соціопросторі може складатись із наступних етнорелігійних просторів як її елементів: австрійський, хорватський, ірландський, литовський, мальтійський, іспанський, португальський, баскський, бретонський, словацький, словенський, італійський, польський етнорелігійні простори.

Д ж е р е л а

В Берліні забороняють святкувати Різдво // Інформаційний сайт порталу «Milites Christi Imperatoris» «Католицький Оглядач», 05/09/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/v-berlini-zaboronyayut-svyatkuvati-rizdvo>.

Де у світі найбільше католиків – інфографіка // Веб-сайт Української служби Британської телерадіомовної корпорації «BBC Україна», 1/03/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/03/130301_catholics_world_it.shtml.

Довідник релігій // Веб-сайт проекту Інституту Релігії та Суспільства Українського Католицького Університету «Релігійно-інформаційна служба України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/reference>.

Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ : Фенікс, 2012.

Исследование: 34% католиков в США – латиноамериканцы // Христианский католический портал «Katolik.ru», 11/10/2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://katolik.ru/mir/116799-issledovanie-34-katolikov-v-ssha-latinoamerikantsy.html>.

Карпенко О. Релігійна карта світу: як вірують сім мільярдів? // «Церковна православна газета», № 21 (295) листопад 2011; Веб-сайт «УНІАН» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://religions.unian.net/ukr/detail/7700>.

Культурология: учебное пособие для вузов / П.Ф. Дик, Н.Ф. Дик. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/libris/lib_d/dikkult12.php.

Опубликована статистика миссионерской деятельности Католической Церкви // Христианский католический портал «Katolik.ru», 18/10/2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://katolik.ru/mir/112493-opublikovana-statistika-missionerskoj-deyatelnosti-katolicheskoy-tserkvi.html>.

Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Веб-сайт Державного комітету статистики України «Всеукраїнський перепис населення 2001» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

Святішому Отцеві представлено «Папський щорічник 2013» та «Щорічник Статистики Церкви» // Інформаційний сайт порталу «Milites Christi Imperatoris» «Католицький Оглядач», 13/05/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/svyatishomu-otcevi-predstavleno-papskiy-shchorichnik-2013-ta-shchorichnik-statistiki-cerkvi>.

Соціологи підраховали, скільки у світі мусульман і християн // Сайт телеканалу «ТВі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2012/12/23/sociolohy_pidrakhuvaly_skilky_u_sviti_musulman_ta_khrystyyan.

У світі зросла кількість католицьких вірян // Веб-сайт газети «День», 14/05/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/news/140513-u-sviti-zrosla-kilkist-katolickih-viryam>.

Число католиків у світі за рік збільшилася до 1,2 млрд людей // Інформаційний портал «Стик», 14/05/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://styknews.info/novyny/sotsium/2013/05/14/chyslo-katolykiv-u-sviti-za-rik-zbilshylasia-do-12-mlrd-liudei>.

Brown S. Catholics: 5 ways for Francis to move forward // Web site «CNN», March 14/03/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cnn.com/2013/03/14/world/irpt-pope-priorities/>.

Catholicism in the World // The Wall Street Journal, 2013 [Electronic resource] – Mode of access: <http://online.wsj.com/news/articles/SB10001424127887324880504578298580464737650>.

Christianity in its Global Context, 1970–2020 // Report of the Center for the Study of Global Christianity, Gordon-Conwell Theological Seminary, 2013 [Electronic resource]. –

Mode of access: <http://www.gordonconwell.com/netcommunity/CSGCRResources/ChristianityinitsGlobalContext.pdf>.

Ericson M., Peçanha S., Sinha S., Wallace T. The Catholic Church Shifted Southward Over the Past Century // Web site «The New York Times», 13/03/2013 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.nytimes.com/interactive/2013/02/11/world/europe/the-catholic-church-shifted-southward-over-the-past-century.html?_r=2&.

Estimated Distribution of Catholic Population by Country and Territory in 2010 // Web site «Pew Research Center» [Electronic resource]. – Mode of access: <http://features.pewforum.org/global-christianity/world-maps/catholic.php>.

Fisher M. This map of global Catholic populations shows the church's looming dilemma // Web site «The Washington Post» 12/02/13 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.washingtonpost.com/blogs/worldviews/wp/2013/02/12/this-map-of-global-catholic-populations-shows-the-churchs-looming-dilemma/>.

Global Christianity – A Report on the Size and Distribution of the World's Christian Population // Web site «Pew Research Center», 19/12/2011 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.pewforum.org/2011/12/19/global-christianity-exec/>.

Hirsch A. As Africa rises, Europe loses grip on Catholic power base Afua Hirsch // Web site «The Guardian», 17/02/2013 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.theguardian.com/world/2013/feb/17/first-black-pope-africa>.

Map: Catholics, cardinals by country // Web site «CBC», 13/03/2013 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cbc.ca/news2/interactives/catholics-cardinals/>.

Religions // Web site «Central Intelligence Agency» [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2122.html#198>.

Stegmaier A., Smith M. Map: The Roman Catholic Diaspora // Web site «National Geographic», 2013 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://news.nationalgeographic.com/news/2013/03/130311-roman-catholic-diaspora-map/#close-modal>.

The Global Catholic Population // Web site «Pew Research Center», 13/02/2013 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.pewforum.org/Christian/Catholic/The-Global-Catholic-Population.aspx>.

What's next for the Catholic church? // Web site «The Washington Post», 11/02/13 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/special/world/pope-succession-candidates/>

World map of Catholic population // Web site «The Guardian», 5/03/2013 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.theguardian.com/world/interactive/2013/mar/05/world-map-catholic-population>.

V. Kryachko. The localization of Catholicism in the world ethnoreligious space. The paper deals with an attempt to explicate the localization of Catholics in the regional perspective and the main countries of their residence in the world. The certain modern scientific and information resources, that relate to the study of the

world religious space are analyzed, as well as the main spaces of the Catholicism's spread in the ethnoreligious perspective are presented.

Keywords: *Catholic, Catholicism, ethnicity, country, region, religious space, ethnoreligious space, sociospace.*

УДК 323.326:316.39

О. А. Перебезіи

ПОНЯТТЯ «ПРОСТОРУ» У КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНА ЕТНІЧНОГО БІЗНЕСУ

У статті розглядаються основні концепції простору у трактуванні соціологів, а також представниками інших соціогуманітарних наук у контексті функціонування етнічного бізнесу. Для аналізу обрано соціальний простір як найбільш продуктивний вид простору, оскільки у ньому чітко окреслюються можливості структурування цього феномену, можна визначити чинники, які впливають на його динаміку, й можна передбачити перспективи його розвитку. Передусім, йдеться про такі типи соціального простору як регіональний, міський, пограниччя. Оцінки їх можливостей базуються на доробку як класиків (Г. Зіммель, П. Бурд'є, П. Сорокін), так і сучасних дослідників (Г. Беркінг, М. Льов, С. Літвінов, Л. Пріс).

Ключові слова: *соціальний простір, регіональний простір, міський простір, пограничний простір, територіально-географічне розміщення етнічного бізнесу.*

Мета статті полягає у з'ясуванні можливостей функціонування малого і середнього етнічного бізнесу [Light, 1994] у соціальному просторі. З цією метою варто розглянути основні його характеристики і визначитися з чинниками, які впливають на його структурування й які стимулюють розвиток такого роду бізнесу. Цього можна досягти через аналіз концепцій простору, які розробляються зарубіжними і вітчизняними дослідниками, передусім, соціологами.

Виклад основного матеріалу. Поняття простору досить активно освоюється сьогодні у зарубіжній соціологічній науці, як і в інших галузях соціогуманітарного знання. Воно вважається надзвичайно продуктивним для аналізу різноманітних соціальних і культурологічних явищ сучасного

суспільного життя. Зважаючи на зацікавленість соціологів феноменом простору і достатньо помітним рівнем реалізації цієї зацікавленості, можна стверджувати, що на сьогоднішній день сформувалася спеціальна соціологічна субдисципліна – соціологія простору, котра вивчає соціальне і матеріальне конституювання простору. Вона досліджує соціальні практики, інституційні сили й матеріальні комплекси взаємодії людини і території, на якій вона проживає [Sociology..., 2013].

Визначень простору сьогодні існує чимало. За Оксфордським англomовним словником, найбільш поширеними (за своєю суттю) є два: 1) територія, що продовжується, з розташованими на ній предметами, об'єктами, або без них; 2) інтервали між точками або об'єктами, що мають один, два чи три виміри. Впродовж певного часу склалася така традиція, що інтерес повертається до опису, пояснення і визначення перспектив розміщення і взаємодії цих об'єктів. Власне, останнє виступає сьогодні як центральна проблема вивчення функціональних можливостей простору, оскільки у процесі такої взаємодії народжуються нові феномени, які відтворюють результати динаміки соціальних змін.

Зауважимо, що активно почали підводити теоретичну базу під поняття «простір» англomовні і французькомовні соціологи, філософи і соціальні географи, зокрема Мічел Фуко [Foucault, 1991], Генрі Лефевр [Lefebvre, 1991], Девід Харві [Harvey, 1989], Манюель Кастеллз, Едвард Соджа та інші. Однак, ми пам'ятаємо, що класиками соціологічного підходу у визначенні поняття «простір» є П. Бурд'є, Г. Зіммель та П. Сорокін.

Для визначення ролі простору у розвитку етнічного бізнесу цікавими видаються розмірковування про простір американського психолога Генрі Лефевра. Передусім, ми звертаємо увагу на те, що у вченого простір (переважно соціальний) – це продукт або ж комплексна соціальна конструкція, котра базується на цінностях і соціальному творенні значень, що впливає на просторові практики і сприйняття навколишнього. У цьому контексті, за Г. Лефеврем, варто розрізняти три види простору: 1) фізичний простір або простір, який ми сприймаємо; 2) ментальний простір або простір, який постає у нашій уяві; 3) соціальний простір або життєвий простір, простір у якому ми реально живемо.

Вочевидь, третій вид простору є найбільш продуктивним для нашого аналізу, оскільки він є тією реальністю, у якій функціонує етнічний бізнес. Тому він знаходиться у центрі нашої уваги і саме він потребує більш

детального аналізу. Однак це не означає, що ментальний простір має залишатися поза увагою дослідників. Річ у тім, що останнім часом, ми, аналізуючи те чи те явище, вибудовуємо і власні його конструкції, залучаючи до цього процесу наші ментальні можливості.

Нагадаємо, що класики, яких ми згадували вище, свою увагу концентрували саме на соціальному просторі. Г. Зіммель ще у 1908 році написав книгу про соціологію простору, де він розглядає соціальний простір як певну систему місць [Зіммель, 1996, с. 525]. Згадані інші класики подають визначення цього феномену й вказують на його компоненти. П. Бурдьє, наприклад, вважає, що соціальний простір – це абстрактний простір; він складається з різного роду полів – економічного, інтелектуального тощо [Бурдьє, 1993, с. 40]. П. Сорокін звертає увагу на те, що у соціальному просторі суб'єкти можуть розміщатися як на далекій відстані один від другого, так і поряд один з іншим [Сорокін, 1992, с. 297]. Власне, він певним чином акцентує увагу на різнохарактерній взаємодії суб'єктів, яка визначається способом розміщення (відстань тут відіграє, очевидно, важливу роль).

Серед наступників згаданих теоретиків соціального простору помітне місце займають А. Шюц та К. Левін. У книзі «Структура життєсвіту» (яка, до речі, була завершена Т. Лукманом) А. Шюц представляє увесь життєвий світ просторовим, поділеним на сектори, які він називає «світом в актуальній досяжності» [Шюц, 2004, с. 51] і «світом у потенційній досяжності». При цьому він наголошує на двох особливостях існування цих секторів: 1) вони постійно змінюються; 2) їх можна відтворити [Шюц, 2004, с. 52]. Наголошення А. Шюцом на тому, що «система просторового розподілу поширюється на різні шари соціального світу» [Шюц, 2004, с. 54] відкриває шлях до розмірковувань про те, що така система є важливим аспектом соціальних зв'язків. У нашому випадку останнє є важливим, оскільки соціальні зв'язки, соціальні мережі є важливою умовою функціонування етнічного бізнесу. Щодо К. Левіна, то життєвий простір у нього також складається з певних областей і має певну величину [Левін, 2000, с. 279]. У своїй роботі «Теорія поля в соціальних науках» К. Левін веде мову про застосування поняття простору до аналізу реалій існування людини на різних її етапах, підкреслюючи, що з часом розміри життєвого простору збільшуються і відбувається певна його диференціація та зменшується кількість недоступних областей [Левін, 2000, с. 270].

У такому ключі проблема специфіки соціального простору продовжує обговорюватися у сучасній зарубіжній соціологічній літературі, зокрема, у працях німецького соціолога Л. Пріса. Так, соціальний простір у нього покриває певну територію, у межах якої здійснюються соціальні практики щоденного життя, у якому у певному просторовому порядку розміщені артефакти й символічні системи, соціальні інституції, котрі структурують людське життя [Pries, 2005, p. 6]. Таке структурування відбувається у результаті взаємодії суб'єктів, котрі перебувають у межах соціального простору постійно, тривалий час чи тимчасово. На нашу думку, від тривалості взаємодії великою мірою залежить якість структурування простору.

Сьогоднішні теоретики соціального простору (скажімо, американський дослідник Едвард Соджа) у дискурс про нього вносять цікавий, на наш погляд, нюанс, який заслуговує особливої уваги. Йдеться про рухливість (динаміку), чутливість до змін компонентів простору. Оскільки у соціальному просторі відбувається безперервна взаємодія між ними, то постійно витворюються нові (у Е. Соджи, гібридні) компоненти. Так, у результаті контактів двох культур може виникати третя. І вже у цьому третьому гібридному просторові витісняються оригінальні цінності двох перших культур і конституюються нові цінності і перспективи розвитку, що різняться від двох перших. Така теоретична схема є релевантною для функціонування малого і середнього етнічного бізнесу. Бо саме поява на певному просторовому відтинку нового етнофора (актора етнічного бізнесу) викликає зацікавлення ним у споживача, що супроводжується витісненням на периферії нашої свідомості і практики звичних до цього часу етнічних зразків (предметів щоденного вжитку, артефактів). Оскільки таке «заміщення», зазвичай, відбувається саме на чітко окресленій території, то у дослідників соціального простору виникла необхідність конкретизувати цю територію і визначитися для неї з терміном. Таким став термін «місце» («місцина»). Щоправда, хоча це і є «чітко окреслена територія», однак, соціологи, передусім, звертають увагу на процеси, які відбуваються на цій території. Тому деякі із них пропонують вести мову про так званий простір конкретної місцини, власне, про четвертий тип простору [Sociology..., 2013]. Ми, однак, схильні розглядати його як не окремий вид простору, а радше як складову частину соціального простору, хоча таке його виокремлення також має право на існування. Особливо, коли ми ставимо за мету детальний аналіз

результатів функціонування етнічного бізнесу у конкретних географічних межах. Згідно з розмірковуваннями англійського теоретика Найгела Тріфта, місцина є життєво необхідним актором, котрий змушує (спонукає) нас вибудовувати своє життя у певному порядку і примушує нас доходити до розуміння усіх речей, навіть тих, котрі здаються прихованими від нас [Thrift, 2003, p. 95-107]. Це зауваження є надто слушним, коли ми поглянемо на розміщення етнічного бізнесу, скажімо, у великих містах Америки, зокрема, у прив'язці до місця помешкання людей, які практикують етнічний бізнес, а також нових іммігрантів, котрі також прагнуть увійти у малий етнічний бізнес і часто свідомо обирають місце поселення вихідців із своєї країни.

Слушним у контексті нашого дискурсу виглядає і думка про новий етап взаємодії локального (пов'язаного з місциною) і глобального. Якщо раніше говорили про абсолютну домінантність глобалізаційних процесів, то вже на початку ХХ-го століття дослідники звертають увагу на те, що «антитенденції» виявляються все чіткіше [Korogowicz, 2000, s. 161]. Відомий дослідник простору Ендрю Герод (Велика Британія) звертає увагу на те, що, не дивлячись на гомогенізацію чи американізацію, які самі по собі є ознаками процесу глобалізації, локальні тенденції (локалітети, протилежні сили) серед людей, котрі захищають традиційні способи життєдіяльності зростають у всьому світі. У зв'язку з цим, питання решкалізації людського життя і відносин між двома індексами, які знаходяться на протилежних полюсах шкали, «локальне» – «глобальне» останнім часом дискутуються все активніше [Harod, 2003; Sociology..., 2013]. Нагадаємо, що починаючи з 1980-х років активно підводиться теоретична база під «концепцію шкали», яка пропонує розглядати розміщення об'єктів і явищ, зокрема і у соціальному просторі, з точки зору «регіонального рівня» (ми би додали «локального рівня») та «національного рівня». Процес «решкалізації», на наш погляд, актуалізується ще й з огляду на те, що, за німецьким соціологом Гельмутом Беркінгом (з чим ми повністю погоджуємося), локальні контексти мають високий ступінь гетерогенності і прив'язаності до конкретної місцини і значною мірою світ сприймається саме через призму знань, сформованих під впливом локальних умов існування соціального суб'єкта [Berking, 1998].

Ведучи мову про функціонування етнічного бізнесу у соціальному просторі, особливо оцінюючи його перспективи, варто поміркувати над застосуванням у цьому контексті ідеї відомої німецької дослідниці феномену

простору Мартіні Льов [Loew, 2008] моделі простору, в основі якої лежать відносини між суб'єктами, предметами тощо. Ми би хотіли звернути увагу на кілька моментів її моделі, досить відомої серед західних соціологів, на котрих особливо наголошує дослідниця: 1) «вилаштування» у просторі живих одиниць і соціальних речей; 2) яким чином простір конституюється у процесі його сприйняття, відтворюється чи то ідеалізується з тим, щоб бути представленим як соціетальна структура. Іншими словами, М. Льов проектує концепцію Ентоні Гідденса про «подвійність структури» на простір і вона формує ідею «подвійності простору». І ось ключові поняття до розуміння «подвійності»: індивідами діють як агенти і у процесі дій конституюють простори. Самі ж їх дії залежать від економічних, правових, соціальних, культурних і, зрештою, тих же просторових структур. Власне, «подвійність» пов'язується, з одного боку, з діями, у висліді яких формуються простори, а з іншого, – простори структурують дії. Таким чином, простори одночасно конструюються (ставляться у певні межі) і уможлиблюють дії [Sociology..., 2013].

Українські соціологи (Л. Сохань, С. Літвінов, О. Стегній, М. Чурілов, К. Шестакова, Б. Гвоздецька), останнім часом, також активно освоюють поняття «простір», зокрема «соціальний простір». Їхні розробки можуть бути ефективними у застосуванні під час аналізу процесу зародження і функціонування етнічного бізнесу в українських реаліях. Серед моментів, на які варто звернути увагу у цьому контексті, такі: соціальний простір – це життєвий простір; під впливом глобалізації життєвий простір людини збільшується і наповнюється новою якістю і новим змістом (нові події, нові відносини, багатогранна діяльність тощо) [Сохань, 2002, с. 194]. С. Літвінов схильний вести мову про соціологію соціальних просторів [Літвінов, 2004, с. 572]; він слушно звертає увагу на практичне значення розуміння простору як ефективного інструменту дослідження процесів і феноменів суспільного розвитку: «Пояснення, передбачення, прогнозування, регулювання соціально-політичних, соціально-економічних і соціокультурних процесів буде більш досконалим із врахуванням їх просторової динаміки, розкриттям взаємозв'язку просторових і соціальних чинників, значення просторових субститутів – кордонів, меж, зон, регіонів, локусів, топосів тощо. Необхідно взяти до уваги також і максимум оптимального використання соціальними агентами, зокрема державою, всіх наявних ресурсів, у тому числі, і простору як специфічного соціального ресурсу» [Літвінов, 2004, с. 573].

У зв'язку з тим, що сьогодні проблема простору все більше актуалізується, український соціолог І. Кононов наголошує на кількох моментах, які варто враховувати при дослідженні функціонування того чи того феномена (скажімо, етнічного бізнесу) у соціальному просторі: «Звісно, і раніше глибокі соціальні перетворення передбачали зміни у просторових аспектах існування суспільства. Проте дотепер простір радше був предметом суспільної експансії. Він підлягав подоланню, підкоренню, стикуванню тощо. Утім, зараз сталося щось радикально інше. У єдності суспільного простору – часу різко зросло значення першої складової. Ця актуалізація просторових аспектів буття людства проглядається й у концепціях, покликаних пояснити й зорієнтувати сучасне суспільство. Насамперед, це стосується ідеї сталого розвитку, а також концептів глобалізації та регіоналізації» [Кононов, 2004, с. 57].

Таким чином, можна констатувати, що питання простору в усіх його формах інтенсивно вивчається зарубіжними, а останнім часом і українськими дослідниками, передусім, соціальними географами, соціологами і психологами. Звичайно, фахівці з перелічених галузей знань, насамперед, звертаються до соціального простору, оскільки об'єктом їх досліджень є людина, її мобільність у просторі, динаміка змін у межах певної території під впливом різного роду чинників. Нагадаємо, що етнічний бізнес як важливий маркер життєдіяльності й господарювання у поліетнічному суспільстві, а особливо на певних його відтинках (у певних областях, частинах), відіграє помітну роль у структуруванні цих областей (частин, територій), у розміщенні суб'єктів відносин, побудованих на зацікавленості етнічним бізнесом (одні учасники цих відносин є його промоутерами – організаторами цього бізнесу, а інші – споживачами його результатів).

Для аналізу функціонування етнічного бізнесу, з'ясування його можливостей в організації життєдіяльності сучасних суспільств, зважаючи, передусім, на принципи його територіально-географічного розміщення, продуктивними можуть виявитися такі типи соціального простору: регіональний, міський і прикордонний (той, що практикується на пограничних територіях) простори. Стосовно розміщення в окремих поліетнічних країнах, то тут впадає в око така особливість: етнічний бізнес прив'язується до місцин, де є відчутна концентрація різних етнофорів – представників різних етнічних спільнот (як самих бізнесменів, так і

споживачів), а також туристів. Методом включеного спостереження (фізично перебуваючи у тому чи тому просторі, чи відслідковуючи його структуру, використовуючи сучасні засоби комунікацій, скажімо, Інтернет) можна переконатися у тому, що такими місцинами є: 1) великі, зазвичай, мультиетнічні міста (наприклад, традиційно Відень, Нью Йорк, Париж, а останнім часом Москва, Санкт-Петербург, Київ) [Blair, 2005]; 2) регіони з відчутною етнічною специфікою (Каліфорнія у Сполучених Штатах, південь Франції, Крим в Україні тощо). Додамо, що етнічна специфіка логічно «вмонтовується» у концепцію регіону, запропоновану О. Стегнієм та М. Чуриловим, як простору певної соціальної структури, організації влади і культурницьких традицій [Стегній, 1998, с. 5] 3) прикордонні території, зокрема американо-мексиканське пограниччя, території уздовж західного та північного кордону України. У кожному з перелічених типів соціального простору є свої особливості його функціонування, однак, їх об'єднують (принаймні, у виборі для аналізу) і спільні риси та характеристики, насамперед, пов'язані з однотипністю впливу на структуру життєдіяльності певної (іноді значної) частини населення цих просторів. Зазначимо, що міський і пограничний типи простору у певному сенсі можна розглядати як різновид регіонального простору, конкретизованого межами його означення. Їх виокремлення у межах того ж регіонального простору допомагає більш детально і більш адекватно відслідкувати процес, за І. Кононовим, соціального освоєння певної території і перетворення фізичного простору у внутрішній простір суспільства [Кононов, 2004, с. 73]. Такий підхід дає можливість визначити роль етнічного бізнесу у цьому процесі соціального освоєння території, а у більш широкому смислі й у соціальному житті суспільства.

Висновки. Кожна із розглянутих концепцій поняття «простір» може застосовуватися для аналізу функціонування етнічного бізнесу. Однак найбільш релевантними є ті, що пов'язані, передусім, з концептами соціального простору, оскільки й сам етнічний бізнес перетворюється у постійний важливий маркер соціальних процесів, соціального життя сучасних поліетнічних країн. Регіональний, міський, пограничний типи соціального простору надають можливості адекватного відтворення ролі етнічного бізнесу у розвитку країн його практикування.

Джерела

Бурдьє П. Соціологія політики; пер. с фр., сост. и общ. ред. Шматко Н.А. – Москва : Socio-Logos, 1993.

Євтух В. Етнічність у транснаціональному просторі: дизайн дослідницького проекту // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 1.

Зиммель Г. Как возможно общество? // Зиммель Г. Избранное. – Т. 2. Созерцание жизни. – Москва : 1996.

Кононов І. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4.

Левин К. Теория поля в социальных науках. – Санкт-Петербург : Сенсор, 2000.

Литвінов С. До перспективи соціології простору // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Випуск 10. – Харків : Видавничий центр ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2004.

Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – Москва : 1992.

Сохань Л., Каменєва І. Життєвий простір і життєвий світ особистості // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1.

Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – Київ : Социс ЛТД, 1998.

Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту. – Київ : Український Центр духовної культури, 2004.

Benko G., Strohmayer U. Space and Social Theory: Interpreting Modernity and Postmodernity. – Wiley : Blackwell, 1997.

Berking H. Global Flows and Local Cultures. Ueber die Rekonfiguration sozialer Raume im Globalisierungsprozess // Berliner Journal fuer Soziologie. – 1998. – Vol. 8. – № 3.

Blair A. Ruble. Creating Diversity Capital: Transnational Migrants in Montreal, Washington and Kyiv. – Washington : Woodrow Wilson Center Press, 2005.

Foucault M. Andere Raume. In Wentz Martin (Hg.). Stadt-Raume. – Frankfurt am Main / New York : 1991.

Harvey D. The Condition of Postmodernity. – Oxford : 1989.

Harod A. Scale: The Local and the Global. Key Concepts in Geography. – London : SAGE, 2003.

Korporowicz L. Interactive Personality as a Challenge in a World of Interacting Cultures // Florian Znaniecki's Sociological Theory and the challenges of 21th Century. – New York : Peter Lang, 2000.

Lefebvre H. The Production of Space. – Oxford : Basil Blackwell, 1991.

Light I., Karageorgis S. The Ethnic Economy // The Handbook of Economic Sociology / N. Smelser and R. Swedberg. – Princeton : Princeton University Press, 1994.

Loew M. The Constitution of Space: The Structuration of Spaces Through the Simultaneity of Effects and Perception // European Journal of Social Theory, 2008. – Vol. 11. – №1.

Pries L. Transnational Migration as a Chance for Spanning the North-South-Gap? // *Quartal*, 2005.

Sociology of space 18/11/2013 [Electronic resource]. – Mode of access: en.wikipedia.org/wiki/Sociology_of_space.

Thrift N. Space: The Fundamental Stuff of Human Geography // *Key Concept in Geography* / *Hollaway Sarah L., Stephen P., Valentine Rice and Gill.* – London : SAGE, 2003.

O. Pereveziy. The concept of «space» in the context analysis of the phenomenon of ethnic business.

The article deals with main concepts of space in works of sociologists and the representatives of other social sciences in context of function of ethnic business. The social space is seen as the most productive kind of space because of its possibilities to define the structuring of this phenomenon, the factors influencing its dynamics and to predict perspectives of its development. Such types of social space are in the question – regional, urban, border spaces. Their possibilities are estimated upon the classical works (G. Simmel, P. Bourdieu, P. Sorokin) and contemporary researchers (H. Berking, M. Loew, S. Litvinov, L. Pries).

Keywords: social space, regional space, urban space, border space, territorial/geographical location of ethnic business.

УДК 316. 25(476)(470+571)

Ришард Радзик

**РУССКИЙ КОНТЕКСТ ОБЩНОСТИ БЕЛОРУСОВ В
СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ПЕРИОДА
НЕЗАВИСИМОСТИ**

У представленому тексті розглядається питання змісту та діапазону спільноти білорусів, зокрема, їх зв'язків з російськістю (а також радянськістю). Основні роздуми присвячені періоду незалежності останніх двадцяти двох років. Джерельною базою дослідження є в основному соціологічні дослідження, які проводяться в Білорусі незалежними дослідницькими центрами. Вони вказують на те, що процеси, які відбуваються в Білорусі, мають дихотомічний характер. По-перше, після понад двадцяти років незалежності переважна більшість білорусів приймають білоруську державність, дедалі більше усвідомлюють свою окремішність, проте, сила цих віднесень невелика, в основному стосовно інших цінностей, особливо матеріальних, меншою мірою пов'язаних зі

свободою. По-друге, з часу розпаду Радянського Союзу чітко посилюються процеси мовної, а до певної міри також культурної русифікації суспільства (наприклад, російськомовна «попса», масова література, телебачення), яке дізнається про зовнішній світ в основному з російських ЗМІ (і російські, і білоруські ЗМІ показують Захід традиційно в поганому світлі). Білоруси досі не заїснували як повністю сформована нація західного типу, тобто так, як її розуміють у європейській традиції, у тому числі в науковому дискурсі. Майбутнє Білорусі стане витвором сучасної білоруської молоді, яка, у переважній більшості, російськомовна, аполітична, чітко зорієнтована на матеріальну сферу, а не на сферу цінностей, не хоче ангажуватися не лише в революційну, але і у виразну опозиційну діяльність. Вона орієнтована на саму себе, а не на боротьбу за ідеї, у тому числі, ідеї національні. Якщо вона і ставиться з дистанцією до Росії (хоч сама занурена в російську культуру), то лише з практичних причин, так само, як із меркантильних причин позирає в бік Заходу.

Ключові слова: білоруси, «триєдиний руський народ», національна ідентичність, політичні орієнтації.

В представленных тут рассуждениях будет рассмотрен вопрос некоторых содержательных сторон из области общности белорусов, особенно в их связи с русским фактором (Россией, отношением к наследию СССР, проявлениями советских черт). Сосредотачиваясь на периоде возникновения независимого белорусского государства, я буду ссылаться на социологические исследования последних двадцати двух лет.

Обретение формально полной независимости Беларусью в 1991 году, и, следовательно, ее полное отделение от России было неожиданностью для значительной части ее жителей, которые в своем большинстве – в отличие от народов трех прибалтийских республик – обычно не демонстрировали такого типа стремлений. На состоявшемся 17 марта 1991 года в Беларуси референдуме 83% жителей республики высказались за сохранение СССР [Mironowicz, 2007]. Согласно исследованиям, проведенным в том же году ВЦИОМ-ом (Всесоюзным центром изучения общественного мнения), только 24% этнических белорусов назвали себя гражданами БССР, а 69% идентифицировали себя, прежде всего, как граждане СССР, что было рекордом среди народов имеющих собственные республики (напр. в случае эстонцев эти величины составляли соответственно: 97% и 3%) [Новости, 2006, вып. 2, с. 68]. «Подавляющее большинство управленческой элиты,

значительная часть технической и творческой интеллигенции – пишет белорусский политолог и юрист Михаил Плиско – воспринимали руководящую роль Коммунистической партии и Советскую власть не как нечто чуждое Беларуси, не как модифицированное колониальное господство России, а как неотъемлемую часть её собственной истории. Приезжавшие сюда в немалом количестве отставники силовых структур не чувствовали на себе в отличие, например, от Литвы скрытое пренебрежение и неприязнь по национальному признаку со стороны коренного населения. Правящая номенклатура, сильно разбавленная после 1945 года мигрантами, не обладая опытом самостоятельного государственного управления в независимой стране, не представляла своего существования без указующего перста Москвы. «Советские» белорусы на просторах бывшего СССР были самыми советскими людьми, даже, пожалуй, более советскими, чем русские, и испытывали по этому поводу скрытую гордость» [Плиско, 2000].

В распадающемся СССР белорусы все еще сохраняли чувство повышения своего социального статуса, испытываемого как на личностном, так и общественном уровне. Будучи почти исключительно уроженцами местных деревень, а затем колхозов/совхозов белорусы воспринимали мир категориями семьи (узкого круга друзей) и материальных благ. Отсутствие традиционных элит, с их преемственностью существования высокой культуры в течение многих поколений, склонностью к созиданию мира идей, ценностей – их первенства по отношению к миру материи – было причиной принятия реалий вызывающих чувство материального недостатка и стабилизации. Это было несложно, принимая во внимание нищету довоенного периода и послевоенных лет, а также массовые убийства второй половины 1930-х годов, не говоря уже об огромных людских и материальных потерях в период II мировой войны. Жизнь впроголодь окончилась в 1950-х годах, и белорусы сумели это оценить. Они неплохо нашли себя в послесталинском СССР не благодаря господствующей идеологии, а получая гарантированные зарплаты, позволяющие им жить все лучше не только в городах, но и в колхозах [Engelking, 2012]. Элиты власти самого высокого уровня состояли из участников советского партизанского движения периода II мировой войны, например Петр Машеров – первый секретарь Коммунистической партии Беларуси в 1965 – 1980 годах, личность до сих пор чрезвычайно популярная в обществе. Почти полная ликвидация белорусскоязычных школ (чему способствовал Машеров, борясь также с

Церковью) в практически полностью русскоязычных городах (они остались в деревнях и частично в маленьких городках) не вызвала массовых протестов. Постепенное вхождение в русский культурный круг, посредством школы, высших учебных заведений, средств массовой информации, литературы привело к восприятию белорусами себя членами русского сообщества объединяющего их с русскими. Белорусское осознавалось как название, общепринятый этноним, по сути, только в XX веке в СССР, как этнографическая особенность, частично историческая и языковая (появившиеся якобы в результате отделения спустя века от России – преемницы Киевской Руси), республиканская автономия. Человек был одновременно и белорусом и русским, а этот последний термин имел двойное значение: он мог означать как общность трех восточнославянских народов, так и исключительно русских в его польском понимании. Последними белорусы себя не считали, хотя им и было присуще твердое осознание участия в создании империи, чем они гордились. Вместе с тем сами русские относились к ним (и так остается до сих пор) с определенным высокомерием характеризующим «старших братьев» взирающих свысока на региональных плебеев.

После распада СССР, белорусов отделяют от русских государственные границы и стоящие за ними интересы их повелителей, бюрократии. Этот тип интересов на этом пространстве воспринимается сильнее, чем в Западной Европе, нередко как доминирующий по отношению к гражданским и национальным обязанностям. Россия слегка выделяется тут традицией мышления категориями государства. В этом отношении рассматриваемое здесь пространство напоминает в значительно большей степени чем на Западе домодернистский (донациональный и догражданский) тип государства, основанный на предпочтении интересов власти/властителя, в определенной степени так, как это было раньше в Киевской Руси, достаточно однородной в культурном отношении, но раздробленной на борющиеся за власть княжества (что, кстати, в то время было характерно не только для русских земель). Большинство белорусов видит себя – это отчетливо видно также в выступлениях Лукашенко, и заимствовано из русской традиции – как нечто особое по отношению к Западу (в том числе полякам), в государственном и культурном смысле, но не по отношению к русским (за исключением отдельного государства и связанных с этим государственных интересов). Лукашенко хотел объединить Беларусь и Россию. На волне

провозглашения этих лозунгов его в 1994 году избрали президентом, но подразумевалось, что именно он станет во главе объединенного государства. Когда это оказалось невозможным, его целью стала власть в новом белорусском государстве, а, следовательно, и ее сохранение, словно в древнем русском княжестве. Интересы общества\государства\народа (?) чаще всего явно не определенные окончательно, понимаемые скорее эмоционально (кстати, как результат эмоционально воспринимаемых связей с русскими и всем русским), а не категориями «объективных интересов», т. е. холодного расчета – рассматриваются как второстепенные по отношению к интересам властителя\власти. Следствием этого является существование белорусского государства, укрепление его своеобразия (как на институциональном уровне, так и в сознании общества) в результате скорее привыкания к нему граждан, особенно самых молодых, навыка к жизни в формально независимом государстве, чем сильных, идеологически обусловленных, эмоционально понимаемых связей с ним и образующейся в его рамках общностью.

Описывая сознание белорусов, обращусь к репрезентативным социологическим исследованиям, проводимым, в частности, НИСЭПИ – Независимым институтом социально-экономических и политических исследований, организацией независимой от властей белорусского государства, формально зарегистрированной в Вильнюсе.¹ Согласно опросам за май–июнь 1996 года, 64,6% белорусов хотели бы, чтобы Беларусь была независимым государством, и одновременно 62,5% из них высказалось – в том же самом опросе – за объединение Беларуси и России в одном государстве [Новости, 1996, с. 11]. По крайней мере, часть белорусов замечала, таким образом, свою особенность в отношении внешнего мира, но, пожалуй, не относительно России. Из этих же опросов вытекает, что большинство белорусов не желали общей границы между их государством и Россией, но хотели бы общей валюты и общей тарифной сетки. В то же время решающее большинство высказывалось за отдельные: парламент, правительство, президента (наподобие традиции БССР) и армию (под влиянием войны в Чечне) [Новости, 1996, с. 12]. Белорусы хотели, таким

¹ Несмотря на то, что эти опросы проводятся в специфических условиях недемократического государства, они, тем не менее, заслуживают внимания, особенно если являются повторяемыми, показывая тенденции на протяжении длительного времени. Подробные анализы полученных результатов требуют учета белорусской специфики: культурной, политической, сознательной.

образом, получить от объединения с Россией экономические выгоды, желая одновременно сохранить свою республиканскую обособленность, понимаемую как продолжение той, существовавшей до 1991 года, и не испытывать последствий ведущихся Россией войн, помня о погибших в Афганистане соотечественниках. Похожие подробные исследования, проведенные в 2002 году, показали укрепление чувства государственного своеобразия [Новости, 2002, с. 27].

Белорусские социологические центры в течение ряда лет проводят опросы дающие представление об отношении общества к различным аспектам связей Беларуси с Россией (белорусов с россиянами). Более десятка лет задаётся вопрос: «Если бы сегодня происходил референдум об объединении Беларуси и России, как бы Вы проголосовали?». Так вот, если в ноябре 1999 года 47,0% белорусов выступало за объединение, а 34,1% против, то в июне 2013 уже только 31,2% было за, а 46,5% против объединения [Новости, VI 2013, с. 25 (табл. 42)]. На вопрос «Если бы пришлось выбирать между объединением с Россией и вступлением в Евросоюз, что бы Вы выбрали?», белорусы отвечали в сентябре 2003 года: за объединение с Россией 47,6%, за вступление в ЕС – 36,1% [Новости, 2008, с. 19 (табл. 32)]; в июне 2013 за Россию – 40,8%, за ЕС – 41,0% [Новости, VI 2013, с. 25 (табл. 43)]. А на вопрос о возможном референдуме и о желании вступления в ЕС (без указания российской альтернативы), ответили в декабре 2002 года: за – 60,9%, против – 10,9%, в июне 2013: за – 37,7%, против – 38,1% [Новости, VI 2013, с. 25 (табл. 43)]. Таким образом, белорусы в случае необходимости выбора предпочитают скорее – главным образом по экономическим соображениям – ЕС, но охотнее всего не вступали бы ни в ЕС, ни объединялись бы с Россией. Важно подчеркнуть, более подробные результаты опросов за июнь 2013 года, касающиеся выбора между объединением с Россией или ЕС, указывают на то, что в пользу России высказываются чаще люди пожилые и малообразованные, пенсионеры, а в пользу ЕС более молодые и хорошо образованные. Территориальная раскладка исследуемых мнений указывает на то, что деление на восточную и западную часть страны не такое отчетливое как на Украине, а в случае некоторых переменных оказывается и вовсе неуловимым. За объединение с Россией чаще всего высказывались жители Гродненской области и столицы страны, а за вступление в ЕС – Витебской и Минской (без Минска) областей [Новости, VI 2013, с. 42 (табл. 43)].

В течение ряда лет белорусы, которым задавался вопрос, чувствуют ли они себя больше европейцами, или советскими людьми, выбирали последний вариант. Только в опросах за июнь 2012 года европейцами считало себя относительное большинство – 47,2% опрошенных, а советскими людьми – 45,6% [Новости, 2012, с. 23 (табл. 44)]. В этом же опросе более близкими к русским признало себя 68,2% респондентов, а более близкими к европейцам – 31,2%, причем в случае этого типа опроса разница между обеими процентными величинами систематически уменьшалась за последние пару лет. Более близкими к русским считали себя – по сравнению с европейским выбором – пожилые люди, малообразованные, пенсионеры и жители Брестской области (где живет много семей бывших военных переселившихся из центральных районов СССР). Чаще всего на свою близость к европейцам указывали жители Минска (48,5%, русским – 51,5%) [Новости, 2012, с. 45-46 (табл. 44)]². В 2013 году впервые был задан вопрос: «Как Вы считаете, по своему национальному характеру, культуре, традициям белорусский народ ближе к» (%): русским (ответы: VI 1993 – 50,8; VI 2013 – 46,9), полякам (соответственно: 14,4 и 10,3), украинцам (8,9 и 5,3), западноевропейцам (1,1 и 3,4), литовцам (0,9 и 1,5), белорусы ни на кого не похожи (14,6 и 28,8), ЗОНО (9,3 и 4,0) [Новости, VI 2013, с. 16 (табл. 25)]. Думаю, что в этих опросах следует обратить внимание, прежде всего, на две величины: почти двукратное увеличение категории «Белорусы ни на кого не похожи», свидетельствующей об углублении чувства их обособленности, и на почти полное отсутствие чувства похожести на жителей Западной Европы (увеличение в границах статистической погрешности). Значительная часть белорусов по-прежнему испытывают сильное чувство близости к русским. Правда, семь лет назад 65,7% респондентов считали, что белорусы, русские и украинцы это «три ответвления одного народа», и подтвердили слова Путина утверждающего, что русские и белорусы образуют «один народ»

² Следовательно, жители Минска достаточно охотно указывают на свою близость к европейцам и одновременно лидируют в желании объединиться с Россией, что вероятно является, среди прочего, свидетельством их значительной поляризации (а также особенно сильной ориентации на российские средства массовой информации; быть богатым, свободным «европейцем» погруженным в русскую культуру и – известные из телевидения – реалии Москвы и Петербурга - это мечта части белорусской интеллигенции, так наз. либеральной, которая нередко избирает их своим идеалом и больше знает, что происходит в России, чем в белорусской провинции).

[Новости, 2006, вып. 3, с. 57-58 (табл. 24, 25)]³, однако результаты исследований проведенных вначале 2010 года Независимым институтом стратегических исследований (BISS) совместно с Лабораторией Новак свидетельствуют о том, что черты, которые они себе приписывают с очевидностью отличают их от русских.

«Что касается отрицательных качеств – пишут авторы исследования – то показательно восприятие белорусами россиян: более половины опрошенных белорусов назвали лень в качестве основной черты характера русских (...), почти треть – необязательность, пятая часть – национализм и зависть. В целом белорусы «обнаруживали» почти каждое из отрицательных качеств у россиян в 2–5 раз чаще, чем у самих себя. Что касается европейцев, то им, по мнению белорусов, из отрицательных качеств наиболее присущи жадность, национализм и зависть» [Беларусь, 2010, с. 4].⁴ Какие же черты, если рассмотреть подробнее, отличают белорусов от русских? На трудолюбие белорусов указали 73,1% опрошенных, в то время как русским эту черту приписали только 27,9% белорусских респондентов; толерантность – соответственно – 51,4% и 13,4%; скромность – 54,4% и 14,4%; доброту – 81,7% и 47,7%; аккуратность – 45% и 16,6%; также белорусское гостеприимство было оценено выше, чем русское – 82,8% и 56,2% [Беларусь, 2010, с. 4]. Белорусов характеризует, по мнению опрошенных, меньшая степень расовой нетерпимости (1,7% против 14,9% приписанной русским), национализма (9,6% против 20,6%), необязательности (14,4% до 28,6%), лени (16,7% против 51,3%), зависти (10,8% против 19,7%), жадности (стяжательства) – 5,7% против 16,2%, но зато большая степень инертности (24,6% против 17,7%) [Беларусь, 2010, с. 5]. «Подводя итог, можно сказать – отмечают белорусские исследователи – что в белорусском массовом сознании сложился образ белорусов как «людей со знаком качества»⁵ в противоположность как европейцам («трудолюбивым жмотам»), так и россиянам („духовным лентяям»). Заметим, что если белорусы однозначно признают превосходство европейцев в некоторых морально-личностных

³ В опросах НИСЭПИ проводимых в очередной раз в марте 2011 г. касающихся социальных дистанций между народами, а также аналогичных проводимых регулярно на Украине по шкале Богардуса, наименьшие дистанции были отмечены между русскими, белорусами и украинцами. За ними следуют поляки [Новости, 2011, с. 26-27 (табл. 44, 45)].

⁴ (опрос проведен на репрезентативной выборке 1071 человек).

⁵ Это обращение к известному утверждению президента Лукашенко, который констатировал, что «Белорусы – это те же русские, только со знаком качества!» [Федута, 2005, с. 604].

аспектах (прежде всего связанных с трудовой этикой), то россияне для белорусов абсолютные аутсайдеры практически во всех категориях. Несмотря на ощущаемую «духовную близость» белорусов и россиян, в отношении последних в массовом сознании белорусов сложился устойчивый образ «другого», к которому вполне успешно апеллирует официальная пропаганда во времена кризисных отношений с Москвой» [Беларусь, 2010, с. 5].

Социологические исследования, белорусская публицистика, высказывания политиков и «простых белорусов» обнаруживают двойственное отношение к русским. С одной стороны чувствуются остаточные проявления менталитета «младшего брата», для которого на самом деле «настоящая столица» была в Москве, а по настоящему «великая культура и литература» это русская культура и литература. Российское государство веками было империей в позитивном понимании этого понятия (хотя и не всегда термина), поэтому на помощь и опеку России Беларусь как небольшое государство без доступа к морю и полезных ископаемых рассчитывало, может и должно рассчитывать. С другой стороны вырисовывается образ своего превосходства в отношении «человеческих» черт, наблюдаемых повседневно в поведении представителей обоих обществ, проявляющихся в их особенностях, а не силе и размерах построенных ими государств (и созданной высокой культуры). Конечно, не только социологам известно, что явное отличие от других, даже если оно осознанно и носит стереотипный характер, не означает, что эти отличия являются свидетельством однозначно национальных различий. Правда, белорусы в значительной своей части (меньшей, однако, чем когда-то) считают себя «русскими», но толкование, что они являются русскими в польском понимании этого термина и понятия (*Rosjanie*) неверно, поскольку речь здесь идет о сообществе («русских») состоящей из трех меньших общностей.

Дискуссионным остается вопрос, формируется ли и в какой степени сегодня в Беларуси политическая нация. Чтобы возник такой тип народа, чаще всего необходима была традиция существования государства, с его институтами, героями, свободами, которые оно приносило народу. Государства, которое гарантирует приемлемый уровень зажиточности. Большинство этих условий не выполнено. Поддержка сегодняшних властей обусловлена, в подавляющей степени, их способностью удовлетворять экономические запросы общества. Согласно опросу за март 2013 года, на

вопрос «Скажите, что более важно – улучшение экономического положения Беларуси или независимость страны?» белорусы ответили: улучшение экономического положения – 65,2%, независимость – 29,3% (ЗО\НО – 5,5%) [Новости, III 2013, с. 32]. В этом смысле ситуация не изменилась с 2003 года и указывает на слабое развитие процесса формирования белорусского народа [Вілейта, 2005].⁶ Более того, процент высказывающихся за независимость страны рос вместе с возрастом респондентов: он был наивысшим среди наиболее пожилых и самым низким среди наиболее молодых. Одновременно он был обратно пропорционален образованию (больше всего сторонников независимости было среди респондентов с начальным образованием, а менее всего с высшим) [Вілейта, 2005]. Следовательно, молодежь, несмотря на привычность жизни в формально независимом белорусском государстве (и согласия на это, если альтернативой является необусловленное иной выгодой его отсутствие) часто индифферентна в национальном отношении, нередко более чем независимость, ценя материальные блага, но в определенной степени и западные свободы, что объясняет ее поддержку вступления Беларуси в ЕС. В то же время в новейшем опросе за июнь 2013 года (в сопоставлении с идентичным опросом за июнь 1993) на вопрос: «Как Вы считаете, насколько развито национальное самосознание у белорусов?» были даны ответы: очень сильно развито (1993 – 0,7%; 2013 – 2,9%), сильно (4,5 и 18,3), средне (48,0 и 37,5), слабо (31,6 и 26,2) и очень слабо (10,0 и 11,7) – ЗО\НО (5,2 и 3,4). Причем, в пользу более сильного самосознания высказывались пожилые люди, питающие доверие к Лукашенко [Новости, VI 2013, с. 15 (табл. 24)]. В настоящее время воззрения белорусов настолько неоднозначны, а иногда и несвязны, что прогнозирование на их основе будущего страны представляется весьма рискованным.

Многие опросы последних лет указывают на то, что в белорусском обществе нарастают, может не столько изоляционистские настроения, сколько тенденции к усилению своей роли как субъекта, и, во всяком случае, к подчеркиванию своей особенности. Среди сторонников Лукашенко большинство высказывается за «собственный, отдельный путь развития» (хотя в более длительной временной перспективе во всем обществе наблюдается тенденция к снижению числа сторонников самостоятельного

⁶ В. Вилейта анализируя результаты опросов НИСЭПИ до 2004 г. указывает на важные изменения взглядов, происходящие в белорусском обществе, касающиеся экономики, демократии, но в то же время пишет: «Несмотря на эти тенденции, число национально-ориентированного населения практически не меняется».

пути) [Radzik, 2012, s. 210]. Этому сопутствуют взгляды, которые иногда принимают – по-моему, ошибочно – за проявление уже отчетливо сформировавшегося национального патриотизма, а значит продвинутого процесса формирования народа – на уровне фазы «С» Гроха [Hroch, 1985, p. 23]. Характерными являются слова Лукашенко, произнесенные в 2003 году: «Многие процессы позволяют говорить о том, что Россия сегодня перестает быть, к сожалению, духовным и культурным оплотом восточно-евразийской цивилизации» [Лукашенко, 2003, с. 19; цит. по: Usau, 2007, s. 46]. В какой-то степени это предполагаемое наследие русских пытается принять Лукашенко, его постсоветская команда и электорат. Таким образом, мы имеем здесь дело скорее с белорусским постсоветским патриотизмом, чем национальным в его западном понимании. Это патриотизм пожилых людей, малообразованных, с багажом опыта советской БССР, иногда участия в Великой Отечественной войне или значительно чаще укоренившимся в них ее культе; белорусский советско-региональный патриотизм, сильно дистанцирующийся от Запада, и особенно от НАТО. Патриотизм людей особенно населяющих восток страны, русскоязычных сторонников Лукашенко провозглашающего тезис, что теперь именно белорусы это «русские» со знаком качества, поскольку российские политические элиты иногда враждебны Беларуси. Как и участники либерального выбора, они в большинстве своем считают себя частью «русского мира», что решительно отвергают элиты национального выбора западнического типа (составляющие в белорусском обществе явное меньшинство с отчетливой прозападной ориентацией) [Manajew, 2012, s. 42-44]. Что же касается молодежи, то она больше похожа на молодое поколение поляков, а вот людей старшего поколения разделяет в обоих государствах гораздо более широкая ментальная пропасть.

Кратко представляя некоторые выбранные соотношения, касающиеся связей белорусов с русскими, их можно свести к следующему:

1. Происходящие в Беларуси процессы имеют характер дихотомии. Во-первых, после более двадцати лет независимости белорусы в подавляющем своем большинстве одобряют белорусскую государственность. Они во все большей степени замечают свое своеобразие, хотя выраженность этих отношений невелика, особенно относительно других ценностей, в особенности материальных, в меньшей степени связанных со свободами. Главной – хотя и не единственной – причиной этой ситуации является

привыкание к новым реалиям, особенно молодого поколения рожденного уже в Республике Беларусь, при доминировании позиций трактующих государство с точки зрения социальных, а не национальных категорий. Сегодня в Беларуси преобладает (с 2008 года) мнение, что не следует объединяться с Россией, из года в год возрастает отрицательное отношение к вступлению в ЕС: с 2004 года периодически противники вступления преобладают над сторонниками. Одновременно белорусы в очень значительной своей части являются сторонниками собственного, отличного от советского и европейского, пути развития.

2. Во-вторых, со времени распада СССР явно усилились процессы языковой русификации общества, в определенной степени и культурной (например русскоязычная попса, массовая литература, ТВ). О внешнем мире белорусы узнают главным образом из российских средств массовой информации (как российские, так и белорусские традиционно представляют Запад в невыгодном свете). Беларусь подчинена России в военном отношении и во все большей степени в экономическом.⁷ Несмотря на то, что чувство общности с русскими слабее, чем когда-то (напр. по типу тезиса: *триединый русский народ*), культурная близость с восточным соседом доминирует (в том числе замыкание в «русском мире», и даже – как хотят русские – «русской цивилизации»), особенно над чувством близости и симпатией к Западу. Можно сказать, что белорусы мыслят категорией: *ex oriente lux, ex occidente luxus*. Отстраненность от России носит в значительной степени политический характер и его важной причиной являются конфликты между властями\властителями обоих государств.

3. В-третьих, не думаю, что бы в белорусском случае мы имели дело с уже полностью сформировавшимся народом, так как он понимается в европейской традиции, в том числе и в научной дискуссии. Наталия Лещенко, белорусский политолог, утверждала до президентских выборов декабря 2010 года: «Отсутствие национальной идентичности в Белоруссии болезненно и ошутимо почти физически» [Лещенко].⁸ Тем не менее, то, что можно определить как возникновение современной политической «тутэйшасці»*, несомненно, по-прежнему советского типа, скорее

⁷ В том числе в рамках Евразийского союза объединяющего Россию, Беларусь и Казахстан, а также Союза Беларуси и России.

⁸ автор работает в лондонском Institute for State Ideologies; тез: [Ioffe, 2012, s. 57].

* «Тутэйшасць» – понятие производное от белорусского слова: *тутэйшы* (здешний, местный).

неидейного (немного архаичного), быть может, с перспективы более продолжительного времени будет признано составной частью процесса формирования белорусского народа – со всей своей русско-постсоветской спецификой – поскольку включает в себе элементы политического выделения белорусов из русско-православной общности. Тем более, что в Беларуси существуют активные национальные центры, хотя они весьма далеки от господствующего положения. Самоидентификация белорусов имеет ярко выраженный негативный характер. В значительно большей степени они знают, кем не являются (особенно относительно Запада), чем кем они есть, что их выделяет и объединяет, хотя и сформировался уже – весьма позитивный – стереотип белоруса (что не означает, что он оброс национальными контекстами и эмоциями) и скорее негативный русского [Marples, 2007, s. 174]. «Любая концепция, связанная с Беларусью и белорусами – отмечает Г. Иоффе – более подробна в том месте, где подчеркивается, кем белорусы являются или не являются относительно чего-то, что находится вне Беларуси (Россия или Европа), в том же месте, где она констатирует, кем они являются сами по себе, любая концепция туманна и неопределенна» [Ioffe, 2012, s. 101]. Валянцин Акудович, известный белорусский интеллектуал, утверждает: «пока мы не разорвем пуповину с Россией, и именно с Россией, прежде всего и только с Россией, до тех пор мы действительно не будем полноценной нацией» [Акудович, 2010; цит. по: Ioffe, 2012, s. 57]. По иному видит это Нелли Бекус считающая, что поскольку Россия находится как бы «внутри» Беларуси, то «любые партии и политические движения, которые предлагают антироссийскую геополитическую стратегию для Беларуси, воспринимаются как «чужие» и «стратегию эту оценивают как навязанную Западом». Поэтому формирование белорусского народа в оппозиции по отношению к России и русским «не до конца правильно» [Bekus, 2012, s. 337; Bekus, 2010]. Именно эти обусловленности ограничивают появление белорусского процесса формирования нации. Согласиться с этим значит одобрить процесс возможной эмансипации белорусов не путем умножения механизмов развития европейских народов, а формирования иного типа общности, чем уже существующие в Центральной и Восточной Европе. Следует осознавать, что быть народом это значит не только чувствовать дистанцию по отношению к другим (она присуща и племенным сообществам), но обладать комплексом черт (ценностей и убеждений) воспринимаемых очень

эмоционально и структурирующих общество изнутри. Это как комплекс определенных сущностей, сила создаваемой общности, так и выразительность размышления о принадлежности к ней.

4. В-четвертых, будущее Беларуси будет творением сегодняшней молодежи, которая в подавляющем большинстве русскоязычная, аполитичная, решительно ориентированная на сферу материи, а не ценностей, она не хочет участвовать не только в революции, но и в открыто оппозиционной деятельности. Она обращена в себя, а не настроена на борьбу за идеалы и идеи, в том числе идеи национальные. Если ей и присуща дистанция по отношению к России (хотя она и погружена в русскую культуру), то по причинам практического свойства, подобным тем, по которым из меркантильных соображений она взирает на Запад. И хотя она все больше напоминает молодежь стран ЕС, разница заключается в том, что в ее случае элементы постмодернистских взглядов накладываются на постсоветскую компоненту. А также в том, что в Европе процессы формирования наций (за исключением небольших общностей) в большинстве своем уже давно завершены, у государств есть свои традиции, у сообществ – истории, демократия намного сильнее укоренилась, чем к востоку от ЕС, а гражданские общества, как правило, более сформировавшиеся. Если белорусы этого «не проработают», вероятно, встанет вопрос о форме их появления в Европе.

Д ж е р е л а

Акудович В. Когда белорусы станут нацией? // *Белорусский партизан*, 7 сентября 2010г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belaruspartisan.org/bp-forfte/?page=100&backPage=13&news=67138&newsPage=0>. дата доступа 20/08/2013.

Беларусь и мир: геополитический выбор и безопасность сквозь призму экономики и культуры. BISS. SA#01/2010RU. 1 июня 2010.

Вілейта В. Беларусь у працэсе станаўлення дзяржаўнай тоеснасці: чыннікі, тэндэнцыі і перспектывы // *Wider Europe Review*». Лето 2005, Т.2., №3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://review.w-europe.org/5/3.html> дата доступа 4 VIII 2013.

Лещенко Н. Белорусам нужна нация // *Полит.ру* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2010/12/17/belarus/> дата доступа 10 VIII 2013.

Лукашенко А.Г. О состоянии идеологической работы и мерах по ее совершенствованию // *Материалы постоянно действующего семинара руководящих работников республиканских и местных государственных органов.* – Минск : 2003.

Новости НИСЭПИ. Выпуск 1. VIII 1996; Выпуск 2. VI 2002; Выпуск 2. 2006; Выпуск 3. IX 2006; Выпуск 2. VI 2008; Выпуск 1. III 2011; Выпуск 2. VI 2012; Выпуск 1. III 2013; Выпуск 2. VI 2013.

Плиско М. Партогенез в современной Беларуси // Адкрытае грамадства. Інфармацыйна-аналітычны бюлетэнь. – 2000. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.data.minsk.by/opensociety/2.00/4.html> дата доступа 5 VIII 2013.

Федута А. Лукашенко. Политическая биография. – Москва : 2005.

Bekus N. Naród białoruski jako idea i kategoria praktyki społecznej. Paradoksy rozwoju postkomunistycznego // Tożsamości zbiorowe Białorusinów / R. Radzik. – Lublin : 2012.

Bekus N. Struggle over Identity. The Official and the Alternative // Belarusianness. – Budapest-New York : 2010.

Engelking A. Kołchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku. – Toruń : 2012.

Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. – Cambridge University Press: 1985.

Ioffe G. Długotrwałe poszukiwanie białoruskiej tożsamości // Tożsamości zbiorowe Białorusinów / R. Radzik. – Lublin : 2012.

Manajew O., Drakochrust J. Właściwości współczesnej tożsamości białoruskiej // Tożsamości zbiorowe Białorusinów. – Lublin : 2012.

Marples D.R. Czy na Białorusi są Białorusini? // Społeczeństwo białoruskie '2007. – Warszawa-Mińsk : 2007.

Mironowicz E. Białoruś. – Warszawa : 2007.

Radzik R. Białorusini – między Wschodem a Zachodem. – Lublin : 2012.

Usau P. Związek Radziecki w granicach odrębnego państwa. «Ideologia państwa białoruskiego» – mechanizmy jej propagowania i narzucania społeczeństwu // Społeczeństwo białoruskie '2007. – Warszawa-Mińsk : 2007.

Ryszard Radzik. Russian context of Belarusian collective identity in sociological surveys since independence.

The article discusses the question of selected distinctive features of Belarusian collective identity, especially their connections with Russian, and also Soviet, patterns. Focusing on the period of Belarusian independence of the last twenty-two years, the text draws mainly on sociological research conducted in Belarus by independent research centres. As indicated, processes currently developing in the country are characterised by an underlying dichotomy. Firstly, over two decades after independence, the vast majority of Belarusians accept their own statehood and are increasingly aware of their distinctiveness. However, the intensity of these convictions is relatively low, especially in relation to other values, especially material, and, to a limited extent, liberal ones. Secondly, since the fall of the Soviet Union the process of linguistic Russification has clearly intensified. To some extent, this is also the case of cultural Russification, as can be seen from the popularity of Russian-language pop music (popsa), popular literature and television. Belarusian society has access to information about the outside world

mainly from the Russian media, and both Russian and Belarusian sources traditionally present an unfavourable picture of the West. In terms of European tradition, including academic discourse, Belarusians have not yet emerged as a fully developed nation of the occidental type. The future of the country will be forged by the younger generation, which is predominantly Russian-speaking, apolitical and firmly oriented towards material values. The vast majority of young people do not want to engage in political opposition, not to mention a revolution. They are self-oriented, uninterested in fighting for ideals, national ones included. If they distance themselves from Russia (even though they are immersed in Russian culture), it is for pragmatic reasons. Likewise, turning towards the West stems from mercantile considerations.

Keywords: *Belarusians, «the threefold Russian nation», national identity, political orientations.*

УДК 316.614.034

Н. Е. Сергієнко

СОЦІАЛІЗАЦІЯ В ІНТЕРНЕТ-СЕРЕДОВИЩІ

У даній статті проводиться описовий аналіз основних і найпопулярніших вітчизняних підходів розуміння соціалізації в Інтернет-просторі.

Ключові слова: *соціалізація, Інтернет-середовище, кіберсоціалізація, кіберпростір, віртуальність, третинна соціалізація.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство живе у час високих технологій, які виводять нас на абсолютно новий рівень розвитку. Тепер обмін інформацією, спілкування, побудова відносин, пошук роботи і сама робота, відпочинок, а також соціальний розвиток не просто переходять з реального світу у світ віртуальний, але й тісно пов'язані між собою, що дозволяє нам жити у двох світах одночасно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний момент специфіка соціалізації і спілкування в Інтернет-середовищі розглядалася в роботах таких дослідників, як Є. П. Белінська, Е. Блохіна, С. В. Бондаренко, І. А. Васильєва, А. Є. Войскунській, Є. І. Горошко, А. Є. Жічкіна, М. Іванов, Л. Ю. Іванов, Т. Келер, А. В. Мінаков, А. В. Мудрик, І. Паравозов, В. А. Плешаков, В. В. Нестеров, М. Ю. Сидорова, Ф. О. Смирнов, Дж. Сулер,

В. Фріндте, Н. І. Чудова, І. Шевченка, К. С. Янг та ін. Комплексне вивчення процесу віртуальної соціалізації в кіберпросторі не проводилося.

Виклад основного матеріалу. Життя сучасної людини вже практично неможливо уявити без ЗМІ і у тому числі без Інтернету, який відкриває нові можливості у багатьох видах діяльності індивіда, таких як навчання, робота, дозвілля.

І. Валлерстайн вважає, що сучасні ЗМІ, своєю діяльністю впливають на суспільство змінюючи його. Також ЗМІ впливають на розвиток інститутів соціалізації. Найпомітнішою на даний момент тенденцією, що характеризує соціалізацію сучасної молоді, є зниження її інтелектуально-освітнього, культурного і морального рівнів. Дана проблема інкультурації підлітків і молодих людей тісно пов'язана із зміною пріоритетів у діяльності ЗМІ та зниженням стандартів масової культури, у зв'язку з чим вчене співтовариство різних країн постійно обговорює питання стимулювання молоді з метою залучення її до високоякісних друкованим та електронним виданням [Wallerstein, 1995, с. 184].

До основних функцій мережі Інтернет відносять – комунікативну, розважальну та пізнавальну. Згідно з М. Кастельсом: «Інтернет – це комунікаційний медіум, який вперше зробив можливим спілкування багатьох людей з багатьма іншими в будь-який момент часу і в глобальному масштабі. Якщо поширення друкованих видань на Заході призвело до створення того, що Маклюен охрестив «галактикою Гутенберга», то ми зараз вступаємо в новий світ комунікацій – галактику Інтернет» [Castells, 2000, с. 18].

Третя функція Інтернету – пізнавальна – реалізується за допомогою спілкування, перегляду новин, читання книг, статей, в цілому інтернет-серфінгу (тобто відвідування різних сайтів). До цієї функції можна віднести процес соціалізації. У наш час вона, крім «класичних», включає в себе «сучасних» агентів, таких як Інтернет.

Поява і широке поширення Інтернету призвела до збільшення обсягу інформації, до насиченості інформаційного середовища, з якою індивід не завжди здатний впоратися. У якості «самозахисту», як відповідна реакція індивіду стало притаманне так зване «Кліпове мислення». При такому виді мислення соціальна реальність перетворюється на сукупність фрагментованих, розрізнених фактів і подій. Для індивіда стає звичайним швидка зміна інформації, незв'язаність її між собою. Більше того, індивід

прагне до отримання все більшого обсягу знань за допомогою «короткометражних» повідомлень, втрачаючи здатність роботи зі складно структурованими текстами або ж текстами великого обсягу. Про подібного роду вплив Інтернету на мислення індивіда пише у своїй статті «Google робить нас дурніший?» Н. Карр: «Останнім часом у мене з'явилося відчуття, що хтось чи щось колупається у моєму мозку, перерозподіляючи нейронні схеми і перепрограмує пам'ять. Мій мозок не вмирає, наскільки я можу судити, але змінюється. Я вже не думаю так, як думав раніше. Особливо це помітно при читанні. Раніше я з легкістю занурювався в книгу або довгу статтю. Мозок захоплювався розповіддю або поворотами дискусії, і я годинами бродив по довгих дорогах прози. Тепер таке рідко трапляється. Після двох-трьох сторінок увага починає розсіюватися, з'являється якась метушливість, я втрачаю зв'язок, починаю шукати, чим би ще зайнятися» [Carr, 2008].

Такий спосіб мислення притаманний індивіду мозаїчної культури, про яку писав А.Моль у своїй роботі «Соціокультурна динаміка» (1967р.): «...знання складаються з розрізнених обривків, пов'язаних простими, чисто випадковими відносинами близькості за часом засвоєння, за співзвучністю або асоціації ідей. Ці обривки не утворюють структури, але вони володіють силою зчеплення, яка не гірше старих логічних зв'язків надає «екрану знань» певну щільність, компактність, не меншу, ніж у «тканеобразного» екрана гуманітарної освіти» [Моль, 2008, с. 45]. На думку автора, саме засоби масової комунікації породили мозаїчну культуру через безпосередній вплив на індивіда величезного потоку інформації, ними переданої. Поява і широке поширення інтернет-технологій лише прискорили процес переходу індивіда до мозаїчної мисленню, зробивши його неминучою реальністю.

Говорячи про соціалізацію щодо соціальної спільноти Інтернет-простору частіше за все розуміють інструментальне знання, яке пов'язане з електронною грамотністю, навичками соціальної навігації у кіберпросторі і т.д. Це дозволяє, не потребує максимуму знань, мати справу з віртуальним середовищем, з технічними і програмними артефактами. Однак, таке розуміння кіберсоціалізації є великою помилкою, бо без елементарних знань про людську комунікацію, без навчання орієнтаціям, які мають функціональне значення для існуючої у кіберпросторі системи взаємних рольових очікувань, актори не зможуть повною мірою скористатися можливостями, які перед ними відкриваються.

Інтернет являє собою оригінальну середу соціокультурного розвитку, яка володіє специфічними характеристиками, що відрізняють Інтернет, як сучасний соціальний інститут, від інших (класичних) соціальних інститутів (сім'я, освіта, виховання, охорону здоров'я, державна влада, релігія тощо), а саме:

- локалізацією в кіберпросторі, що обумовлює інтеграцію всіх інших соціальних інститутів в інтернет-середовищі і детермінує їх вплив на соціалізацію індивідуумів;
- особливими можливостями задоволення/квазізадоволення численних потреб сучасної людини в інтернет-середовищі;
- потенціалом трансформації структури самосвідомості особистості людини в процесі і в результаті опанування і трансляції їм культурних цінностей, норм і правил поведінки в Інтернеті.

Термін «кіберсоціалізація» був введений у науковий обіг російським вченим к.п.н., доцентом В. Плешаковим у 2005 році. Автор розуміє кіберсоціалізацію людини (від англ. Cyber – віртуальний – пов'язаний з комп'ютерними технологіями і особливо з всесвітньої глобальної мережею Інтернет + англ. Socialization – соціалізація) – соціалізацію особистості у кіберпросторі – як процес якісних змін структури самосвідомості особистості, що відбувається під впливом і в результаті використання ним сучасних інформаційних та комп'ютерних технологій у контексті життєдіяльності [Плешаков, 2010, с. 70].

Існують інші префікси, які можна розглядати як альтернативні (і / або доповнюючі) префіксу Cyber-: E-(електронний), I-(інтернет), Virtual-(віртуальний), Net-(мережевий), Info-(інформаційний), які тематично використовуються для ряду термінів. Наприклад, e-mail (електронна пошта, як засіб для кіберкомунікації), електронна книга (альтернатива паперовій книзі, тобто пристрій для читання); інтернет-соціалізація (вид кіберсоціалізації, як соціалізація в Інтернеті); «віртуальні світи» (термін, який часто використовується для позначення кіберпростору комп'ютерних та консольних ігор) і т.п. [Плешаков, 2011, с. 8].

Для В. Плешакова модель кіберсоціалізації особистості в сучасному інформаційному суспільстві являє собою єдність 4-х іпостасей людини:

- об'єкта кіберсоціалізації (вплив кіберпростору на життєдіяльність);
- суб'єкта кіберсоціалізації (задоволення потреб у кіберпросторі);
- жертви кіберсоціалізації (негативні наслідки);

- жертви несприятливих умов кіберсоціалізації (небезпеки кіберпростору та їх джерела) [Плешаков, 2011, с. 11].

Точніше пояснює даний процес соціолог С. Бондаренко, називаючи її соціалізацією у кіберпросторі. Процес «кіберсоціалізації» для нього – це інтеграція користувача у соціокультурне середовище, що проходить за допомогою засвоєння технологій комунікації, інформаційної культури, соціальної навігації, інформаційної грамотності, а також соціальних норм, цінностей і рольових вимог. Індикаторами соціалізації виступають рівні електронної грамотності та інформаційної культури індивіда [Бондаренко, 2005, с. 56].

Отже, перше знайомство особистості з соціальною Інтернет-реальністю здійснюється у процесі первинної соціалізації, та починається з моменту отримання користувачем інформації про існування феномена кіберпростору, сам же момент первинного інформування залежить від соціально-економічних, політичних та інших факторів. Бондаренко розглядає суб'єкт соціалізації з позиції користувача, виділяючи в його первинній соціалізації два етапи: архетипний та інструментально-когнітивний. На архетипному етапі первинної соціалізації суб'єктивна реальність кіберпростору формується в індивіда на основі культурних артефактів: знайомства з публікаціями ЗМІ, рекламними оголошеннями, кінофільмами, книгами, розповідями інших акторів і т.п. [Бондаренко, 2003, с. 5]. Важливо зазначити, що архетипний етап процесу соціалізації з самого початку властивий кіберпростору.

Таким чином, процес соціалізації на зазначеному етапі полягає у конструюванні майбутньої віртуальної ідентичності, а також когнітивній інтеграції особистості з ролями тих чи інших суб'єктів, що діють у кіберпросторі. Саме на цьому етапі користувач спочатку знайомиться з соціальними нормами, що діють у кіберпросторі, а також засвоює базові елементи мережевої етики.

Архетипний етап соціалізації закінчується після підключення користувача до телекомунікаційних мереж і починається інструментально-когнітивний етап. У процесі інструментально-когнітивного етапу соціалізації користувач зустрічається з альтернативними зразками мислення і реальними патернами поведінки [Бондаренко, 2003, с. 5], а також з реконструктивною формою соціальної пам'яті віртуальних мережевих спільнот. Необхідно враховувати, що актору доводиться соціалізуватися одночасно в двох вимірах. Перший з

них – це соціальна спільність кіберпростору. Другий - мережевий соціум, з яким актор взаємодіє в процесі здійснення інтеракцій. При цьому індивід засвоює конкретні рольові орієнтації; вчиться здійснювати соціальну навігацію у кіберпросторі і взаємодіяти як з іншими акторами, так і з контентом; пізнає нормативні моделі соціальних взаємодій; випробовує на собі дію механізмів соціального контролю і т.п.

Таким чином, можна стверджувати, що процес соціалізації акторів в кіберпросторі неперервний. При цьому процес засвоєння індивідом соціального досвіду може розглядатися з точки зору чотирьох основних модусів:

- соціалізація через сприйняття соціальних міфів;
- засвоєння моделей поведінки і правил соціальної навігації;
- засвоєння норм, цінностей і установок конкретного віртуального мережевого співтовариства;
- засвоєння правил здійснення інтеракцій в рамках соціальної системи кіберпростору в цілому [Бондаренко, 2003, с. 7].

По-іншому дивиться на процес кіберсоціалізації Чистяков, для нього важливо проаналізувати вплив на особистість тих процесів, в яких вона бере участь у віртуальному просторі.

Специфіка соціалізації в суспільстві Інтернет-комунікацій складається у все більшій опосередкованості впливу її агентів. Посилення тенденції до гіперрозвитку «опосередкованої соціальності», що виявляється у зростанні ролі різних посередників (насамперед технічного плану) в соціальних процесах, впливає і на процес соціалізації, оскільки вона все більше підпадає під вплив симулятивних утворень, що спотворюють дійсні соціальні зв'язки та відносини. Логіка мережі веде до абстрагування від історії та географії і до підпорядкування логіці несоціального, логіці «індивідуалізованого суспільства», з якою аудиторію Інтернету пов'язують різноманітні коди та цінності, які в кінцевому рахунку включені до цифрового аудіовізуального гіпертексту. «Опосередкована соціальність» відображає заміну універсалізації глобалізацією, виникнення панування мимовільних, стихійних і безладних процесів, зростання невизначеності людського буття.

Виступаючи елементами соціальності, Інтернет і віртуальна реальність, створені за допомогою нових інформаційних технологій, стають потужними агентами вторинної соціалізації людини: соціалізації, яка відноситься не тільки до мережевих спільнот, а й до оффлайнової дійсності - до того

реального суспільства, в якому живе людина. Однак навіть самі «завислі» індивіди «не живуть» усередині Мережі (принаймні, досі), а постійно повертаються в офф-лайнову дійсність: перш за все для підтримки свого фізичного і соціального існування.

Автор вказує, що соціалізація особистості в Інтернет-середовищі здійснюється як взаємовплив двох процесів. Перший – це подібність особистості з тими нормами і правилами поведінки, які вона засвоїла у первинній соціальній реальності (в результаті первинної та вторинної соціалізації), а другий – засвоєння норм, цінностей і установок, як конкретного віртуального співтовариства, так і зразків поведінки, прийнятих у рамках соціальної системи кіберпростору в цілому. Останнє дослідник називає «третинною соціалізацією». І тому, повертаючись у первинну соціальну реальність, особистість вже є продуктом трьох типів соціалізації. Третинна соціалізація – це інтеріоризація норм, цінностей, патернів поведінки, прийнятих у конкретному мережевому співтоваристві, членом якого став даний індивід, або є загальноприйнятими в соціальній спільності кіберпростору в цілому. Третинна соціалізація, призводить до посилення мозаїчності норм, що регулюють поведінку особистості. Відносна системність первинної та вторинної соціалізації первинного соціуму порушується, особистість дезорієнтується, виникає новий тип культурного суб'єкта – продукт третинної соціалізації, яскравіше проявляється у хабітулізації. У втраті орієнтації в причинно-наслідкових зв'язках, у формуванні безвідповідальності, в руйнуванні морального ядра особистості, у втраті критеріїв істинності і хибності, у втраті здатності до критичного мислення [Чистяков, 2006, с. 52].

А. Мудрик розглядає соціалізацію як сукупність чотирьох складових:

- стихійна соціалізація;
- відносно спрямована соціалізація;
- більш-менш свідомі само змінення людини;
- відносно контрольована соціалізація.

Мережа Internet, в контексті глобалізації умов соціалізації, для вченого, представляє собою «модель сукупного духовного і матеріалізованого інформаційного потенціалу суспільства, і в цій своїй якості вона являє собою потужний інформаційний базис для найрізноманітніших видів і напрямків людської діяльності» [Мудрик, 2004, с. 253] – належить до мегафакторів соціалізації, поряд з космосом, планетою, світом; одночасно необхідно

сприймати Internet як частина засобів масової комунікації, тобто як один з мезофактори соціалізації людини.

Українська дослідниця проблем віртуальної культури Є. Прохоренко вважає, що віртуальна соціалізація включає в себе також засвоєння символіки культурних кодів кіберкультури. Віртуальна соціалізація постає як процес освоєння користувачами технологій міжособистісної комунікації, соціальної «навігації» і правил поведінки у кіберпросторі. Учасники мережі засвоюють соціальні норми, цінності та рольові вимоги, які існують як в конкретних мережевих спільнотах, так і в реальному соціумі. На її думку, виникнення віртуальної соціалізації та її трансформації пов'язані зі зміною самої соціальної структури. Суспільство змінюється настільки швидко, що молодь, яка дорослішає, приходять вже не в той звичний світ, до якого її готували в процесі традиційної соціалізації. Трансформація соціальної структури є причиною того, що молоді люди не переймають досвід старших поколінь. Як результат – різноманітні молодіжні спільноти, у тому числі і кіберкомунікаційні, формують кіберкультуру як альтернативну субкультуру, яка більш адекватно відображає нові реалії інформаційного суспільства [Прохоренко, 2007, с. 706-707].

Аналізуючи все вище сказане, ми можемо дати визначення процесу кіберсоціалізації – це процес входження користувача в інформаційне суспільство шляхом адаптації та активного засвоєння ним кіберсоціального досвіду, ролей, норм, цінностей з подальшою їх інтеріоризацією для успішного функціонування у даному суспільстві.

Особливу увагу в процесі кіберсоціалізації людини слід приділяти розвитку вільної особистості, яка здатна робити вибір і нести за нього персональну відповідальність, поважати вибір і вчинки інших людей, вміти протиставляти зовнішньому тиску своє волевиявлення.

Під впливом віртуального світу кіберпростору в індивіда нерідко виникає небезпека відірваності від реального життя, наприклад, у користувача, що знаходиться в комп'ютерній віртуальній реальності, створюється враження, що він безпосередньо бере участь у породжених ним же самим події, більш того, саме він є головним їх учасником. У даній ситуації людина весь час перебуває в «розбіжності» з самою собою, її свідомість проживає досвід, який не має нічого спільного з реальним досвідом. Кіберпростір створює абсолютно нову ситуацію в процесі формування і задоволення численних і різноманітних потреб людини. Кіно, телебачення, Інтернет практично

безмежно розширюють перед кожним глядачем пізнання світу, показують самі різні можливі стандарти і правила життя. В результаті у людини (особливо у дітей та молоді) можуть сформуватися потреби, які абсолютно не співвідносяться з реальними можливостями.

Виходячи з вищеописаного, стає очевидним, що Інтернет являється специфічним фактором соціалізації та є чинником особливого виду соціалізації – кіберсоціалізації – і має унікальний соціально-педагогічний потенціал, який характеризується такими особливостями соціалізуючого інтернет-середовища, як: доступність, мобільність і оперативність, відносна безпека і анонімність, свобода самовираження, які здатні активно впливати як на позитивні, так і на негативні риси в процесі соціалізації.

Варто відзначити, що процес формування з офф-лайн людини – кіберсоціальної особистості, безумовно, значно змінюється у порівнянні з традиційною соціалізацією, через специфіку існування віртуального середовища. Це, перш за все, – майже повна самостійність у виборі шляхів розвитку та дотримання цього шляху.

Темпи розвитку кіберпростору у XXI столітті високі і продовжують динамічно зростати як за рахунок зростання обсягів інформації у світі, поширення мобільних технологій, так і за рахунок збільшення кількості користувачів комп'ютерів і мережею Інтернет. Останній за минуле десятиліття став не тільки надзвичайно масштабним сектором кіберпростору, а й зручним середовищем, засобом задоволення численних та різноманітних потреб сучасної людини.

Підсумовуючи, можна сміливо зазначити, що кіберсоціалізація людини, з одного боку, є інноваційним феноменом, з іншого боку, вже давно стала фактичною реальністю нашого світу, невід'ємною частиною соціалізації сучасної особистості, а також двигуном науково-технічного, економічного і соціального прогресу людського суспільства. Говорячи про Інтернет-соціалізації, необхідно зробити акцент на тому, що саме по собі інтернет-середовище стає новим рівнем соціально-мережевої взаємодії сучасних людей практично різного віку, принаймні, від підлітків до літніх людей в процесі їх кіберсоціалізації.

Однак, особливість сучасної ситуації у галузі інформаційно-комунікаційної інфраструктури кіберпростору полягає у тому, що зміни в даній індустрії настільки стрімкі і мають таку загально масштабну дію, що сьгоднішні інноваційні досягнення у цій сфері стають завтра, як кажуть,

вже «вчорашнім днем» відповідно до чого, необхідно одночасно вивчати дані процеси і прогнозувати тенденції їх розвитку як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях.

У новому тисячолітті сучасні інформаційно-комунікаційні, комп'ютерні та цифрові технології надають колосальні можливості для скорочення розриву між рівнями соціально-економічного розвитку різних країн. Сучасні технології дозволяють здійснювати обмін знаннями та досвідом, вони здатні активізувати діалог між культурами.

Д ж е р е л а

Моль А. Социодинамика культуры; пер. с фр. / Предисл. Б.В. Бирюкова. Изд. 3-е. – Москва : Издательство ЛКИ, 2008.

Плешаков В.А. Киберсоциализация и православие: к постановке проблемы духовно-нравственного развития и воспитания российских школьников и студенческой молодежи // Вестник ПСТГУ. Серия IV. Педагогика. Психология. – Москва : ПСТГУ, 2010 – № 2 (17).

Плешаков В.А. Киберсоциализация человека в современном информационном обществе // Научно-образовательный материал. – Москва : МПГУ, 2011.

Бондаренко С.В. Социальная структура Виртуальный сетевых сообществ : Дис. ... д-ра социол. наук : 22.00.04. – Москва : РГБ, 2005.

Бондаренко С.В. Модель социализации пользователей в киберпространстве // Технологии информационного общества - Интернет и современное общество: труды VI Всероссийской объединенной конференции. Санкт-Петербург, 3-6 ноября 2003 г. – Санкт-Петербург : Издательство Филологического факультета СПбГУ, 2003.

Чистяков А.В. Социализация личности в обществе Интернет-коммуникаций (социокультурный анализ) : автореф. дис. на соиск. учен. степ.д.соц.н., спец: 22.00.06 – Ростов-на-Дону : 2006.

Мудрик А.В. Социализация человека. – Москва : Издательский центр «Академия», 2004.

Прохоренко Е.Я. Субкультура молодежных сообществ - как способ социализации // Вестник Одесского национального университета. Выпуск «Социология, политология». – Одесса : 2007.

Wallerstein I. After Liberalism // The New Press, 1995.

Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society, and Culture // Wiley-Blackwell; 2nd Edition with a New Preface edition, 2009.

Carr N. Is Google Making Us Stupid? // The Atlantic. – 2008 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2008/07/is-google-making-usstupid/6868/>.

N. Sergiienko. Socialization in the Internet-environment.

This article is a descriptive analysis of the main and most popular national approaches to understanding the socialization in the internet environment.

Keywords: socialization, internet environment, cyber socialization, cyberspace, virtuality, tertiary socialization.

УДК 001.89:004.5

Л. В. Савенкова

ПЕРСОНАЛЬНИЙ САЙТ ВЧЕНОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ ІНФРАСТРУКТУРИ НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ

Стаття присвячена питанням веб-представництва вченого у науково-інформаційному просторі. На прикладі конкретного персонального сайту поелементно розглядається важливість професійного підходу до організації і підтримки такого інформаційного ресурсу. Підкреслюється значення повноти та актуальності інформаційних матеріалів, що представляються на сайті, подаються конкретні поради щодо роботи із сайтом.

Ключові слова: персональний сайт, інформаційні ресурси, наукова діяльність, веб-представництво вченого.

Постановка проблеми. Розвиток Інтернет, соціальних мереж, технологій Web-2.0* дав поштовх широкому розповсюдженню професійних і наукових мереж. Інтернет є потужним інструментом для об'єднання людей зі схожими інтересами або спільними поглядами. Представлення інформації про наукові спільноти, спілкування науковців у всесвітній мережі стає невід'ємною складовою сучасної наукової діяльності. Стрімкими темпами зростає і кількість електронних ресурсів, що містять біографічну інформацію, яка стосується конкретних особистостей. Формування електронних біографічних ресурсів відбувається шляхом створення цілого сектору цифрових колекцій даного спрямування.

У практиці електронні колекції, за аналогією із традиційними довідковими ресурсами, які містять біографічні та бібліографічні дані про конкретну особистість, отримали термін «персоналія». Такого роду колекції можуть бути розділом якогось ресурсу (порталу, сайту організації, бази даних) або ж

існувати незалежно. Власне, це інформаційні системи, що дозволяють зберігати дані у цифровому вигляді та забезпечувати доступ до них через Інтернет. Персональна інформація в Інтернеті все більше набирає форми структурованих даних.

На початку 1990-х років більшість із наших співвітчизників дізналися, що для зручності спілкування корисно мати візитівку. Сьогодні досить відомим є вислів: «Хочеш дізнатися про те ким і яким є фахівець – подивись: а що відбувається у нього на сайті?» [Соколов, 2012].

Вага вченого у професійній спільноті, його вплив на події, які відбуваються у обраній ним галузі знань, багато в чому сьогодні визначаються тим, наскільки повно, конструктивно і органічно представлені результати його досліджень у мережі. Центральним елементом веб-представництва вченого є його персональний сайт або сторінка, на яку, як правило, ведуть посилання з усіх інтернет-ресурсів створених за його участі. І навпаки, на персональному сайті вчений розташовує посилання на всі найбільш значні публікації, розробки, події. Посилання на персональний сайт займає почесне місце на візитній картці сучасного вченого. У наукових журналах таке посилання стає обов'язковим атрибутом публікацій.

Зазвичай, найбільш логічним вважається вживати термін «персональна сторінка» або «персональний сайт» лише тоді, коли вони оновлюються самим автором, який розповідає про себе та напрямки своєї діяльності. Саме персональний сайт або сторінка може стати значним джерелом біографічної та бібліографічної інформації, дати можливість представити міжнародній науковій спільноті відомості про свою діяльність, про свої ідеї у вигляді опублікованих та неопублікованих документів, що дозволить вченому вирішувати питання створення власного іміджу у науковому просторі. Такий сайт може використовуватися як база для проведення різного роду досліджень, наукової творчості, для пошуку партнерів, співавторів, сподвижників, опонентів та однодумців у галузі конкретних наукових інтересів. Перспективною є також освітня роль персональних сайтів і сторінок, адже, вони можуть стати інформаційною базою з навчальними матеріалами вчених викладачів для студентів та аспірантів, через них можливе надання онлайнової інформації з курсів та тем, які викладаються у навчальному закладі. Персональний сайт може слугувати, також, у якості реклами готового продукту інтелектуальної діяльності вченого і, насамкінець, є основою для створення наукових біографій. Отже, серед форм

взаємодії і спілкування вчених, каналів отримання і надання інформації, персональний сайт здатний зайняти достойне місце, так як завдяки своїй унікальності, він відкриває вченим і фахівцям нові можливості у сфері вирішення наукових і практичних завдань [Федоров, 2013].

Для користувачів інформаційних ресурсів неформальним побажанням часто є формулювання «за мінімум часу знайти та витягти релевантну конкретному завданню інформацію у максимально наглядній візуальній формі».

Розглянемо можливості електронних ресурсів, які є джерелами біографічної та бібліографічної інформації особистостей, та декілька конкретних інтернет-проектів у яких ставилось завдання представлення персональної інформації про науковця. Для початку визначимось із «персоною» - будемо розшукувати відомості про українського історика, соціолога, етнолога, доктора історичних наук, член-кореспондента НАН України, професора, директора Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій НПУ імені М. П. Драгоманова (з 2007 р.), заслуженого діяча науки і техніки України Володимира Борисовича Євтуха. Почнемо пошук з Вікіпедії. За результатами пошуку зазначимо, що інформацію знайдено лише в україномовній версії найвідомішого в мережі ресурсу [Рис. 1].

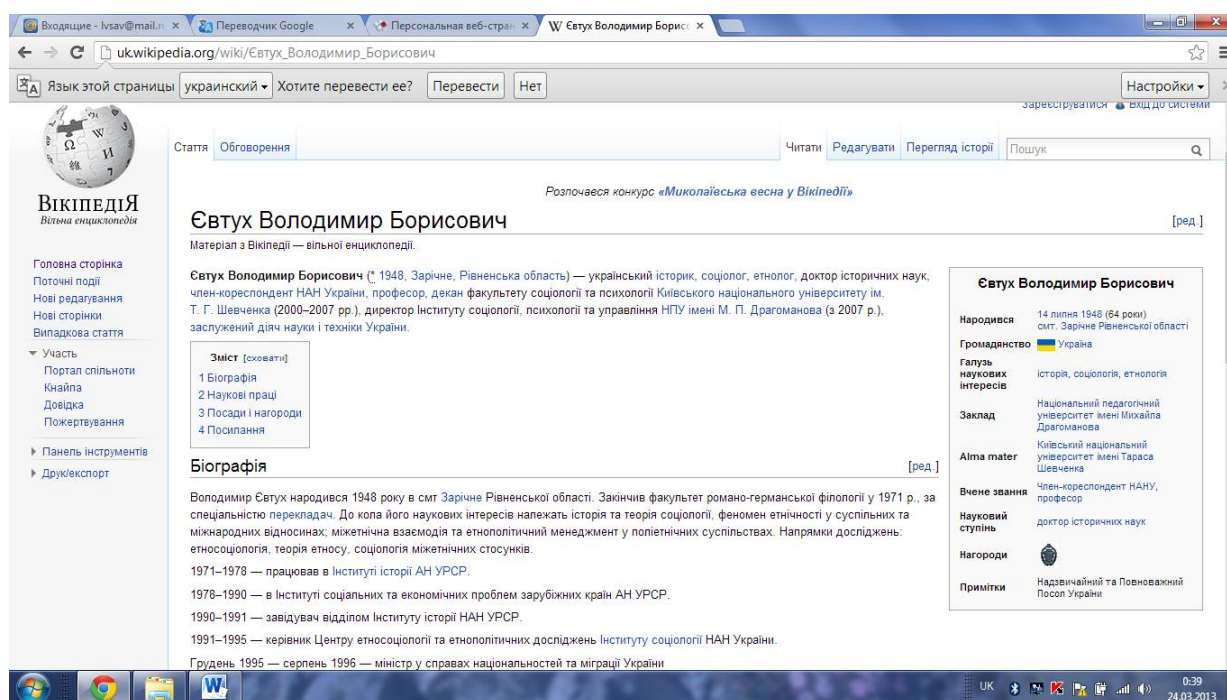

Рис. 1. Сторінка «Євтух Володимир Борисович» у Вікіпедії

Інформація представлена лаконічно за уже загальноприйнятою схемою. Четвертий розділ змісту має посилання на персональний сайт Володимира Борисовича Євтуха, тексти публікацій професора Володимира Борисовича Євтуха у PDF форматі, сайт бібліотеки Вернадського. Це, звісно, полегшує пошук інформації про вченого та прискорює використання ряду ресурсів.

Зазвичай, найбільш поширеним кандидатом на роль першої персональної сторінки є сторінка на сайті організації, де працює вчений [Рис. 2], або організації, яка фахово відслідковує та представляє відомості про вченого, наприклад, національна бібліотека країни [Рис. 3,4]. Саме тут інформація про вченого набуває строгого офіційного статусу. На такому сайті наповнення і підтримка в актуальному стані ключових і статусних полів (посада, ступінь, звання, нагороди) можуть бути доручені спеціалізованій професійній структурі.

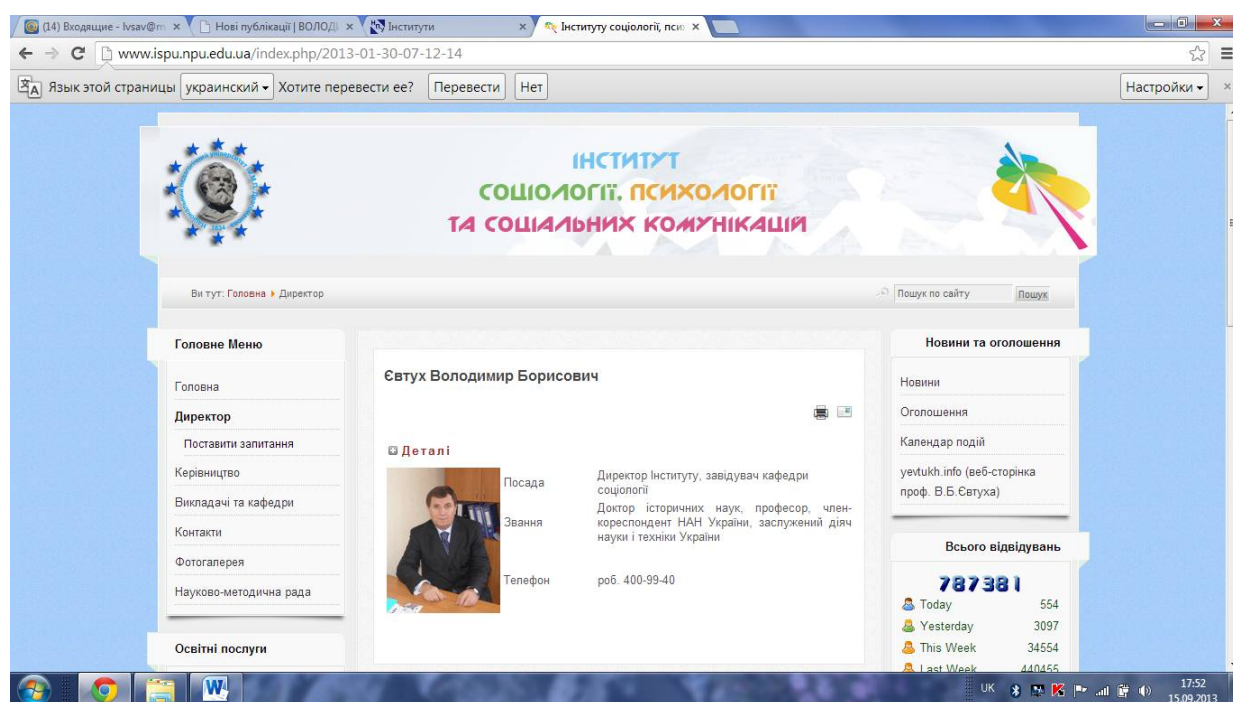

Рис. 2. Сторінка «Євтух Володимир Борисович» на офіційному сайті Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

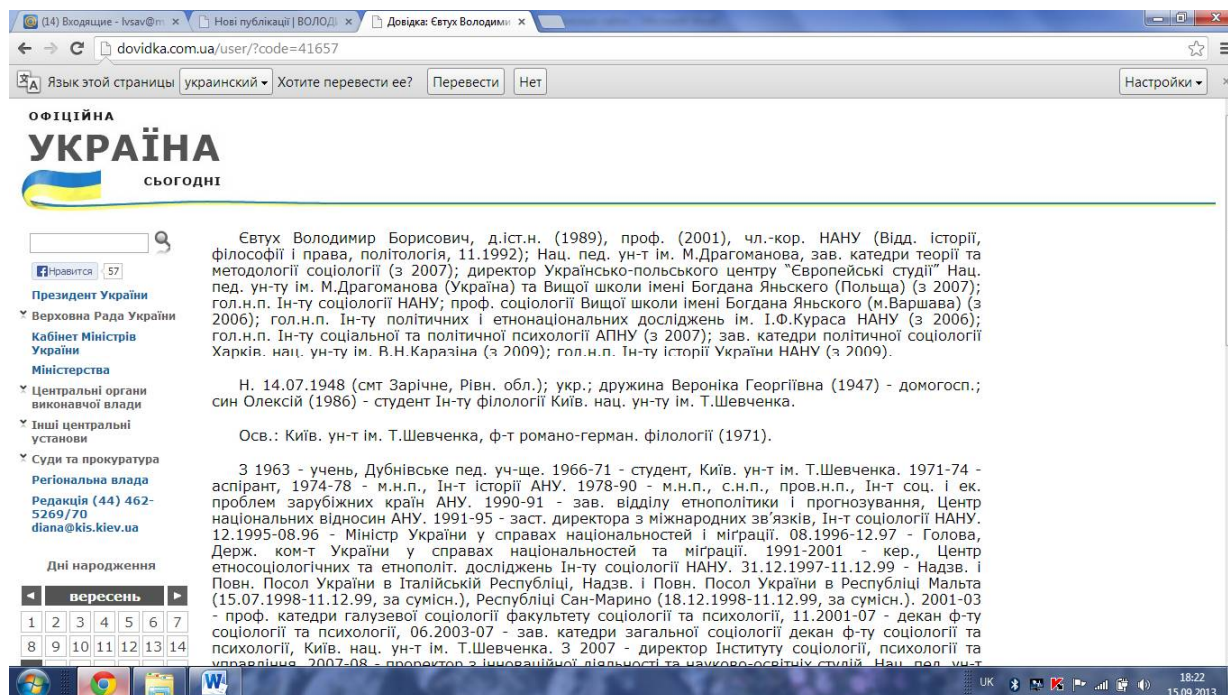

Рис. 3. Інформація про Євтуха Володимира Борисовича на сайті «Офіційна Україна сьогодні»

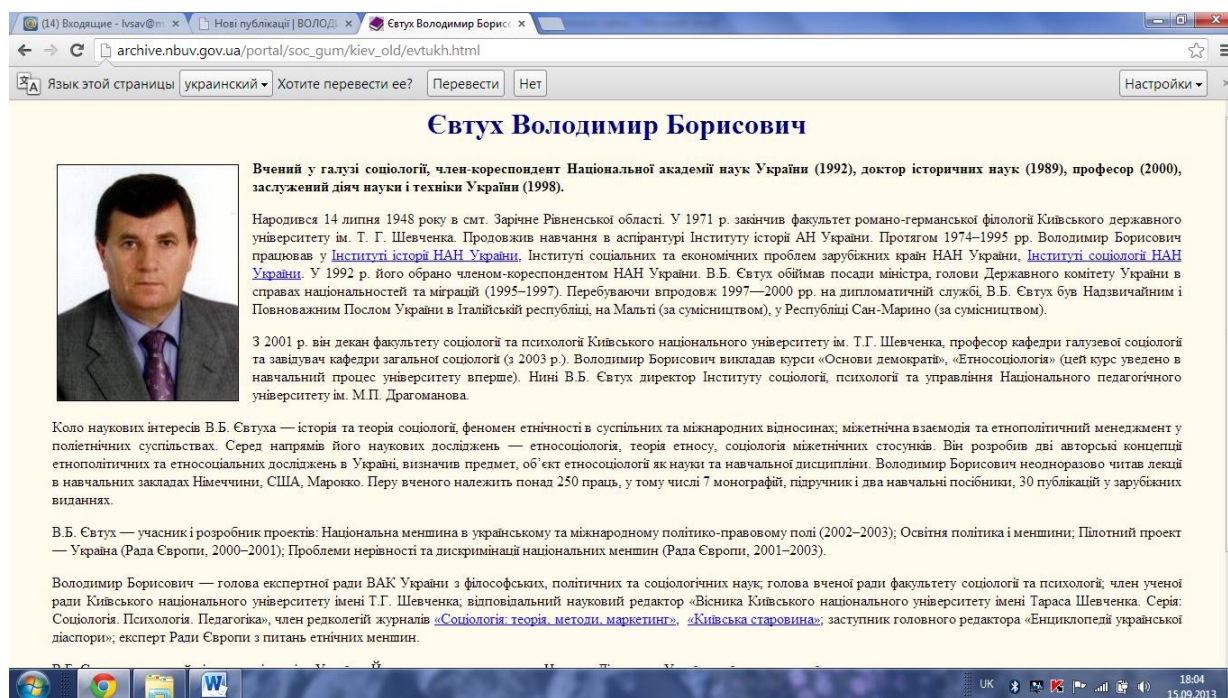

Рис. 4. Сторінка «Євтух Володимир Борисович» на сайті Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Однак, варто зазначити, що офіційні дані про особистість, що відслідковуються фаховим підрозділом організації не можуть бути вичерпними і містять лише основні відомості. Найбільш повні, інформативні

і, головне, актуальні відомості може надати лише сам фігурант персонального ресурсу, саме від нього залежить коректність та оперативність оновлень.

Просування в Інтернет іде різними шляхами. Найкращим веб-майданчиком для ефективної роботи науковця та обміну інформацією сьогодні є персональний сайт. Такий сайт повинен мати достойний зовнішній вигляд, зрозумілі заголовки на першій сторінці, повноцінні статті на наступних сторінках, бути забезпеченим зручною системою навігації, виказувати повагу до будь-якого відвідувача. Зрозуміло, що стиль персонального сайту ученого буде відрізнятися від сайту підприємця, бізнесмена, журналіста, письменника, актора або політика. Різними будуть також принципи організації сайтів уже відомих особистостей і тих, хто лише бажає досягти успіху. Загально прийнятого уявлення про раціональний склад персонального сайту поки-що не сформовано. Кожен сайт, як і особистість, може бути унікальним, однак уже тепер сформувались деякі принципи і вимоги до побудови і підтримки персонального сайту. Основними координатами для перспективного просування сайту є рівень новизни та рівень корисності [Соколов, 2012]. Тому фахівці із сайтобудування рекомендують починати не з оформлення сайту, а з інформативної частини, оскільки змінити дизайн не складає великих труднощів. Окрім того, коли готові всі тексти, фото та модулі, легше буде уявити їх розташування і оформлення. Продумана структура та система гіперпосилань дозволяє швидко пересуватись по меню, підвищує зручність навігації. Найбільш традиційним є розташування меню на першій сторінці вертикально або горизонтально, а у центрі анонси новин (Рис.5).

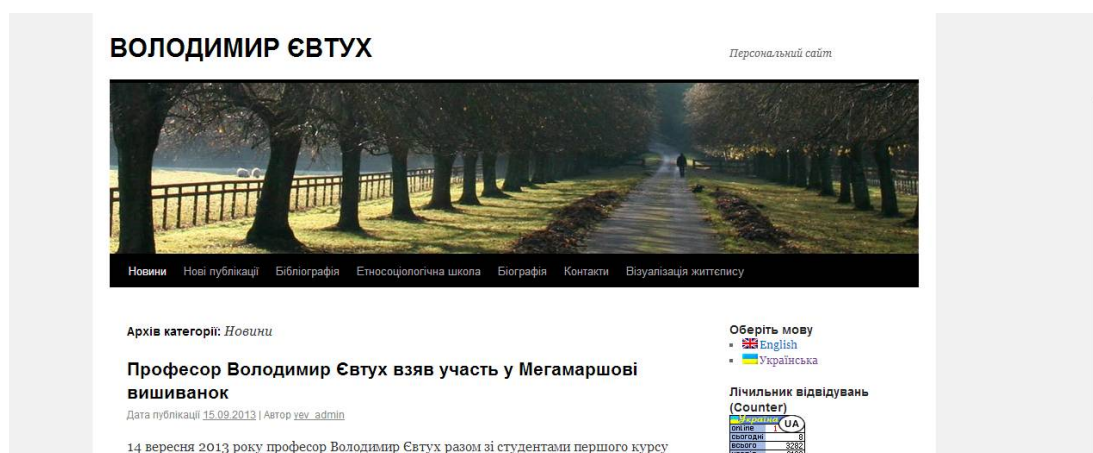

Рис. 5. Розташування меню на головній сторінці персонального сайту Володимира Євтуха

Коли автор сайту бажає привернути увагу користувачів, застосовується технологія меню «розкиданого по екрану», тобто заголовки тем із анонсами розташовуються по всьому полю сторінки і пропонується клацнути мишкою у визначеному місці. Незалежно від виду і місця знаходження головного меню назви його розділів повинні бути ретельно продумані і містити однозначно трактовану інформацію. Важливою є і навігація по сайту. Вона повинна бути зручною, так, щоб користувач із будь-якого місця зміг повернутися на головну сторінку, у розділ меню, а також настільки простою, щоб користувач міг інтуїтивно розуміти, куди йому тиснути для пошуку конкретної інформації [Как создать...].

Безумовно, дуже важливо приділити увагу першій сторінці сайту. Одним із технічних питань, що потребують вирішення при оформленні головної сторінки є вибір послідовності розташування елементів іменної групи у заголовному тегу <title>. За правилами у офіційних документах частіш використовують послідовність: прізвище, ім'я, по-батькові, у а неофіційних: ім'я, по-батькові, прізвище. Для сучасних пошуковиків порядок розташування не має особливого значення, хоча, зазвичай, запит на пошук формується за прізвищем і тому розташування його на першому місці може бути переважніше. Норми англійської мови схиляються до послідовності: ім'я, прізвище. Часто поряд із україномовною версією існують версії іншими мовами, найпоширеніше – англійською, і в цьому випадку представлення іменної групи латиною повинно бути транслітероване за відповідними правилами. Навіть, якщо англійської версії не існує, іменна група обов'язково дублюється латиною, адже вона може використовуватись навіть як компонент URLперсонального сайту. Неправильний або некоректний «title» ускладнює вихід на сайт для користувачів пошукових систем.

Вміст першої сторінки сайту повинен коротко розповісти про те, яка інформація міститься на сайті, яке призначення він виконує, які взаємозв'язки можуть очікуватись із користувачами. Ми не знаємо якими шляхами може прийти на сайт користувач, тому бажано відповідним чином поінформувати його про те, ким є та особа, якій належить персональний сайт. Дуже важливим є момент швидкого завантаження першої сторінки, адже користувачі не будуть чекати цього занадто довго. Слід також пам'ятати, що використання безкоштовного хостингу може спричинити появу на екрані різного роду рекламних оголошень.

Дизайн усього сайту залишає автору повну свободу фантазії, однак, варто все ж дотримуватись деяких правил. Оформлення повинно відштовхуватись від ідеї самого сайту; стиль усього сайту повинен бути єдиним не лише у зовнішньому оформленні, а й у деталях; можна експериментувати, але не захоплюватись новими технологіями понад міру, адже дизайн можна поліпшувати постійно.

Для персонального сайту характерні такі елементи, як фотоальбоми, гостьові книги тощо. Важливо, коли на головній сторінці представлено якісну персональну фотографію. Фотографія – одна із найделікатніших складових частин сторінок сайту. Доля представлення фотографій залежить від тих програмних засобів, які будуть використовуватись для цієї мети. Не можна використовувати любительські фотографії поганої якості. Вважається, що розмір фотографій на сторінках сайту має бути обмеженим. Фотографії шириною на всю полосу не є доречними на ділових сторінках, вони повинні бути значно меншими і їх повинен обтікати текст. Якісним повинно бути, також, відео, що викладається на сайті, особливо якщо це лекційний матеріал, або запис виступів на наукових конференціях.

Інформаційне наповнення сайту – дуже важливий і відповідальний момент, до якого слід підходити професійно. Окрім іменної групи, фотографій, основних відомостей про вченого, координатів зв'язку, сторінки сайту повинні містити наукову біографію, інформацію про галузь наукових інтересів, наукові проекти, вибрані публікації тощо.

Персональна сторінка вченого має потужний реформуючий вплив на світ наукових публікацій – регулярно оновлюючи свої персональні дані вчений зміцнює думку про те, що така робота необхідна і не потребує надприродних навичок і трудовитрат і тим самим готує себе до переходу на «живі» публікації. У розділі публікацій корисно розмістити найбільш важливі публікації, а повний список наукових праць подати у окремому файлі. Можна розмістити посилання на списки праць автора, які формуються різними пошуковими системами. Одним із найбільш представницьких і авторитетних джерел такого роду є результат розширеного пошуку в GoogleScholar**, що дозволяє навести відомості про цитування публікацій автора. Якщо організація, де працює автор, має інституційний депозитарій – відкритий архів публікацій своїх науковців, варто зробити посилання на повні тексти публікацій [Рис. 6], тобто представлення вибірки

повнотекстових матеріалів автора буде викликати найбільший інтерес для користувачів.

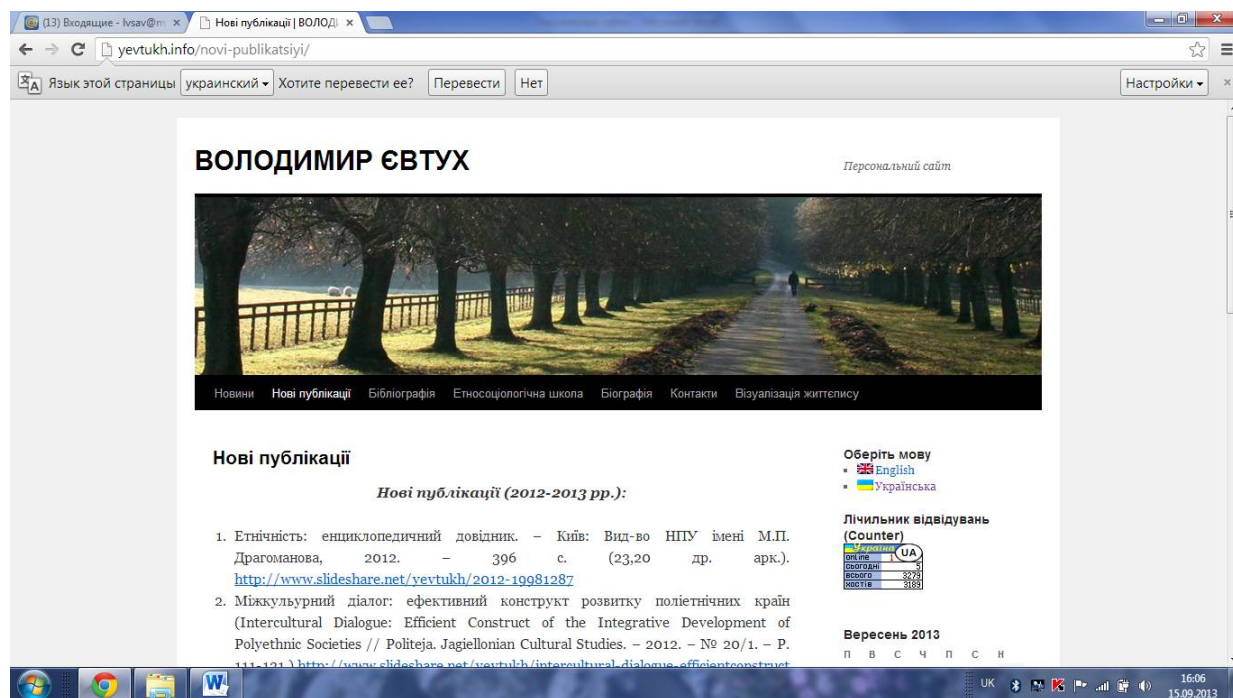

Рис. 6. Зразок сторінки публікацій з посиланням на повні тексти із персонального сайту Володимира Євтуха

Склад відомостей, опис яких регламентується проектом DublinCore***, дозволяє виділити найбільш сутнісні атрибути ресурсу і є не таким складним як його попередник формат MARC (MACHine-ReadableCataloging)****. Угоди DublinCore застосовуються досить широко, адже без загальноприйнятої регламентації складу сторінок сайту вченого, без перетворення відомостей про вченого і його праці в метадані, доступні для семантичної обробки, сучасний науковий Інтернет не може бути повноцінним.

Сама адреса персонального сайту у науковому Інтернеті відіграє роль семантичної ланки між статтею та її автором. Така адреса повинна зайняти важливе місце серед метаданих, що сповіщаються зовнішнім бібліографічним системам при розташуванні статті на сайті. Тобто, сам персональний сайт поступово перетворюється у ключовий елемент інтернет-інфраструктури науки. І, чим багатограннішою буде представлена діяльність вченого на сторінках сайту, чим більше аспектів буде висвітлено, чим мобільнішим буде оновлення інформації, тим більше шансів, що сторінки

знайдуть своїх користувачів, тим кориснішими і цікавішими будуть вони для інтернет-аудиторії.

Назва публікації на slideshare*****	Переглядів	Завантажень
Volodymyr Yevtukh Presentation ASN 2013	174	
Ethnicity: Ukrainian Perspectives	92	1
AbouttheEthnicity: Handbook	95	
Володимир Євтух. Етнічність: енциклопедичний довід...	523	4
Volodymyr Yevtukh's Selected Works	71	
Етнічність у транснаціональному соціальному прост...	202	5
Volodymyr Yevtukh. Orange Bewegung in der Ukraine	108	2
Intercultural Dialogue: Efficient Construct of th...	129	2
Володимир Євтух у інформаційно-комунікаційному п...	937	6
II засідання Наукової етносоціологічної школи пр...	189	1
Ukraines ethnic minorities between politics and r...	193	3
The role of government and ngo	306	4
The dynamics of interethnic relations in Crimea	276	2
RomainUkraine	383	1
Prospects of Ukraines cooperation with European a...	177	1
National minorities in Ukraine	712	8
Migration situationin Ukraine	263	3
Koreans in ethnicnational population structure of...	244	3
Ethnic problems on Ukrainian space	161	2
EthnicmobilitiesinUkraine	125	3
Contemporary migrations in the Ukraine	119	
Programm 3. 6. okt. 2012 (prof. Yevtukh)	323	
Програма перебування професора Володимира Євтуха ...	161	
Програма IV засідання Етносоціологічної школи Вол...	180	

Program of the III-rd Session of Volodymyr Yevtukh...	148	
III Session of Volodymyr Yevtukh Ethnosociologica...	1056	
Human Values in Intercultural Space Conference Pr...	464	
Russians (Russkiye) in Ukraine: Mythicizing the M...	619	2
Загалом	8430	53

Рис. 7. Таблиця із відомостями по slideshare про використання документів із сайту Володимира Євтуха

У таблиці [Рис. 7] наведені відомості, які свідчать про активність використання ряду ресурсів із сайту Володимира Євтуха, взятого нами за приклад. За статистикою можна зрозуміти, що наукові матеріали розміщені на сайті викликають значний інтерес у колег та майбутніх дослідників.

Сучасні технічні засоби зв'язку значно полегшують та прискорюють налагодження безпосередніх контактів між ученими. У наукознавстві все більше уваги приділяється інтенсивності використання каналів формальної і неформальної комунікації, а також зв'язкам між інформаційною та творчою активністю учених. Відповідно, інформація і комунікація продовжують все тісніше пов'язуватись між собою у сучасному середовищі прискореного розвитку технологій, у результаті чого підвищується наукова активність [Корниенко, 2012]. Тобто, інноваційні технології забезпечують, передусім, оперативність обміну науковими ідеями та знаннями. Існування ж персонального веб-сайту вченого урізноманітнює і спрощує форми професійних контактів, дозволяє конструктивно презентувати себе, окреслити коло своїх інтересів і можливостей.

Примітки

*Web-2.0 - поняття, яким користуються для позначення ряду технологій та послуг Інтернету. Окрім цього, цим поняттям описують зміну сприйняття Інтернету користувачами.

**GoogleScholar - вільна доступна пошукова система, яка індексує повний текст наукових публікацій всіх форматів і дисциплін.

***DublinCore – стандарт метаданих, простий та ефективний набір для опису широкого діапазону мережевих ресурсів.

***MARC (MAchine-ReadableCataloging) – «машиночитана каталогізація», формат машиночитаного каталогізаційного запису.

****Slideshare – інтернет-сервіс з надання послуг хостингу та пошуку.

Д ж е р е л а

Володимир Євтух : персональний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yevtukh.info/>.

Горбунов-Посадов М. Персональная веб-страница ученого [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.osp.ru/os/2012/08/13019264/>.

Как создать личный сайт? // SiteEdit : программа создания и управления сайтами [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.siteedit.ru/personal/>.

Корниенко В. А. Эффективность использования персональных инновационных коммуникативных каналов общения в профессиональной деятельности [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.gpntb.ru/ntb/ntb/2012/12/ntb_12_6_2012-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf.

Соколов А. 30 характерных ошибок на персональных сайтах : доклад на Конференции «Стратегии творчества» 23/06/2012 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.treko.ru/show_article_2336.

Федоров А. Важность персональной страницы ученого для библиографа // Идеи простых решений : авторский блог А. Федорова 28/10/2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ideafor.info/?p=2155>.

Reasons Every Scientist Needs a Homepage / Alan Marnetton February 28th, 2011 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.benchfly.com/blog/5-reasons-every-scientist-needs-a-homepage/>.

L. Savenkova. Scientist's personal site as an infrastructure element of scientific-information scope.

This article deals with the problem of scientist's web-representation in scientific-information scope. The importance of professional approach to organizing and support of such kind information resource is covered on the example of a certain personal site. The significance of fullness and actuality of information materials introduced on site is underlined in this research work, some certain advice on using web-site are given by the author.

Keywords: *personal site, information resources, research work, scientist's web-representation.*

УДК 316.774:659.1

О. І. Герус

ДИСКУРСИ В ПОЛІ КОМЕРЦІЙНОЇ РЕКЛАМИ: ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ

У статті розкриваються особливості формування суспільних цінностей у дискурсивному полі комерційної реклами. Автором опрацьовано теоретико-методологічну схему дискурс-аналізу поля реклами, розкрито поняття дискурсу реклами. Проведено емпіричний аналіз дискурсу поля реклами та виявлено типи ціннісних дискурсів, поширених в полі комерційної реклами.

Ключові слова: реклама, цінності, поле реклами, дискурс, дискурсивні практики.

Постановка проблеми. У сьогоденному суспільстві реклама настільки влилась в соціокультурний простір людини, набула таких форм та ролей в культурі, що стає важко відмежувати все те, що не є рекламою. Перебуваючи в культурному полі суспільства реклама створює своє власне ціннісне поле, проте ціннісного забарвлення реклама набуває лише в тому випадку, коли вона містить не лише економічні цінності, а й такі, що формують світ особистості, впливають на її повсякденну поведінку [Норнікх, 2009, с. 39-41].

Проблемна ситуація полягає у визначенні характеру впливу реклами на ціннісне поле суспільства та виявленні механізму формування цінностей в рекламі, що вимагає застосування нових теоретико-методологічних підходів.

Огляд останніх досліджень і публікацій свідчить, що дослідження реклами в соціокультурній перспективі є надзвичайно актуальним для останніх років. Ця сфера представлена роботами багатьох науковців та дослідників різних наукових напрямків: місце реклами в системі соціальних відносин розглядається у працях О. Савельєвої, Н. Лисиці, А. Макарової, Н. Удріс, К. Цимбал, Н. Костенко, зокрема крізь призму соціокультурних функцій реклама аналізується в працях А.Лященко, Н.Чаган, В.Теременко, Ю.Літвінової, І.Чудовської-Кандиби, дискурсивний аналіз рекламних повідомлень розглядається у працях М. Ражнік, Р. Lesjak-Tušek, D. Feng, P. Wignell, G. Cook, Є. Коваленко, О. Зелінської, Є. Куликової та ін.

Метою статті є встановити характер впливу комерційної реклами на формування ціннісних орієнтацій реципієнтів (споживачів) рекламних повідомлень. Для реалізації поставленої мети необхідно виконати завдання: опрацювати теоретико-методологічну схему дискурс-аналізу поля реклами

та її впливу на соціалізацію індивідів; провести емпіричний аналіз дискурсу поля реклами.

У цій статті реклама розглядається як символічне культурне поле, дискурсивність якого підсилюється широким спектром інших типів дискурсів (наприклад, науки, образотворчого мистецтва тощо) [Feng, 2008, с. 565]. Згідно теорії соціальних полів П. Бурдьє реклама задає і формує певні цінності і норми поведінки, тим самим «програмує» людину на певні дії [Бурдьє, 2007, с. 17].

Поле реклами формує особливий символічно-комунікативний дискурс, в процесі якого соціалізація відбувається через транзакцію ціннісних орієнтацій, норм, практик та поведінкових реакцій, соціальних схем поведінки, притаманних лише даному полю.

Застосування критичного дискурс-аналізу у дослідженні поля реклами надає можливість не лише визначити та декодувати ті ідеологічні заклики [Рајнік, 2002, с. 277-280], що містяться в рекламних повідомленнях, а і визначити їхній вплив на засвоєння та формування певних цінностей та культурних паттернів. На нашу думку, оптимальна теоретико-методологічна схема процесу формування дискурсивних та соціальних практик в полі комерційної реклами, базується на теорії соціальних полів П. Бурдьє та теорії критичного дискурс-аналізу Н.Феркло [O'Halloran, 2008, с. 443-445].

Відповідно до теорії соціальних полів «поле комерційної реклами» – це сукупність взаємопов'язаних між собою, створених агентами (рекламодавцями) дискурсів, які чинять безпосередній вплив на акторів (реципієнтів) реклами [Бурдьє, 2007, с. 20-22]. Сила впливу кожного конкретного дискурсу в полі реклами визначається: 1) рівнем економічного капіталу, тобто боротьбою рекламних бюджетів за право впливу на споживача та 2) рівнем символічного капіталу певного дискурсу, тобто його позицією в полі, тим, як дискурс сприймається акторами, яку вагу має для них [Cook, 2005, с. 20–22]. Головним завданням у дослідженні дискурсу поля реклами є визначення дискурсів, пропонованих різними рекламодавцями.

Вплив дискурсів поля реклами проявляється в основному в рамках дискурсивних практик на індивідуальному рівні. Дослідження поля реклами як дискурсу, що впливає на реципієнта, проводилося у червні – серпні 2013 року в м. Львові методом критичного дискурс-аналізу за Н.Феркло. Виведення вибіркової сукупності проводилося в два етапи. На першому етапі було проаналізовано основних рекламодавців на телебаченні з найвищими

рейтингами витрат на рекламу¹. У результаті групування списку рекламодавців ми отримали наступні категорії (сфери) виробників товарів та послуг та відповідний їх ваговий коефіцієнт:

Рис.1. Категорії (сфери) виробників товарів та послуг

Наступним етапом побудови вибіркової сукупності був відбір телереклами відповідно до: частоти трансляції – кількості показів за червень – серпень 2013 року² та визначеної частки сфери рекламодавця. Відповідно було проаналізовано 150 комерційних телевізійних рекламних роликів.

В аналізі ціннісного поля реклами доволі вагомим, на нашу думку, є критерій первинного комунікативного наміру – комерційної вигоди. Так, кожен з рекламодавців наводить переваги власного продукту, чим зумовлюється часте повторювання бренду, фірми-виробника, рекламного лозунгу і т. д., а також кожен з них використовує ті візуальні образи, що привертають увагу реципієнта до нових товарів та послуг, переваг у користуванні, характеристик якості тощо. Тому комерційний комунікативний намір найбільшою мірою зумовлює конструювання специфічних рекламних дискурсів, оскільки за своїм спрямуванням покликаний використовувати яскраві мовні та візуальні засоби.

У ході дослідження було виявлено, що загалом дискурси в рекламі передбачають пропагування тих цінностей, які функціонують в суспільстві,

¹ За даними Індустріального Телевізійного Комітету рекламодавцями в 2012 році виступило близько 1600 компаній, що розмістилися прямою рекламою та 3000 компаній із спонсорським розміщенням.

² За даними сайту аналітики української ТВ реклами <http://adlog.tv/>

що свідчить про соціальну обумовленість виділених дискурсів. Як правило вони є доволі чітко окресленим, часто визначаються контекстом, в якому формується саме рекламне повідомлення.

Якщо графічно відобразити визначені дискурси реклами, то ми отримаємо наступну картину:

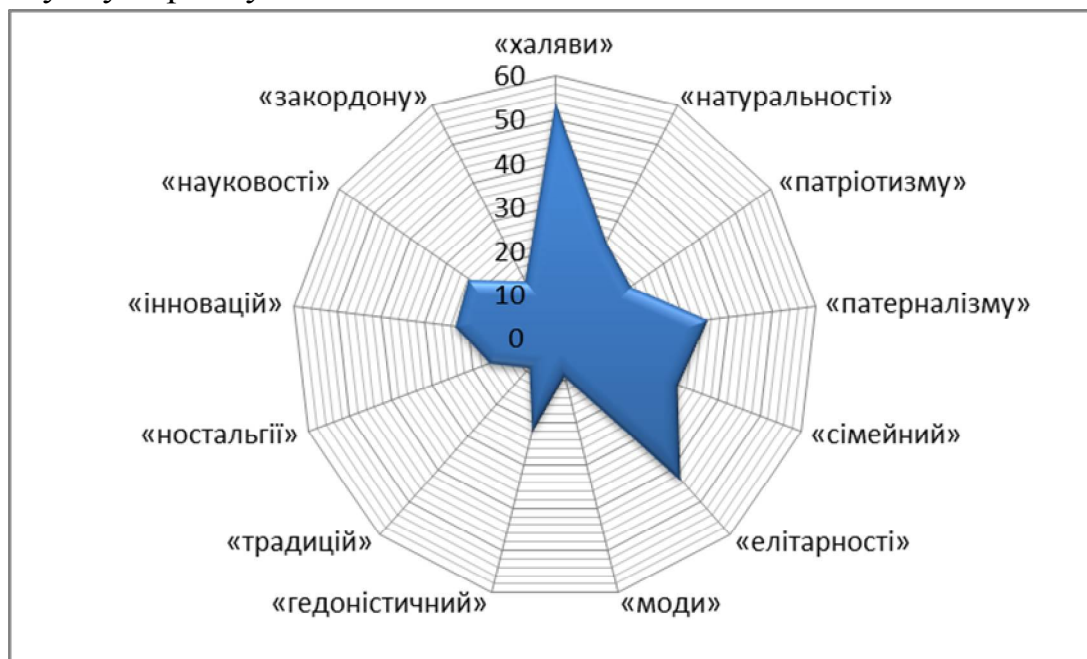

Рис.2. Дискурсивне поле комерційної реклами

Домінантним в усіх рекламних повідомленнях є *«дискурс халяви»*, оскільки саме цей дискурс в тій чи іншій мірі притаманний кожному аналізованому тексту. В рамках цього дискурсу рекламодавці оперують словами та візуальними образами: *фінанси, без комісії, без переплат, дешевше, економічний, знижка, акція, подарунки, ціна, %, кредит, гривня, нуль, безкоштовно*, а також словосполученнями та фразеологізмами: *збирайте бали та замовляйте бажані призи, 3D нуль, з безкоштовними входними у роумінгу, за спеціальною ціною, територія низьких цін* та групами слів за значенням: *економія – дешевше, витратити – платити*. Використовуючи такі лексичні структури рекламодавці наголошують на реалістичності явища безкоштовності та укорінюють стереотип про його нормальність та прийнятність для українського суспільства.

Спільним для багатьох аналізованих текстів є *«дискурс сімейності»* – передбачає розуміння сім'ї як незамінної об'єктивної найвищої людської цінності. Цей дискурс характеризується використанням образу благополучної щасливої ідеальної сім'ї. Виходячи з логіки цього дискурсу підтримання сімейних цінностей (добробуту, благополуччя, безпеки рідних, їхнього щасливого життя і т. д.) є головним завданням кожного індивіда.

Актуальним для українського соціуму є *«дискурс патерналізму»*, оскільки за даними Фонду демократичні ініціативи ім. І.Кучеріва [Зоткін, 2010] рівень патерналізму в сучасному українському суспільстві станом на 2010 рік становив вже 63,6 – 65,7% від загалу. Цей тип дискурсу має приховану форму, він продукується не прямо, а завуальовано: *дбає, надійний, піклуватися, турбота, допомога, захист, Я завжди буду поряд, Ми потурбувалися, щоб ваші близькі були завжди поруч, тут Вас зрозуміють.* «Дискурс патерналізму» спрямований на підтримку існування стереотипу «сильного авторитетного керівника» як гаранта безпеки та задоволення різноманітних потреб громадян.

Змістовною складовою *«дискурсу елітарності»* є пропагування ознак, притаманних для людей з високим соціальним статусом. Цей дискурс заохочує споживачів відчути свою соціальну значимість, домінантність: *відбірне, бездоганно, досконала, №1, на висоті, перемога, довершений, ідеальний, чудовий, кращий, найкраще, супер.* Яскраво цей дискурс виражений у фраз: *все найкраще почнеться з тебе, дорогоцінний дар, фірмовий смак та чудовий настрій, я не ангел, я королева, Ви цього варті, створена для мене.* Близьким за змістом до цього дискурсу є *«дискурс моди»*, що відображається у пропагуванні останніх новинок моди: *популярний, дизайнерський, ексклюзивний - унікальний, найвідоміше, мода – феши.* Та *«дискурс гедонізму»* пропагує комфортне забезпечене життя, вищі блага фізичного, духовного, морального, естетичного задоволення: *спокуса, насолода – задоволення, відпочинок, Ви цього варті, створена для мене, заробляйте відпочиваючи, мрії здійснюються.* Цей тип дискурсу підтримує корисливий погляд на життя та популяризує гедоністичні цінності задля власного задоволення та втіхи.

Зміст *«дискурсу інновацій»* полягає в тому, що рекламодавці наголошують на розвитку та використанні новітніх технологій, презентації останніх інновацій та новинок: *сучасний, інновації, смартфон, технології, вперше, новинка, нове покоління, технологічність та інноваційність, тільки вперед, Часи змінюються разом з інноваціями, Інтернет – серце сучасного світу.* Первинною метою цього дискурсу є привернення уваги до рекламованого продукту чи послуги, проте опосередковано цей дискурс впливає на формування установки на мобільність, можливість використання споживачами новітніх технологій, пристосування до новинок тощо.

Ключовим у *«дискурсі натуральності»* є використання слів та образів натуральних та екологічних продуктів: *безпечний, еко-, натуральний,*

корисний, природий, дорогоцінний дар природи, натуральне - природне, справжнє, від природи - натурального походження. Загалом цей дискурс зорієнтований на привернення уваги споживачів до якості продуктів, формування установки на здоровий спосіб життя, здорову та натуральну їжу.

Дискурсом комерційного призначення є визначений **«дискурс науковості»**. Зокрема в рамках цього дискурсу увага акцентується на словах: *навчили, наука, активні компоненти, унікальний комплекс, назвах захворювань, медичних препаратах тощо*. В основному цей дискурс характеризує рекламу медичної сфери і використовується в комерційних цілях для привернення уваги до рекламованих продуктів та підтримання високого рівня науковості цієї сфери, а з цим і рівня довіри серед споживачів.

«Дискурс патріотизму» передбачає пропагування патріотичних, зокрема проукраїнських, цінностей: *Україна, українці, батьківщина, рідна земля, країна, національний, ... твоєї батьківщини, ми – українці, Це моя країна. Це смак мого життя, Великий банк великої землі*. Окрім того проявляється цей дискурс у відображенні національних образів, персонажів, використанні пейзажів, репродукції історичних фактів та подій. Загалом цей дискурс спрямований на підтримання національної ідентичності і гордості. Протилежним до цього дискурсу є **«дискурс закордону»**. Хоча цей дискурс є менш чисельним, проте не менш значимим, оскільки поряд з наголошенням на патріотичності спостерігається використання слів іншомовного походження: *Do you drink English?, Great times are waiting; Grab some Bud* та інших національностей: *італійці, німці, британці, чехи*.

Схожими за своїм первинним значенням є дискурси **«традицій»** та **«ностальгії»**. Обидва наголошують на вагомості історії, проте відрізняються у манері її трактування. Так, «дискурс традицій» зосереджує увагу на перевагах минулого, їхній вплив на сучасність та важливість збереження традицій: *легенда, історія, король, традиції, в давнину – колись, наше коріння*. Натомість в «дискурсі ностальгії» простежується тенденція до ностальгічного повернення в минуле, відтворення історичних подій, стилів, епізодів: *«Жигули барное» - пиво для культурного відпочинку, «Наш сік» - родом із дитинства!, Почувствуй настроєння епохи!* Зокрема яскраво цей дискурс проявляється у використанні образів з минулого.

Загалом говорячи про дискурси можемо виділити три домінуючі категорії дискурсів:

- Суміжні дискурси – це такі, які відображають схожу ідею, зміст. До них, наприклад, можна віднести такі пари дискурсів «ностальгії» – «традицій» та «елітарності» – «моди» – «гедоністичний». Існування цих дискурсів підсилює дію кожного з дискурсів та закріплює пропаговані ціннісні установки.

- Конфронтуючі дискурси продукують протилежні за змістом цінності, які суперечать одна одній: «патріотизму» – «закордону»; «інновацій» – «традицій». Наявність таких суперечливих дискурсів, з одного боку, свідчить про інтердискурсивність рекламного поля, а отже про багато варіативність цінностей, які пропагуються в рекламі. Проте з іншого – про неузгодженість цих дискурсів, відсутність єдиної лінії, а отже про розмивання уваги споживача – від однієї пропагованої цінності до іншої.

- Самодостатні – ті, які власним змістом пропагують ту чи іншу цінність, є доволі самостійними та стабільними.

Схематично рекламні дискурси в ціннісному полі суспільства можна відобразити наступним чином:

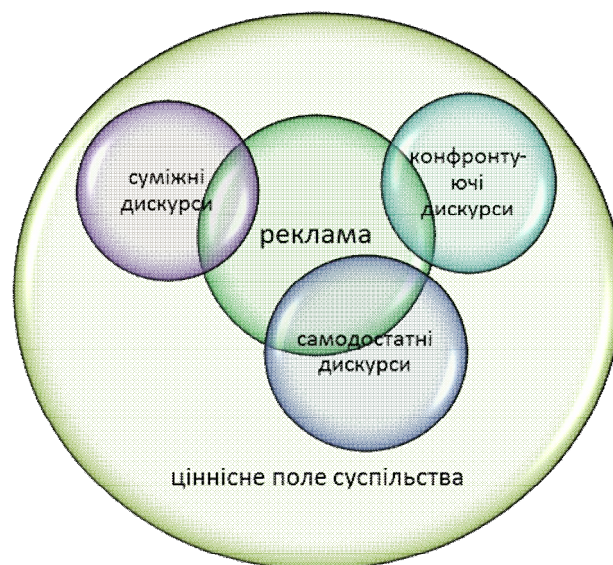

Рис.3. Дискурси реклами в ціннісному полі суспільства

Підводячи підсумки, слід зазначити, що домінантними дискурсами поля комерційної реклами є «Дискурс халяви», «Дискурс елітарності» та «Дискурс патерналізму». Зміст же інших дискурсів поля інтегрують домінуючі дискурси, ретранслюючи таким чином ціннісні орієнтації цих дискурсів на різні сфери життєдіяльності.

Аналіз рекламних дискурсів свідчить про те, що в полі реклами функціонує ціла низка взаємопов'язаних між собою дискурсів, підтримка яких суспільством полягає у орієнтації на задані дискурсами схеми

поведінки, норми та цінності. Як зазначає українська дослідниця І. Чудовська-Кандиба «реклама зазнає змін разом з суспільством, транслюючи та оновлюючи його смисли, створюючи його потреби і відповідаючи на них» [Чудовська-Кандиба, 2010, с. 50-51].

Рекламні дискурси орієнтуються на стан суспільства, відповідно є притаманними для цього суспільства змістовними елементами культури, які впливають на соціалізацію індивідів. Тобто символічне поле реклами формує особливий символічно-комунікативний дискурс, в процесі якого соціалізація відбувається через транзакцію ціннісних орієнтацій, норм, практик та поведінкових реакцій, соціальних схем поведінки, вивчення реалізації яких є предметом подальших наукових досліджень.

Джерела

Бурдьє П. Социология социального пространства ; пер. с франц. Н. А. Шматко. – Москва : Ин-т экспериментальной социологии. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2007.

Зоткін А. Патерналізм в українському суспільстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/commentaries/expert_opinion/andrii-zotkin/paternalizm-v-ukrainskomu-suspilstvi.htm (станом на 4.10.2012 р.).

Чудовська-Кандиба І.А. Соціокультурні виміри рекламних практик : монографія. – Київ : КІС, 2010.

Cook G. The Discourse of Advertising. – London : Taylor & Francis e-Library, 2005.

Feng D., Wignell P. Intertextual voices and engagement in TV advertisements // Visual Communication, 10(4), 2008.

Hornikx J., O'Keefe D.J. Adapting Consumer Advertising Appeals to Cultural Values // Communication Yearbook, 33, 2009.

O'Halloran L. Systemic functional-multimodal discourse analysis (SF-MDA): constructing ideational meaning using language and visual imagery // Visual Communication, 7 (4), 2008.

Pajnik M., Lesjak-Tušek P. Observing Discourses of Advertising: Mobitel's Interpellation of Potential Consumers // Journal of Communication Inquiry, Vol 26(3), 2002.

O. Gerus. Discourse in the field of commercial advertising: value aspect.

This article reveals the peculiarities of social values functioning in the discursive field of commercial advertising. The author has worked out the theoretical and methodological discourse analysis scheme; explains the concept of advertising discourse. There have been held an empirical analysis of advertising discourse field and were identified the value types of discourses prevalent in the field of commercial advertising.

Keywords: *advertising, symbolic field of advertising, discourse, discursive practices.*

УДК 159.922.У-053.67:165.242.1-054

Г. А. Ставицький

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У СТАРШОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена проблемі аналізу ідентичності як механізму розвитку етнічної самосвідомості. У результаті проведеного теоретичного та емпіричного аналізу визначено, що такі види ідентичності як соціокультурна, регіональна та етнічно-національна виступають механізмом розвитку етнічної самосвідомості особистості.

Ключові слова: ідентичність, етнічна самосвідомість, соціокультурна ідентичність, регіональна ідентичність, етнічно-національна ідентичність.

Постановка проблеми дослідження. Для старшого юнацького віку притаманні пошуки власної ролі в житті, сенсу свого існування та визначення шляху втілення в життя обраних цінностей, тому вікова криза, яку переживають юнаки і дівчата не обмежується лише пошуками власної індивідуальності, а може бути кризою ідентичності професійної, етнічної, національної чи релігійної. Така криза примушує думати про себе, обирати шляхи, якими хочеться пройти крізь життя, тобто розвивати власну самосвідомість [Еріксон, 1996].

У психології існують різні підходи до розуміння механізмів розвитку свідомості та самосвідомості особистості. Зокрема, І.Д. Бех виділяє такі механізми морально-духовного перетворення особистості: самооцінку, самопізнання, самоставлення, рефлексію і саморефлексію, самоконтроль та самоприйняття, ідентифікацію та самоідентифікацію, зворотній зв'язок, духовну напруженість, совість як іманентно притаманний людині механізм розвитку духовності, волю як механізм досягнення духовного [Бех, 2006, с. 106].

У сучасному глобалізованому світі саме етнічна самосвідомість, становлення і розвиток якої значною мірою забезпечується через різні форми ідентифікацій та досягнення у старшому юнацькому віці зрілої ідентичності, забезпечує таке необхідне для психічного і психологічного здоров'я й соціального комфорту особистості почуття приналежності до групи, як малої (сім'я, школа, трудовий колектив ін.), так і великої (нація, народ, етнос). Тому наше дослідження присвячено ідентичності як одному з

провідних механізмів розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні можна відзначити загальносвітову тенденцію активізації інтересу до теоретичних й емпіричних досліджень етнічної самосвідомості. Проблемам етнічності та етнічної самосвідомості значну увагу приділяють філософи, етнографи, соціологи та представники психологічної науки (А.Г. Асмолов, 1996; Є. В. Афонасенко, 2004; В. Б. Євтух, 2012; В.С. Мухіна, 2002; В. Ю. Хотинец, 2000; М. М. Чебоксаров, 1985; D. A. Rosental, A. M. Cicheuo, 1986; Floor V. A. Van Oort, M.A. Joung, Johan P. Mackenbach, Frank C. Verhulst, Leyla Bengi-Arslan, Alfons A. M. Crignen, 2006, 2007; Dannette Marie, David M. Fergusson, Joseph M. Boden, 2008; Clifford Stevenson and Orla T. Muldoon, 2010 та ін.), роботи яких мали суттєвий вплив на розвиток теоретичних і практичних проблем етнічної самосвідомості, етнічності та етнічної ідентичності. Так, Є. В. Афонасенко (2004) у своїх дослідженнях порівнює особливості етнічної самосвідомості молоді Росії та Китаю; В. С. Мухіна (2002) розглядає проблеми особистості в умовах етнічного відродження і зіткнення цивілізацій; D. A. Rosental, A. M. Cicheuo (1986) досліджують проблему соціального регулювання міжособистісних стосунків з позицій становлення етнічної ідентичності на прикладі італійсько-австралійських підлітків; Floor V, A. Van Oort, M.A. Joung, Johan P. Mackenbach, Frank C. Verhulst, Leyla Bengi-Arslan, Alfons A. M. Crignen (2006, 2007) вивчали розвиток етнічної нерівності в інтерналізації і екстерналізації проблем з підліткового віку в молодому віці (2006) та як етнічні відмінності впливають на проблемну поведінку в підлітковому віці й обумовлюють соціально-класову приналежність у зрілому віці (2007); Dannette Marie, David M. Fergusson, Joseph M. Boden (2008) висвітлюють результати 25-ти літнього лонгітюдного дослідження взаємозв'язку етнічної ідентифікації, соціального неблагополуччя і психічного здоров'я в підлітковому та юнацькому віці; C. Stevenson and O.T. Muldoon (2010) розглядають соціально-політичний контекст становлення національної ідентичності в підлітковому віці.

Формулювання цілей статті. *Мета дослідження:* провести теоретичний аналіз проблеми становлення та розвитку етнічної самосвідомості особистості; емпірично визначити рівні усвідомлення студентами-психологами власних соціально-особистісних характеристик, що визначають їх соціокультурну, регіональну та етнічно-національну ідентичність.

Об'єктом нашого дослідження виступає етнічна самосвідомість, а предметом дослідження є ідентичність як механізм розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці.

Теоретичні засади, методологія та характеристика емпіричної бази дослідження. На суттєву роль етнічної самосвідомості в багатьох сферах життєдіяльності людини вказували Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижева, підкреслюючи її місце у мобілізації етнічної спільності, консолідації, соціального контролю, прагнення до партнерства чи домінування [Арутюнян, 1998, с. 177-179].

У центрі уваги дослідників стоять питання про те, в якому віці і з чого саме починається процес формування етнічної та національної самосвідомості; які етапи його розвитку та внутрішня структура; які чинники впливають на цей процес; як етнічна, національна та громадянська самосвідомість узгоджується з самоусвідомленням взагалі та ін.

В. Ю. Хотинец визначає етнічну самосвідомість як відносно стійку систему усвідомлених уявлень і оцінок, реально існуючих етнодистанціюючих і етноінтегруючих компонентів життєдіяльності етносу. У структурі етнічної самосвідомості автор виділяє наступні компоненти: усвідомлення особливостей культури та психологічних особливостей своєї етнічної спільності, ототожнення з етнічною спільністю, усвідомлення власних психологічних особливостей та себе як суб'єкта власної етнічності, соціально-моральна самооцінка етнічності. Він робить висновок про те, що «етнічна самосвідомість є квінтесенція всіх складових етнічності людини» [Хотинец, 2000, с. 7].

Етнічна самосвідомість тісно пов'язана із самосвідомістю національною. М. Мирський зазначає, що ознаками, які відрізняють національну самосвідомість від самосвідомості етнічної, в основному базованої на спільності мови й території, є усвідомлення «загальної долі», культури й менталітету [цит. за: Акопов, 2004, с. 20].

А. В. Петровський розглядає менталітет як сферу психологічного життя людей, що проявляється через систему поглядів, оцінок, норм, умонастроїв, які ґрунтуються на наявних у цьому суспільстві знаннях, віруваннях і поряд з домінувальними потребами й архетипами колективного несвідомого, задають ієрархію цінностей і переконань, ідеали, соціальні установки особистості [Петровський, 1996, с. 161-162].

За К. Юнгом, архетип є «завжди колективний, тобто спільний для цілих народів чи епох» [Юнг, 1991]. Архетипи проявляються у вигляді символів в образах героїв, міфах, фольклорі, обрядах, традиціях і містять узагальнений досвід предків. Відповідно всі ці символи та умови їх засвоєння можна вважати соціокультурними чинниками розвитку етнічної самосвідомості особистості.

У процесі онтогенетичного розвитку особистості такий відомий психолог як А. Г. Асмолов виділяє три основні стадії становлення етнічних особливостей: невичлененість етнопсихологічних характеристик, де розвиток національного характеру представлений як «етнос в собі»; рефлексія національної приналежності, як «етнос для себе»; інтеграція, зближення даної національної спільності з іншими, як «етнос для інших» [Асмолов, 1996, с. 532].

Стрижневу системоутворюючу роль у структурі етнічної та національної самосвідомості, на думку більшості дослідників, відіграє етнічна ідентичність.

М. М. Чебоксаров звертається до аналізу етнічності як складової формування і функціонування соціальної ідентичності людини, як умови становлення й існування індивідуальної свідомості [Чебоксаров, 1985, с. 25].

О. В. Афонасенко зазначає, що етнічна самосвідомість може мати різні види – від яскраво виражених агресивних шовіністичних явищ до невиразного розмитого стану етнічної ідентичності. Вона виділяє наступні типи й види етнічної ідентичності: адекватна ідентичність, егоцентрична ідентичність, етнодомінуюча ідентичність, ідентичність як етнічний фанатизм, ідентичність як етнічна індіферентність [Афонасенко, 2004, с. 63].

В. С. Мухіна вказує на такі змінні етнічної самосвідомості як традиційна культура та ціннісні орієнтації етносу, які входять у структуру самосвідомості кожної особистості [Мухіна, 2002, с. 26].

Е. Афонін звначає, що етнічна культура – певна організація духовної, соціальної та матеріальної життєдіяльності і світосприйняття. В її основу покладено звичаї, традиції, норми та цінності – інтуїтивні та раціональні, міфологічні та технологічні моделі виживання, притаманні саме цьому етносу [цит. за: Євтух, 2006, с. 61-64].

Мова власне йде про етнічні цінності, як різновид цінностей соціальних, що утворюються культурою певного етносу і є продуктом його свідомості й самосвідомості. Кожен етнос має специфічний, властивий йому набір та

ієрархію соціальних цінностей, що в цілому й надає останнім етнічні особливості. Ця система цінностей виступає базовим рівнем соціальної регуляції та, через дію певних механізмів психіки, передусім, рефлексію та ідентифікацію стає частиною етнічної самосвідомості кожного представника даного етносу.

Таким чином, етнічна самосвідомість складається протягом всього періоду розвитку людини, з дитинства до досягнення зрілості; формується в тісному взаємозв'язку з вихованням, освітою і передається від покоління до покоління на шляху історичного існування народу. Цілісної оформленості на рівні Я-концепції вона набуває в юнацькому віці. Головними ознаками етнічної самосвідомості є усвідомлення етнічної спільності, особливих етнопсихологічних рис, особливої етнічної культури, а також: соціально-моральна самооцінка та етнічна самоідентифікація.

Експериментальна база дослідження. Впродовж вересня-жовтня 2013 року ми провели дослідження спрямоване на визначення соціокультурної, регіональної й етнічно-національної ідентичності та схильності до расизму юнаків і дівчат у старшому юнацькому віці. (Методика «ОСКІ» розрахована на вік від старших підлітків до людей похилого віку).

Вибірку досліджуваних склали студенти 2-4 курсів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова спеціальності «Психологія». Загальна вибірка склала 58 досліджуваних.

Проведене дослідження дозволило визначити співвідношення між різними рівнями усвідомлення студентами власних соціально-особистісних характеристик, що визначають їх соціокультурну, регіональну та етнічно-національну ідентичність.

Нижче наводимо отримані результати емпіричного дослідження.

Таблиця 1. Узагальнені показники усвідомленості різних видів ідентичності у студентів-психологів 2-4 курсів

Види ідентичності (рівні їх усвідомленості)	Показники	
	К-ть	%
Соціокультурна ідентичність:		
- Усвідомлена (високий рівень)	44	75, 86
- Неусвідомлена (низький рівень)	14	24, 14
Регіональна ідентичність:		
- Усвідомлена (високий рівень)	51	87, 9
- Неусвідомлена (низький рівень)	7	12, 1

Етнічно-національна ідентичність:		
- Усвідомлена (високий рівень)	56	96, 6
- Расизм (низький рівень)	2	3, 4

Отримані показники засвідчують, що найвищий рівень усвідомленості юнаки та дівчата мають стосовно власної етнічно-національної ідентичності (96,6 %). На наш погляд – це є закономірним явищем, оскільки етнічно-національна ідентичність, як механізм розвитку етнічно-національної самосвідомості, пов'язана з одного боку з вродженими (архетипово-ментальними та біологічними) характеристиками людини, а з іншого – з найбільш узагальненим розумінням власної приналежності до таких великих соціальних групи як народ, нація, держава.

Друге місце за рівнем усвідомленості серед досліджуваних займають показники регіональної ідентичності (87,9%), яка визначає більш тісні соціальні та міжособистісні взаємини у межах як великих, так і малих соціальних груп, що мають регіональну форму вираженості (місце проживання, землячства в інших регіонах).

На третьому місці за рівнем усвідомленості перебувають показники соціокультурної ідентичності (75,86%), як механізму розвитку соціокультурної самосвідомості, які визначають особливості людини як соціалізованого індивіда (особистості), що у процесі соціалізації засвоює різні форми як традиційної, так і сучасної культури, різні соціальні ролі, вимоги і правила, які ставить перед нею соціум (ті соціальні інститути, які забезпечують процеси соціалізації). Оскільки досліджувані перебувають на межі переходу від дитинства до дорослості, то вказані соціальні характеристики перебувають у них у процесі активного та дещо суперечливого становлення.

Найнижчі результати в рамках дослідження етнічно-національної ідентичності респонденти показують стосовно такого явища як расизм (3,4%), до того ж за кількісним вираженням – це скоріше тенденція, ніж виражена якість. Далі йдуть низькі показники усвідомлення регіональної ідентичності (12,1%) - переважно для тих студентів, сім'ї яких часто міняли місце проживання, а потім соціокультурної ідентичності (24,4%) – студенти, які ще не визначилися із соціальними ролями та своїм майбутнім.

Висновки. Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дає можливість констатувати, що собистість здобуває етнічну самосвідомість та ідентичність у процесі засвоєння різних форм етнічної ідентифікації, яка

виступає механізмом їх становлення і розвитку. Етнічна ідентифікація особистості - це процес становлення, формування, усвідомлення і підтримки етнічної свідомості і самосвідомості, а також етнічного несвідомого. Це явище складається з ряду компонентів: емоційно-оцінних, пізнавально-когнітивних, поведінкових, вольових та ін.

Отже, етнічну самосвідомість можна визначити як присвоєння індивідом (через процеси ідентифікації) свідомості етнічної спільності, що породжується спільністю економічних зв'язків, території, мови, а також деяких загальних традицій, особливостей культури, психології. Головними ознаками етнічної самосвідомості є усвідомлення: етнічної спільності, особливих етнопсихологічних рис, особливої етнічної культури, а також соціально-моральна самооцінка та етнічна самоідентифікація.

У результаті проведеного теоретичного та емпіричного аналізу проблеми ідентичності нами визначено, що такі види ідентичності як соціокультурна, регіональна та етнічно-національна виступають механізмом розвитку етнічної самосвідомості особистості у старшому юнацькому віці. Подальші наші роботи будуть присвячені аналізу інших механізмів розвитку етнічної самосвідомості особистості юнаків і дівчат.

Д ж е р е л а

Акопов Г.В. Проблема сознания в российской психологии: учебное пособие. – Москва : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2004.

Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусуколов А. А. Этносоциология. – Москва : Пресс, 1998.

Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – Москва : Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996.

Афонасенко Е.В. Особенности этнического самосознания современной учащейся молодежи Китая и России: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01. – Москва : 2004.

Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності // Наукове видання. – Київ : Либідь, 2006.

Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ: Фенікс, 2012.

Мухина В.С. Личность в условиях этнического возрождения и столкновения цивилизаций: XXI век личности // Развитие личности. – 2002. – № 1.

Петровский В.А. Личность в психологии: парадигмы субъективности. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996.

Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова Н.А. Народы. Расы. Культуры. – Москва : Наука, 1985.

Эриксон Э.Г. Идентичность: юность и кризис ; [пер. с англ.], [общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – Москва : Издательская группа «Прогресс», 1996.

Эриксон Э. Идентичность. Теоретическая интерлюдия // Психология самосознания. – Самара: И. Дом «Бахрах – М», 2000.

Юнг К.Г. Архетип и символ ; [пер. с англ. и нем.]. – Москва : Ренесанс, 1991.

Development of ethnic disparities in internalizing and externalizing problems from adolescence into young adulthood / Floor V.A. van Oort, Inez M.A. Joung, Johan P. Mackenbach, Frank C. Verhulst, Leya Bengi-Arslan, Alfons A.M. Crijnen, and Jan van der Ende. Department of Public Health, Erasmus MC, University Medical Center, Rotterdam, The Netherlands; Department of Child & Adolescent Psychiatry // Journal of Child Psychology and Psychiatry 48. – 2007.

Ethnic disparities in problem behaviour in adolescence contribute to ethnic disparities in social class in adulthood / Floor V.A. van Oort, Inez M.A. Joung, Johan P. Mackenbach, Frank C. Verhulst, Leya Bengi-Arslan, Alfons A.M. Crijnen, and Jan van der Ende // Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol. – 2007. – № 42. (Accepted: 21 October 2006\ Published online: 1 November 2006).

Ethnic identification, social disadvantage, and mental health in adolescence\young adulthood: results of a 25 year longitudinal study / Dannette Marie, David M. Fergusson, Joseph M. Boden // Australian and New Zealand Journal of Psychiatry 2008; № 42.

Racial and Ethnic Differences: Sociocultural and Contextual Explanations / Ruth K. University of California, University of South Florida, St. Petersburg // Journal of RESEARCH on ADOLESCENCE, 21(1).

Socio-political context and accounts of national identity in adolescence / Clifford Stevenson and Orla T. Muldoon, University of Limerick, Ireland // British Journal of Social Psychology (2010), 49 [Electronic resource]. – Mode of access: www.bpsjournals.co.uk

The Meeting of Two Cultures: Ethnic identity and psychosocial adjustment of Italian-Australian adolescents / Doreen A. Rosenthal and Anthony M. Cichello, university of Melbourne, Australia // International Journal of Psychology, 21, 1986. (North-Holland. Revised version received, April, 1986.

G. Stavytsky. Identity as a mechanism of ethnic consciousness in older adolescence.

Article devoted to the problem analyzing of identity as development mechanism of ethnic consciousness. As a result of the theoretical and empirical analysis determined that the following types of identity as socio-cultural, regional and ethnic-national act as mechanism of development ethnic self-consciousness.

Keywords: *identity, ethnic consciousness, social and cultural identity, regional identity, ethnic and national identity.*

УДК 373.5. 015.31:17.022.1

І. С. Булах, А. О. Лук'янов

СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ САМОСТВЕРДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У статті здійснено теоретичний аналіз дослідження проблеми самоствердження особистості підліткового віку. Доведено, що самоствердження є одним з базових новоутворень особистості підліткового віку, визначено його специфіку.

Ключові слова: *особистість підлітка, самосвідомість, самоствердження, самооцінка, почуття дорослості, внутрішня позиція.*

Постановка проблеми. У період соціальних та політичних змін, економічної кризи відбувається різносторонній вплив на розвиток самосвідомості сучасної молоді. Водночас інтеграційні процеси, які пов'язані з входженням у європейський простір та розширеним впровадженням інноваційних технологій, спонукають молодих людей до пошуку нових шляхів самовизначення, самореалізації та самоствердження. У зв'язку з цим освітою приділяється увага проблемі особистісного зростання молоді з метою спрямування її до здійснення адекватних самостійних виборів, досягнення нею позитивних успіхів та конструктивного самовизначення з накресленням життєвих планів на майбутнє. Поряд з цим вікова психологія ставить акцент на вивчення проблеми самоствердження молоді взагалі та підлітків зокрема. Акцент на проблемах особистості підліткового віку спричинений тим, що в цей віковий період з'являється цілий ряд труднощів, а саме, руйнуються міжособистісні стосунки підлітків з дорослими (батьками, вчителями), з'являються тенденції до випробування себе як дорослої особистості в ситуаціях ризикованого характеру, зростають показники асоціальної (девіантної, деліквентної, адиктивної) поведінки, ускладнюється навчально-виховний процес та знижується навчальна успішність підлітків тощо.

Вищезазначені проблеми підлітків найчастіше пов'язані з утвердженням себе як дорослої особистості в значущому соціальному оточенні.

Метою написання статті є теоретичний аналіз сутності самоствердження як складової самосвідомості особистості підлітка.

Підлітковий вік є перехідним періодом від дитинства до дорослості: якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та мотиваційно-емоційній сферах особистості підлітка (інтенсивний, нерівномірний розвиток і зростання організму, особистісні новоутворення та ін.), породжують новий рівень розвитку його самосвідомості, зокрема, потребу в самоствердженні, рольовому самовизначенні, рівноправному й довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими.

У свій час ще Л.С.Виготський дуже точно відзначив те, що підліток не розуміє сам себе. Він ще не став еством для себе, він знаходиться у стані становлення. Але він перестав вже бути еством для себе. «В собі» і «для себе» у нього роз'єднані: в цьому основний факт перехідного періоду. При цьому дорослішання характеризується злиттям того й іншого моментів. Пізнання себе, формування на цій основі певного ставлення до себе, самоствердження, зміни в самооцінці – усе це та багато інших явищ зазнають суттєвих кількісних та якісних змін саме у підлітковому віці та узагальнені в одному понятті: «самосвідомість» [Виготський, 1984].

Становлення самосвідомості в цей період визначає певне соціальне зростання, що пов'язано з визначенням нової «внутрішньої позиції», в основі якої лежить прагнення бути відповідальним за себе, свої особистісні якості, свої погляди і здатність самостійно відстоювати власні переконання. Підліток сенситивний до свого духовного зростання, а тому він починає інтенсивно просуватися в розвитку всіх ланок самосвідомості. Самосвідомість у цьому віці вже включає в себе всі компоненти самосвідомості дорослої людини. Досить важливим є те, якого рівня ці компоненти досягають у своєму розвитку в підлітка і які з них займають центральне місце у структурі його особистості.

Сучасні російські та вітчизняні вчені, акцентуючи увагу на рольовому самовизначенні (бажані «бути і вважатися дорослим») особистості підліткового віку, торкалися також і проблеми самоствердження. На кожному етапі особистісного розвитку, за позицією А.Реана, у підлітків, з одного боку, ускладнюються та модифікуються такі особистісні утворення, як старанність, відповідальність, емпатійність, а, з іншого, – амбіційність, примхливість, безпринциповність. На основі перших підлітки, в основному, конструктивно самостверджуються, тоді як протилежні утворення найчастіше призводять підлітка до конфліктних ситуацій і визначають деструктивні засоби утвердження його особистісної позиції. Як довели

Є.Нікітін та Н.Харламенкова, сучасні підлітки привертають до себе увагу, щоб утвердити образ власного фізичного Я, зокрема використовуються екстравагантний одяг, макіяж, пірсинг, незвичайні зачіски, татуювання тощо.

З точки зору Н.Пов'якель, тривале перебування молодого людини у конфліктній ситуації призводить її до викривленого, амбівалентного ставлення до себе і не дає можливості знайти адекватні засоби для утвердження особистісної позиції в соціальному середовищі. Л. Осьмак досліджувала змістові та динамічні характеристики тенденцій самоствердження підлітків в умовах реальних родинних взаємин та підлітків, які мали досвід депривації внутрішньосімейних зв'язків (позбавлених батьківської опіки) і підлітків-сиріт (вихованців закладів інтернатного типу). Вченою виявлено, що в перших власне «Я» характеризується домінуванням суспільно-особистісної ідентичності, пов'язаної з усвідомленням себе як джерела власних взаємодій. Цей модус самоусвідомлення визначається виокремленням власного «Я» як носія особистісних якостей, певних потенціалів, схильностей та домінуванням ідентифікацій, які актуалізують вибірковість рольового самовизначення. У других – простежується дифузність, розмитість презентованості власного «Я», домінує ситуативно-інтерактивна ідентичність як носія поведінкових характеристик, виявляється обмеженість на рівні статусного самотворення; їм властиве відчуття заниженої цінності власної особистості, низький самоконтроль та згасання процесу ідентифікації, що відображає вибірковість соціально-рольового самовизначення, яке реалізується лише в контексті «тут-і-тепер» емпіричного буття [Осьмак, 1990; Пов'якель, 2007].

Цибра М., вивчаючи особливості самоствердження дорослої людини, наголошує на двох модальностях існування зазначеного феномена. Перша – це потреба в пізнанні самого себе, рідше – у визначенні «хто Я є у навколишньому просторі». Друга – самоствердження як потреба, що реалізується в утвердженні свого «Я» в процесі гармонійної взаємодії його з довкіллям. Показовими для розвитку самоствердження, на думку вченого, є критерії та рівні. До основних критеріїв самоствердження належать: моральне здоров'я, цілеспрямованість, творчість та соціальний тонус, що мають безпосередній вплив на розвиток реального «Я» людини. При цьому рівні розвитку самоствердження дорослої людини (високий, середній, низький) визначають темпи її рольового та життєвого самовизначення й особистісне зростання загалом [Цибра, 1989].

На особливу увагу заслуговує позиція сучасної вченої Н. Харламенкової. Дослідниця зазначала, що самоствердження – це переконаність особистості в тому, що вона чогось варта і є цінною. Осмислення власної цінності свідчить про ідентичність реального «Я» людини. З точки зору вченої, «цінність Я» – це динамічний конструкт, зміст якого змінюється залежно від переоцінки з віком термінальних цінностей, унаслідок вирішення людиною вікових завдань та прийняття нею нових соціальних вимог. Отже, переосмислення цінностей стимулює особистість до нових форм утвердження власного «Я» [Никитин, 2000].

Специфічні особливості самоствердження особистості підліткового віку висвітлені у дослідженнях Л.Осьмак. На її думку, самоствердження – це закономірно виникаючий атрибут соціалізації підлітка, що виявляється у спрямованості його особистості на виділення і реалізацію своєї «самості» (унікальності) в системі соціальних зв'язків. Разом з тим, дослідниця виокремила такі механізми самоствердження: центрацію, рольове самовизначення, ідентифікацію, автономність, «самість», персоналізацію. Завдяки першим трьом механізмам особистість підлітка насамперед визначається з власною думкою, позицією, випробовує свої здібності й можливості, а також «приміряє» до себе найрізноманітніші ролі. Наступні механізми – автономність, «самість», персоналізація забезпечують особистості підлітка здійснення самостійного вибору, відповідальне ставлення до навчальної діяльності, а також якість презентування власного «Я» у соціальному просторі [Осьмак, 1990].

Згідно досліджень М.Савчина, самоствердження особистості в старшому підлітковому віці може мати як позитивну, так і негативну спрямованість. Позитивна – актуалізується в конкретних видах діяльності, а саме, в успішному навчанні, у громадській діяльності, праці та спорті. Негативна – пов'язана з іншим змістом: прагненням до егоцентричного визнання іншими. Вчений виділив критерії самоствердження старших підлітків, які проявляються в конкретній діяльності. З одного боку, це критерії успішності, дисциплінованості, самостійності, а, з іншого, – досягнення офіційного чи неофіційного соціального статусу в шкільному середовищі [Савчин, 1996].

У наукових роботах І. Булах визначено, що самоствердження особистості «набирає» все більшої значущості саме в підлітковому віці. На її думку, сутнісною «тканиною» особистісного зростання є самоствердження молодої людини. В розумінні дослідниці, особистісне зростання підлітка являє собою

процес самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного «Я», що актуалізує нові рівні відкриття в самому собі моральних якостей і моральних почуттів та піднімає особистість до осмисленого переживання власних дій, як вільних, відповідальних вчинків.

Вивчаючи особливості становлення самосвідомості підлітків, І. Булах констатувала, що постійні взаємодії з однолітками породжують у підлітка прагнення зайняти гідне місце серед них. Потреба в самоствердженні настільки сильна, що заради визнання себе однолітками, підліток здатний на будь-які вчинки: він може поступитися своїми поглядами і переконаннями, може здійснити дії всупереч своїм моральним установам. Потребою в самоствердженні підлітка можна пояснити і деякі трансформації в образі реального «Я». В залежності від історичного часу, покоління підлітків стверджуються по-різному. Так, досить відомі випадки самоствердження за рахунок зовнішності: підлітки то відпускають довге волосся, то стрижуть його фасонно, то голяться наголо. В одязі віддають перевагу або дуже вузькому стилю, або носять, навпаки, хламиди. В сучасний час з'явилася нова тенденція: розмальовувати обличчя різними смужками, зображеннями, захисними символами; наносити на тіло татування і символічні тексти. Водночас десь у середині перехідного віку, як відмічено вченою, у підлітків активно розвивається інтерес до власної особистості. Вони прагнуть утвердитися в товаристві ровесників, небайдужі до оцінок власної особистості значущими іншими; при цьому вони очікують, що ці оцінки будуть тотожними з їхніми самооцінками, тобто їх глибоко хвилює як внутрішній, психологічний бік взаємостосунків з іншими однолітками, так і внутрішнє осягнення власної особистості.

Як виявлено у дослідженнях І. Булах, самооцінка в мотивації поведінки набуває більшої значущості, ніж оцінювання їх вчинків, ровесниками, батьками, вчителями. Наявність ідеалів, самооцінок, засвоєних норм і правил суспільної поведінки засвідчує значний розвиток особистості підлітків, формування у них «внутрішнього плану» (намір, позиція, спрямованість особистості), який є суттєвим чинником мотивації зростання та впливає на саморегуляцію їх поведінки. Однак цей «внутрішній план» ще не організований у цілісну систему, недостатньо стійкий і узагальнений. Підліток весь час відчуває дефіцит у підтримці іншими людьми його емоційного ставлення до себе. Особливо гостро він переживає невідповідність між своїми цілями та можливостями. Високий рівень

домагань нерідко спричинює невдачі у здійсненні задуманого, оскільки підліток може братися за справи, до яких він ще не готовий. Нездатність вирішити певні дії чи справи, може знижувати впевненість у собі та знижувати показники самоствердження.

Результати досліджень вченої показали, що постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Його потреба в самостверженні настільки сильна, що задля визнання ровесниками підліток готовий поступитися своїми поглядами та переконаннями, здійснювати вчинки всупереч своїм моральним установкам. Останні спонукають так званих важких підлітків до порушень норм і правил поведінки. Втратити авторитет в очах друзів, відчутти посягання на свою честь і гідність є найбільшою трагедією для підлітка, що може призвести аж до суїциду. Тому вони бурхливо реагують на нетактовні зауваження учителя у присутності друзів, вважаючи це приниженням своєї особистості. На цій основі нерідко виникають конфлікти між учнями і вчителем. Тільки тактовне ставлення до підлітка, підтримка його в очах ровесників створюють психологічно сприятливе підґрунтя для ефективного впливу на нього виховних засобів педагога. Суттєву критику дорослого підліток адекватно може сприймати лише наодинці [Булах, 2003].

Згідно тлумачного словника української мови, самоствердження – це ствердження себе, своєї особистості, визнання своєї цінності, значущості своєї особи. О.Жизномірською було визначено психологічний зміст цього поняття як прагнення до саморозкриття, самоцінності, самореалізації особистісних потенціалів та досягнення певного статусу у взаємодіях з оточуючими. Дослідниця виявила, що у підлітків самоствердження відбувається складно й неоднозначно, при цьому на подальших етапах онтогенезу цей феномен буде впливати на всі сфери життєдіяльності людини. Вченою також було виокремлено особистісне самоствердження, як прагнення підлітків презентувати власні думки, ідеї, погляди, що їх задовольняють для отримання власного авторитету й здобуття бажаних результатів, не очікуючи при цьому визнання іншими, та соціальне самоствердження – прагнення підлітків переконливо відстоювати власні ідеї, впевнено почуватися у власних здібностях і можливостях, займати значуще місце у колі своїх однолітків та друзів й водночас бажання отримати розуміння, повагу та визнання з боку оточуючих [Жизномірська, 2010].

Крім вище зазначеного, О. Жизномірською була теоретично обґрунтована генеза самоствердження особистості на різних етапах онтогенезу. Як доведено вченою, у ранньому віці відбувається усвідомлення дитиною себе в близькому соціальному оточенні, на основі чого формується позиція «Я-сам»; дошкільному віці – презентуються різні паттерни поведінки перед іншими й здійснюється вибір дитиною найбільш оптимального взірця; у молодшому шкільному віці дитина проявляє наполегливість у досягненні певних успіхів та самоактивність; для підліткового характерні амбівалентні прагнення здобуття переваги, визнання, престижності та визначення своєї особистісної позиції щодо майбутніх життєвих планів і перспектив. Саме особистість періоду дорослішання, реалізуючи себе, здійснює постійний пошук власного «Я», набуває автономності й незалежності в колі значущих однолітків та дорослих, опановує й реалізує певні соціальні ролі в підлітковій спільноті та оточуючому середовищі.

В ході емпіричного дослідження вченою були виявлені вікові особливості самоствердження молодших та старших підлітків. Молодшим підліткам властиве те, що вони частіше презентують себе за допомогою наступних конструктивних форм самоствердження: саморозкриття власних потенціалів для досягнення успіху, емпатійного самовиявлення, впевненості у собі та ін., рідше, – за допомогою деструктивних форм: конфліктності, агресивності, вихвалень. У старших підлітків рідше виявляються конструктивні форми самоствердження, такі як визнання, авторитет, незалежність та частіше деструктивні – зухвалість, сленг, зверхність. Спектр позитивних і негативних засобів самоствердження у молодших і старших підлітків окреслений інтелектуально-пізнавальними прагненнями, організаторськими здібностями, поведінковими взірцями, творчими досягненнями, моральними цінностями позитивного та негативного характеру.

Важливим аспектом результату експериментального дослідження О. Жизномірської стала констатація гендерних відмінностей у самоствердженні молодших і старших підлітків. Виявлено, що дівчата презентують розмаїття ролей як взірців своєї дорослості, прагнуть бути самостійними, розкомплексованими, компетентними в питаннях особистісного характеру. Проте в значущих ситуаціях вони здатні демонструвати самокритичність, упередженість і принциповість. На противагу дівчатам, хлопці не відзначаються цілковитою конструктивністю,

але незадоволення власним «Я» може спонукати їх до активних і цілеспрямованих дій у міжособистісних взаємодіях.

За результатами дослідження А. Лук'янова виявлено, що форми самоствердження підлітків можуть бути різноманітними. Найпростіша з них полягає у зовнішньому наслідуванні дорослих, частіше воно пов'язане з перейманням їхніх шкідливих звичок, особливостей ненормативної поведінки (куріння, вживання алкоголю, наркотиків, надмірне і без смаку використання косметики, носіння екстравагантного одягу). Батьки та вчителі повинні вести активну моральну і етичну роботу з підлітками, звертаючи їх увагу на позитивні зразки для наслідування (літературних героїв, історичних діячів, сучасних відомих особистостей). Найважливіше, щоб і вихователі були для підлітків достойними зразками.

Позитивними формами самоствердження підлітків є заняття спортом, праця в сім'ї, школі, на виробництві, виконання суспільно корисних справ. Як правило, інтелектуальне самоствердження учнів підліткового віку відбувається в процесі навчальної і позанавчальної пізнавальної діяльності, що детермінує реалізацію їх пізнавальних потреб та інтересів. Підлітки із захопленням займаються дослідницькою діяльністю в навчально-наукових гуртках, їх приваблює участь у відкриттях чогось нового та невідомого.

Самоствердження молодших і старших підлітків має різну спрямованість. Для молодших провідною є потреба досягти авторитету серед однолітків. Так, реакція п'ятикласника на певний вплив з боку учителя може залежити не стільки від міри його вини чи характеру впливу, скільки від шкоди, яка може бути завдана цим впливом його статусу в класі. При цьому впертість, егоїзм підлітка мають на меті завоювати і зміцнити власний статус у класі чи колі друзів. Старший підліток, як і молодший, потребує товариства ровесників, однак його самоствердження виявляється у прагненні утвердитись у власних очах, а не в очах оточуючих.

У роботі з підлітками дорослі повинні зважати на провідні психологічні новоутворення («почуття дорослості», образ фізичного «Я», рольове самовизначення, самоствердження), оскільки вони тісно пов'язані з суперечностями в поведінці учнів цього віку, а розв'язання цих суперечностей стане поступом у розвитку особистості періоду дорослішання.

Таким чином, поряд із почуттям дорослості, яке переживають підлітки, самоствердження є важливим їх особистісним новоутворенням. Лише за

умови наявності у підлітків вище зазначених показників, можна констатувати факт конструктивного чи, навпаки, деструктивного утвердження «Я» особистості підлітка. Тому важливою для вікової та педагогічної психології є проблема визначення соціально-психологічних умов, що допоможуть підліткам успішно пройти етап самоствердження власної особистості та забезпечать їм збереження психічного здоров'я.

Д ж е р е л а

Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. – Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003.

Выготский Л.С. Педология подростка. Избр. главы / Собр. соч. в 6-ти томах. – Москва : Педагогика, 1984. – Т. 4.

Жизномірська О.Я. Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків: дис. ... кандидата психол.наук: 19.00. 07. – Київ : 2010.

Никитин Е.П., Харламенкова Н.Е. Феномен человеческого самоутверждения. – Санкт-Петербург : Алетей, 2000.

Осьмак Л.П. Психологические особенности самоутверждения подростков (в условиях семейного воспитания в школе-интернате для детей-сирот и детей, которые остались без родительского попечения) / дис. ... канд.. психол. наук : 19.00.07. – Київ : 1990.

Пов'якель Н.І., Ложкін Л.Г. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: навчальний посібник. – Київ : ВД «Професіонал», 2007.

Реан А.А. Психология подростка : учебник. – Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007.

Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки. – Київ : Академвидав, 2005.

Цибра Н.Ф. Самоутверждение личности (социально-философский анализ). – Київ : Вища школа, 1989.

Elkind D. Children and adolescents: Interpretative essays on Jean Piaget. – Oxford Univ. Press, 1981.

Post G.B., Kemper H.C. G. Nutrient intake and biology maturation during adolescence: The Amsterdam growth and health longitudinal study // European journal of Clinical Nutrition, 1993, V. 47.

Nakano K. Coping strategies and psychological symptoms in Japanese samples // Journal of Clinical Psychology, 1991, Vol. 47, № 3.

Schull W.J., Nishitani H., Hasuo K., Kobayashi T., Goto L., Otake M. Brain Abnormalities among the Mentally Retarded Prenatally Exposed Atomic Bomb Survivors // RERF Technical Report Series. Vol. 13., 1991.

I. Bulakh, A. Luk'yanov. The specific of formation of self-affirmation of teen-agers personality.

The article contains the theoretical analysis of researching the problem of self-affirmation of teen-agers personality. It was proved, that the self-affirmation is the basic individual tumors of adolescence, it was determined the specificity of this process.

Keywords: *the personality of teen-ager, self-consciousness, self-affirmation, self-concept, the feeling of adulthood, internal position.*

УДК 159.922.8:159.923.2

Т. О. Костіна

НАРАТИВНА СКЛАДОВА ЖИТТЄВОГО СЦЕНАРІЮ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена аналізу можливостей усвідомлення життєвого сценарію на основі вербалізації життєвого досвіду суб'єктом у процесі нарративного інтерв'ю.

Ключові слова: *нарратив, нарративна психологія, життєвий досвід, життєвий сценарій, транзакційний аналіз.*

Постановка проблеми. Сьогодні, у процесі вивчення особистості, дослідженні специфіки розгортання її життєвого шляху, все більшої актуальності набуває питання ефективних методів дослідження. Зокрема, у вивченні процесу усвідомлення індивідом себе та свого життя. Все більше науковців зосереджують увагу на біографічних методах, які дають змогу отримати якісну інформацію щодо досліджуваного суб'єкта. Використання ідеографічного підходу дає можливість зосередитись на специфіці усвідомлення індивідом себе, свого життєвого шляху та життєвого сценарію.

Метою статті є дослідження можливостей використання нарративної психології для осмислення та усвідомлення особистістю наявного життєвого сценарію та виходу за його межі; побудови автономного життєвого шляху, сповненого відповідальності та життєтворчості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливе місце у процесі дослідження особливостей життєвого сценарію (процесу та механізмів його усвідомлення) посідає аналіз нарративів особистості. Метод нарративного інтерв'ю був запропонований німецьким соціологом Ф. Шюце, який

використовував даний метод у біографічних дослідженнях [Журавлев, 1993, с. 33]. Розвиток наративної терапії пов'язують з іменами М. Уайта та Д. Епстона. У вітчизняній психології застосування автобіографічного підходу здійснювали С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв та їхні учні [Чепелева, 2008, с. 37].

Наративна психологія досліджує життєву історію індивіда, аналізуючи особливості подачі інформації суб'єктом про себе та своє життя. В основі нарративного підходу лежить уявлення про те, що реальність не існує об'єктивно, а безперервно конструюється у процесі взаємодії людей один з одним. У результаті цієї взаємодії утворюються переконання, цінності, уявлення, що знаходять своє виявлення у мові. Зрозуміло, що утворені таким чином переконання та уявлення мають вплив на процес формування та протікання життєвого сценарію людини. Саме тому, використання нарративного підходу має велике значення для поглиблення усвідомлення сценарію життя особистістю.

У нарративній психології поняття нарратив позначають як сюжетне оповідання, розповідь про себе, яку людина конструює під впливом взаємодії зі своїм оточенням [Чепелева, 2008, с. 21].

За словами М. Уайта, люди усвідомлюють своє життя за допомогою історій. Людина лінгвізує свій світ, безперервно трансформує його за допомогою власної мови. На формування нарративу окремої особистості впливає загальний нарратив, що притаманний тій, або іншій культурі. Розповідання історії допомагає людині упорядкувати свій досвід. Перетворити окремі події у певний сюжет. Науковцю аналіз нарративу дає змогу вивчати способи самопрезентації, форми самоідентифікації та особливості побудови життєвого світу особистості. Визначати специфіку індивідуального пояснення причин подій, життєвих виборів тощо.

Однією із важливих теоретичних основ нарративного інтерв'ю є наявність у кожної людини техніки оволодіння інтуїтивної компетентності відносно правил побудови розповіді. Наявність такої компетентності слугує гарантом того, що оповідання індивіда буде зрозумілим іншим людям у певному соціальному контексті та у певному культурному середовищі.

Кожна розповідь індивіда про себе та своє життя вибудовується за певними правилами. У ході досліджень німецький вчений Ф. Шюце виділив наступні основні правила побудови оповідання:

- цілісність та завершеність;

- згущення;
- деталізація [Журавлев, 1993, с. 33].

Цілісність та завершеність проявляється у бажанні оповідача поєднати частини розповіді у єдине ціле, та довести розповідь до логічного завершення. Згущення – це зупинка оповідача лише на тих фактах (за браком часу), що мали важливе значення у його житті. Введення нового персонажу розповіді, нових подій тощо, вимагає від оповідача уточнення та деталізації інформації.

У розмежуванні наративних структур особистості психологи виділяють наступні:

- «комедія» (перемога життя над смертю);
- «романс» (ідеалізація минулого та традицій);
- «трагедія» (показує поразку героя та його вигнання із соціуму);
- «іронія» (підводять під сумнів попередні наративні структури, якщо вони не справляються із побудовою життєвих смислів) [Гавриченко, 2008].

Отже, процес розгортання життєвого шляху людини може вміщувати у себе різні події, які будуть знаходити свій прояв на рівні наративних структур.

Основний матеріал та результати дослідження. Розуміння особливостей процесу усвідомлення життєвого сценарію вимагає виділення специфічних компонентів – особистісних смислів, якими людина оперує при набутті та інтерпретації свого життєвого досвіду. Представники наративної психології зазначають, що осмислювання та усвідомлювання особистого досвіду виводить на утворення, яке у наративній психології визначається як «особистий міф». Першим цей термін (особиста міфологія) запропонував Е. Кріст у 1956 році [Чепелєва, 2008, с. 74]. Він використовував це поняття для опису важкоосяжних елементів людської свідомості. Серед вчених цього напрямку дотепер немає чіткого визначення даного терміну. Однак науковці сходяться на тому, що особистий міф має вербальну складову, що навантажена також чуттєвими, образними, символічними компонентами. Специфіка цього утворення полягає у породженні «надлишку» смислу. Суттєвою рисою особистої міфології є те, що вона майже не рефлексується, її важко виокремити серед контексту світосприймання особистості. Особиста міфологія, на думку психологів Д. Файнштейна та С. Кріпнера, є способом організації досвіду; вона працює як лінза, яка зафарбовує сприймання у відповідності з її власними припущеннями та цінностями. У процесі такого

сприймання певні цінності виділяються, інші відходять на задній план. Люди, проживаючи своє життя, майже не усвідомлюють свою «лінзу», через яку дивляться на світ.

Бачимо, що поняття «особистий міф» має значну схожість із поняттям «життєвий сценарій», що розробляється у теорії ТА. Життєвий сценарій також спотворює сприймання ситуації, виключаючи із свідомості (або надмірно перебільшуючи) деякі сторони реальної ситуації. Тому замість того, щоб вирішувати проблему «людина покладається на «магічне» її рішення, що пропонується сценарієм» [Берн, 2001, с. 195].

На думку представників теорії транзакційного аналізу на життєвий шлях індивіда впливає його життєвий сценарій. Життєвий сценарій – це підсвідомий життєвий план людини, що визначає її дії, вчинки, думки. Найбільш розробленими класифікаціями видів життєвого сценарію у теорії ТА, є класифікація Е. Берна та К. Штайнера.

Е. Берн виділив наступні групи сценаріїв:

- виграшні;
- програшні (фатальні);
- банальні сценарії (безвиграшні).

Отже, здійснення сценарію особистості можливе у якості *того, хто виграє* (виграшний сценарій), *того, хто програє* (фатальний сценарій) чи *того, хто не виграє* (банальний сценарій).

Інший представник транзакційного аналізу К. Штайнер запропонував власну класифікацію життєвих сценаріїв (на основі переважання того, або іншого емоційного розладу, що наявний у суб`єкта). Він виділив наступні три життєві сценарії:

- «Без кохання» (депресія);
- «Без розуму» (божевілля);
- «Без радості» (залежність від наркотичних речовин) [Steiner, 1990, с. 58].

У класифікації життєвих сценаріїв Е. Берна (банальний, виграшний, програшний) підкреслюється досягнення або не досягнення певної цілі. Або наскільки сам процес досягнення цієї мети є комфортним для особистості. У підході К. Штайнера ми бачимо класифікацію, яка має більш «емоційний» підхід, що відобразилось у назвах життєвих сценаріїв. Так сценарій «Без кохання» притаманний людям, які шукають близьких стосунків, але не знаходять їх. Сценарій «Без розуму» пов`язаний зі страхом людини стати

божевільним. Сценарій «Без радості» – людина, яка не відчуває себе, свої потреби, яка емоційно віддалена від самої себе.

Наявність того, або іншого типу життєвого сценарію буде знаходити своє відображення на рівні наративів суб'єкта. Життєвий сценарій – це підсвідомий рівень рішень індивіда щодо себе та свого життя: з ким бути, яким бути, де бути? Дані переконання формуються у особистості під впливом батьківського програмування. Необхідно зазначити, що прийняття того чи іншого сценарного рішення здійснюється самою дитиною (на несвідомому рівні) [Erskine, 2010, с. 24].

Життєвий сценарій має вплив на подальше життя людини, проявляється у її вчинках, діях, взаємовідношеннях із оточенням [Нау, 1996]. Однак, дане утворення, зазвичай, не усвідомлюється індивідом. Оскільки наративні структури особистості пов'язані із її життєвим досвідом, включають інтерпретацію та ставлення до них, аналіз наративів дозволяє виділити сценарні переконання суб'єкта та здійснити подальшу корекцію негативних рішень щодо себе та свого життя.

Можна сказати, що наратив – це вербалізована частина життєвого сценарію. Людина розповідає про себе, своє життя, про свої плани на майбутнє, про минулі події тощо. У цих розповідях міститься важлива інформація для розуміння життєвого сценарію суб'єкта. Задача дослідника – ефективно аналізувати особистісні наративи. Отримуючи відповіді на запитання щодо здійснених життєвих виборів, вимальовується картина наявних сценарних переконань особистості.

Як вже було підкреслено, сценарій знаходиться на несвідомому рівні. Наратив – це вербалізація свого досвіду, що виходить на рівень свідомості: щоб щось сказати я маю це усвідомити. Тому для виведення сценарію на рівень усвідомлення, необхідною умовою постає створення індивідом оповідання про себе та своє життя.

Однак реалізація процесу усвідомлення особистістю свого життєвого сценарію, не може бути здійснена лише на основі оповідання. Зрозуміло, що цього недостатньо. Необхідно надати людині «зворотній зв'язок»: дослідник має «повернути» досліджуваному його наратив, загострюючи ті місця в оповіданні (за допомогою запитань), які можуть бути проявами його життєвого сценарію. Подальший аналіз даних проявів сприятиме виведенню сценарію індивіда на більш високий щабель усвідомлення, що у свою чергу

уможливить процес «перерішення» наявного життєвого сценарію особистості [Goulding, 1979, с. 42].

Дослідження життєвого сценарію включає в себе не лише використання методу наративного інтерв'ю. Для глибоко розуміння даного явища можуть використовуватися також проєктивні методики (наприклад, тест кольорового вибору за Люшером). Однак, аналіз наративних структур, безперечно, сприятиме оптимізації процесу вивчення сценарію особистості.

Висновки та перспективи. Отже, дослідження життєвого сценарію суб'єкта має свої труднощі, що обумовлені самим предметом дослідження (сценарій – це несвідоме утворення). Однак, використання наративного інтерв'ю створює можливості для глибокого розуміння специфіки життєвого сценарію індивіда (нарратив, як вербалізована складова життєвого сценарію). Використання даного методу дозволяє визначити сценарні переконання особистості, подальший аналіз яких є необхідною умовою для розуміння та корекції сценарного процесу індивіда. Інтеграція методу транзакційного аналізу із наративним підходом дозволить поглибити розуміння щодо формування життєвого сценарію людини та можливостей його усвідомлення на основі аналізу наративних структур суб'єкта.

Д ж е р е л а

Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: пер. с англ. – Екатеринбург : Литур, 2001.

Журавлев В.Ф. Нарративное интервью в биографических исследованиях // Социология: 4 Москва : 1993-4. № 3-4.

Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду / [Чепелева Н. В. та ін.; за ред. Н. В. Чепелевої]; АПН України, Ін-т психології ім. Г.С.Костюка. – Київ : Пед. думка, 2008.

Проблеми психологічної герменевтики / [Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смутьсон М.Л. та ін.]; За ред. Н.В. Чепелевої; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – Київ : Міленіум, 2004.

Гавриченко О.В. Нарратив как метод исследования психологических особенностей личности подростка [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpsychology.ru/modules.php?name=Pages2&go=page&pid=23>

Стюарт Й., Джойнс В. Основы ТА: транзакційний аналіз: [пер. з англ.]. – Київ : ФАДА, ЛТД, 2002.

Erskine R. Life scripts: a transactional analysis of unconscious relational patterns. – Karnac : 2010.

Goulding M.M., Goulding R.L. Changing lives through redecision therapy. – New York : Brunner/Mazel, 1979.

Hay J. Transactional Analysis for Trainers. – Sherwood Publishing, 1996.

Steiner C. Scripts People Live: Transactional Analysis of Life Scripts. – Grove Press; 2nd edition, 1990.

T. Kostina. Narrative component of life-script of personality.

The article is devoted the analysis of possibilities of awareness of life-script of personality on the basis of verbalization of vital experience by a subject in the process of narrative interview.

Keywords: *narrative, narrative psychology, life-script, transactional analysis, vital experience.*

УДК 159.923.2:159.9.07

О. М. Лукашевич

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДОРΟΣЛОГО ВІКУ

У статті здійснено міждисциплінарний теоретичний аналіз рівня дослідженості феномену громадянського розвитку, визначено основні наукові підходи щодо вивчення громадянського розвитку особистості у дорослому віці, запропоновано перспективи подальшого дослідження означеної проблематики.

Ключові слова: *громадянський розвиток особистості, громадянська активність, громадянське суспільство.*

Постановка проблеми. Громадське життя України переживає складний і суперечливий процес політичної, соціальної та економічної перебудови, який поряд з позитивними зрушеннями в бік демократизації суспільства має й ряд «побічних» ефектів: політичну і соціальну непримиренність, нетолерантність, нездатність до діалогу, зневажання прав і свобод людини тощо. Як наслідок – зневіра людей у власній спроможності змінити суспільне життя на краще, пригніченість громадянської гідності.

Інша проблема полягає у тому, що сучасні соціально-політичні процеси вимагають від особистості усвідомлення власної ролі, громадянської активності в суспільному житті та дії відповідно власних переконань і цінностей. Доросла людина знаходиться на зламі колективістсько-патерналістського типу свідомості, що бере свій початок ще в громаді, де «світ» піклувався про найбільш вразливих членів спільноти. На заміну йому приходиться модель індивідуалістичної утилітарної свідомості західного типу. Основа цього типу свідомості – людина «сама себе робить», а отже, сама несе відповідальність за наслідки усіх своїх дій [Кулик, 2000, с. 26-27]. За такого типу свідомості підвищується впевненість у своїх силах, збільшується діапазон можливостей для самореалізації та громадянського самоздійснення. Тож, дослідження нової категорії – громадянського розвитку особистості набуває особливої актуальності як у науковому сенсі, так і в перспективі побудови громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що проблема дослідження громадянського розвитку людини привертала увагу дослідників різних наукових напрямів. Найбільш досліджено проблематику в межах філософії, політології та соціології. Це пояснюється усталеним інтересом дослідників до вивчення побудови громадянського суспільства, ключовим і визначальним елементом якого є особистість громадянина.

Науковцями-філософами в останніх працях (статті, монографії) активно досліджено: проблематику громадянського суспільства в Україні (В. Андрущенко, А. Колодій, В. Кремень, Я. Паськів, В. Михайлішин та ін.); майбутнє української цивілізації в контексті побудови громадянського суспільства (М. Михальченко); роль громадських організацій та особистості в побудові громадянського суспільства (В. Бех, І. Паськів, А. Карась та ін.)

Сучасні політологічні пошуки були спрямовані на дослідження: зв'язків громадянського суспільства з державою (В. Барков, В. Безверхий, С. Кириченко, В. Кремень, С. Тимченко та ін.); механізмів взаємодії влади і громадянського суспільства (М. Бойчук, Т. Бутирська, А. Герман, О. Якубовський та ін.); форми взаємодії громадянського суспільства й особистості (Б. Парахонський, Ю. Рожкова); політичної системи і громадянського суспільства (Д. Горелов, І. Харченко, Ю. Якименко та ін.).

Соціологічні наукові дослідження орієнтовані на вивчення: проблематики становлення громадянського суспільства (М. Бойченко, О. Чувардинський та ін.); ефективності соціальної політики як стратегії побудови громадянського

суспільства (М. Корж); дослідження громадської думки (С. Шовкошитна), формування патріотизму як чинника соціалізації особистості (Г. Коваль); проблеми соціальної адаптованості особистості за умов радикальних суспільних змін в Україні (С. Хутка).

Останнім часом активізувався інтерес науковців до визначеної проблематики в сфері права, педагогіки та психології.

У правовій галузі досліджено: правові аспекти побудови громадянського суспільства та формування правосвідомості особистості громадянина (О. Бандура, В. Бачинін, В. Головченко та ін.); соціальні явища, які впливають на деформацію правосвідомості особистості (М. Цимбалюк); правові механізми формування правової культури особистості (М. Смоленський, В. Шмаков, Г. Ділігенський, А. Скуратівський).

Наукові доробки в педагогіці торкалися проблематики формування громадянських якостей і властивостей особистості (І. Бех, А. Бабаєв, О. Киричук та ін.), були пов'язані із практичним упровадженням ідей громадянського виховання, громадянської соціалізації (А. Крицька, В. Оржеховська, В. Поплужний, О. Сухомлинська та ін.).

У психологічній науці досліджено психологічні механізми формування громадянської свідомості, громадянських якостей особистості (М. Боришевський, М. Алексеєва), розроблено психологічну концептуальну модель громадянського становлення особистості юнацького віку (Л. Снігур). Але, як бачимо, цілісних соціально-психологічних досліджень громадянського розвитку особистості майже немає, відсутні спроби аналізу генезису феномену громадянського розвитку, недостатньо досліджень вікових особливостей процесу громадянського розвитку дорослої людини, що робить означену проблематику конче актуальною.

Метою статті є визначення рівня дослідженості проблеми громадянського розвитку дорослої людини у різних наукових напрямках, виокремлення шляхів актуалізації вивчення цього феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід визначити, що у науковому просторі аспекти громадянського розвитку особистості найчастіше досліджувались через призму феномену громадянського суспільства. Існує декілька усталених підходів до його розуміння: соціально-філософський, історичний, політологічний, соціологічний, культурологічний, соціально-психологічний тощо [Орлова, 2007].

За іншою класифікацією визначались: соціологічний, нормативно-політологічний, юридично-правовий, філософський підходи [Карась, 2003, с. 378-379].

У парадигмі *соціально-філософського підходу* (Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Фергюсон, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Ф. Гегель, Ж. Руссо, А. де Токвіль, К. Гаджієв, І. Гобозов, З. Голенкова, Р. Додонов, В. Жуков, Б. Замбровський,) містилась спроба осмислення загальносвітового досвіду у рішенні проблем громадянського суспільства і правової держави, а також співвідношення їх з суспільними реаліями [Сунгуров, 1999].

На рівні філософського аналізу початок формування уявлень щодо громадянського розвитку сягає античної давнини і позначався процесом переходу людини зі стану підданства до громадянської свободи. З грецькою ідеєю свободи людини нерозривно пов'язаний концепт громадянства і належної громадянської соціальності (Аристотель), що втілювався в активному полісному житті. Введене Аристотелем поняття *politikekoinonia* має складну природу, де щонайменше поєднані і етичне розуміння соціальності як середовища формування чеснотливості, і статус громадянина як людини вільної і законслухняної, що належить не так державі, як власне громадянській спільноті [Аристотель, 2000, с. 190-191]. З'ясовуючи значення явища «громадянства», Аристотель вважав його складним поняттям, зміст якого може змінюватися залежно від міри соціальної свободи і соціального ладу в державі: «хто в демократичному устрої громадянин – за олігархії може ним і не бути» [Аристотель, 2000, с. 66].

Вплив християнського світосприйняття (Августин, св. Тома з Аквін) став вирішальним чинником для нового, інакшого, ніж в античності розуміння свободи як свободи *волі*, що не було притаманне давньогрецькій філософії. Християнство кинуло виклик пріоритетові політичного і колективного здійснення людської свободи, акцентуючи увагу на тому, що свобода криється у її власних зусиллях чинити вільно, вибираючи лише на основі власної внутрішньої духовної праці [Карась, 2003, с. 28-31]. Тепер найважливішим ставало життя в сенсі психологічно-індивідуального пошуку блага на підставі особистого самоаналізу, здатності прийняти тверде рішення узгодженою поведінкою. Крім того, проголошена свобода благої волі та принцип рівності між людьми надавали індивідуальному життю різних за походженням, статтю і національністю людей однакової гідності. Як писав Дж. Елштайн, саме в християнській громаді жінки вперше стали

громадянами [Елштайн, 2002, с. 70]. Соціальність тепер пов'язувалася зі свободою волі людей, які солідарними діями могли впливати на покращення соціального порядку, змінюючи чесноти спільнот від варварських до громадянських, заснованих на визнанні свободи людини і права [Карась, 2003, с. 39].

Наступний крок щодо розуміння громадської сфери життя відбувся у середні віка. Християнське світосприйняття зорієнтувало людину на вартість добровільної і самостійної поведінки, що її потребувала нова релігійна громада і монастирське самоврядування. Взірцем була людина з дієвою духовною самодисципліною. Лютер у праці «Про свободу християнина» закликав людину повернутися до свого внутрішнього світу, служити людям своїм праведним життям [Карась, 2003, с. 38]. Тож, розвиток поглядів на роль свободи в християнському дискурсі призвів до її розуміння як можливості людини бути духовно і громадські активною. Соціальне життя сприймалося в значеннях християнської солідарності і взаємодоповнюваності людей, соціальних груп та етносів. Релігійний підхід виявився позитивним щодо ролі і значення духовних і тілесних сил [Карась, 2003, с. 40-42].

Перетворення середньовіччя на добу модерну позначилося перетворенням людини підданої (королеві, сюзеренові) на людину-громадянина. Оновленого значення поняття громадянин, громадянство набувають з XI ст. Це пов'язувалося з інтенсивною розбудовою міст, переходом від сільської громади до міської, де людина не просто член самоврядної спільноти, а житель міського соціального світу. Громадянство ставало нормою не лише на забезпечення свободи людини, але й умовою її добробуту та самоздійснення в сенсі власних спроможностей.

Негативним проявом цих процесів став розбрат у міському середовищі. Воно ставало дедалі ірраціональним скупченням людей, чиї потреби зосереджувалися на багатстві, владі та славі. Чесність, вірність, обітниця, непідкупність сприймалися як невинуваті пережитки минулого. Було підірвано довіру до церкви, яка перестала бути взірцем духовності й моральності. Тож наслідком розбудови міст стає перевага егоїстичних інтересів, що їх генерувала економічна активність населення і сприйняття свободи, ідентифіковане з нею. На переломі від середньовіччя до модерності перестають спрацьовувати попередньо усталені стандарти солідарності,

визначені ідеологією Церкви і актуалізується потреба соціальної інтеграції населення [Карась, 2003, с. 47].

Процес перетворення підданих феодального стану на громадян модерної держави розпочався в XII ст. в Італії створенням комун. Вагомий внесок у розбудові нового світогляду належав Н. Мак'явеллі, політичним ідеалом якого була національна республіка, як основа свободи і добрих звичаїв громадян [Мак'явеллі, 1998, с. 396]. Її чинниками ставали культурно-психологічні механізми, серед яких дедалі більшої ваги надавалося літературі, мистецтву, мові. Подальший розвиток соціальної свободи і громадянства як її інституційного втілення передбачав виникнення державної ідеології, яка б задавала стандарти «громадянської порядності» на новому соціальному рівні [Карась, 2003, с. 49].

Починаючи з Нового часу, концепція громадянського суспільства отримала новий розвиток. Дослідники визначили періодизацію розвитку ідеї та практики громадянського суспільства, виокремивши три стадії, умовно названі «громадянським суспільством I, II і III» [Alexander, 1998, p. 20; Schneck, 1997, p. 83-105]. Основні положення «громадянського суспільства I» були сформульовані такими видатними мислителями як Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Фергюсон, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Ф. Гегель, Ж. Руссо, А. де Токвіль. Ці мислителі започаткували властиве і нинішнім концепціям громадянського суспільства протиставлення суспільства та держави, ідеї індивідуальної свободи громадян та автономності громад, їхнє право творити спілки та асоціації, захищати власні інтереси, протистояти сваволі державних зверхників. У період «громадянського суспільства II», який тривав від середини XIX до другої половини XX століття, стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, серед яких одна з найрадикальніших – марксизм, громадянські зв'язки і громадянське суспільство оголошено формою класових відносин, породжену капіталістичним способом виробництва і приречену загинути разом з ним. У першій половині XX століття взагалі у низці країн громадянське суспільство на певний час сходить зі сцени внаслідок гіпертрофії державних функцій «легітимного насильства» (фашизм і сталінізм). Нового розвитку набула концепція так званого «громадянського суспільства III, що охоплює післявоєнний період, а особливо яскраво виражена у 80-90-ті роки XX століття, зумовлені новими реаліями суспільства загального добробуту та

пошуками нових форм соціальної взаємодії та соціального захисту (Дж. Кін, Ч. Тейлор, Н. Роземблум, Т. Парсонс).

За останні дві декади ХХ століття вийшло багато праць, пов'язаних із дослідженням громадянського суспільства та перспектив громадянського розвитку людства (Е. Блек, М. Волцер, Дж. Александер, К. Бріант, Е. Гелнер, Дж. Маклін та ін.) [McLean, 1997, р. 1-83]. Проте, існують думки, що «громадянське суспільство як соціальний устрій ніколи не було втілено в дійсності, оскільки жодна емпірична реальність повністю не поєднується з ним і не вичерпує його змісту» [Карась, 2003, с. 445]. Якщо ж розглядати громадянське суспільство як соціальний стан, а не устрій, то можна визначити реальні перспективи його розвитку, які полягають у демократичних, ринкових процесах, актуалізації прав людини, і найголовніше – громадянському розвитку особистості (громадянської свідомості, спрямованості, активності), значення якого явно недооцінювалося [Карась, 2003, с. 445].

У такому контексті формування громадянського суспільства може розглядатися як громадянський розвиток спільноти. Але, ще запропоноване Гегелем розуміння громадянського суспільства як сукупності вільних індивідів, які взаємодіють між собою з метою задоволення своїх спільних інтересів, підкреслює, що мова йде не про усе суспільство в цілому. З точки зору сучасного вченого М. Смоленського, масштаби громадянського суспільства визначаються долею активних громадян, що наділені правовою культурою та виступають його модуляторами [Смоленський, 2003, с. 197-204]. Автор вважав, що у кожному приватному інтересі суверенної особистості присутнє завдання, спрямоване на реалізацію спільних цілей громадян, прагнення і бажання жити в співтоваристві, спільно досягаючи суспільного блага і вирішуючи проблеми свого спільного життя.

На думку вітчизняних вчених (В. Андрущенко, В. Бех, М. Патеї-Братасюк, А. Колодій, В. Кремень, І. Паськів, Я. Паськів, А. Карась, Л. Романенко, І. Підлуський, М. Михальченко та ін.), здобутки громадянського розвитку в Україні можна простежувати за такими соціально-культурними формами ідентифікації людини і суспільства, в яких максимально виявляються: горизонтальні взаємини і стосунки; толерантність; взаємодовіра; солідарність, відкритість критики; самоврядність. З іншого боку, громадянський розвиток характеризується ростом соціального капіталу, громадянською активністю, громадянською

свідомістю з відповідними інтенціями в мові, мисленні, розумінні. Вищою цінністю і найважливішою складовою громадянського суспільства є суверенна особистість, що проявляє себе як його мета і, одночасно, як засіб досягнення цієї мети [Карась, 2003, с. 381].

Зауважимо, що філософія найближче підійшла до аналізу витоків громадянського розвитку особистості. В інших наукових напрямках дослідники, скоріше, опосередковано торкаються зазначеної теми.

Так, в межах *політологічного підходу* різноманіття політичних процесів, що функціонують в політичному просторі, в західній і американській політичній традиції вивчалось у зв'язку з осмисленням феномену соціального простору. Останнє аналізувалось в концепціях П. Бурдьє, П. Сорокіна, Ю. Хабермаса, М. Фуко, М. Кастельса, Н. Лумана та ін.

Сучасне осмислення політичного простору пов'язане з концепцією глобального громадянського суспільства в роботах Х. Анхайера, М. Глазіуса, М. Калдор тощо. Ідея глобального громадянського суспільства представляється ними як «простір ідей, цінностей, інститутів, організацій, мереж та індивідів, що знаходиться між сім'єю, державою і ринком і таке, що діє над межами суспільств, держав та економік».

Взаємозв'язок громадянського суспільства й інших демократичних традицій та інститутів, дотримання прав і свобод громадянина, участь громадян в політичних процесах, проблеми взаємодії громадянського суспільства й особистості знайшли відображення в роботах російських вчених (Б. Кагарлицький, С. Калашніков, Ю. Красін, та ін.) та вітчизняних науковців (В. Безверхий, С. Кириченко, В. Кремень, С. Тимченко та ін.)

У *соціологічному підході* (Т. Парсонс, Р. Патнем, Г. Дилигенський, В. Левашов, О. Мітрошенков, А. Хлопін, Л. Гордон, В. Костюшев, Ю. Левада, В. Ядов) вважалось, що громадянське суспільство є сферою взаємодії вільних громадян, які делегують політичній сфері завдання забезпечити цілість соціуму. Це сфера такої активності, що включає в себе економічну, соціальну, політичну і культурну форми громадської поведінки, що відбувається поза державним втручанням.

Значний резонанс одержала праця Роберта Патнема, в якій обґрунтовано поняття і явище соціального капіталу. «Соціальний капітал характеризує ті особливості соціальної організації, – як-от довіра, норми та мережа громадської активності, – що підвищують ефективність суспільства, полегшуючи координацію дій. < ... > Соціальний капітал сприяє розвитку

спонтанної кооперації» [Патнем, 2001, с. 204]. Явище соціального капіталу властиве для горизонтального типу взаємодій і має значення «морального ресурсу», що при використанні не зменшується, а розширюється. За переконанням Патнема, „соціальний капітал, втілений у горизонтальних мережах громадської активності, сприяє ефективній роботі і уряду, і економіки, а не навпаки: сильне суспільство – міцна економіка; сильне суспільство – міцна держава» [Патнем, 2001, с. 215].

Серед можливих шляхів побудови громадянського суспільства соціологічний підхід пропонував організацію процесу управління соціалізацією індивіда й інституціоналізацію соціальних систем [Бурмака, 2006].

Юридично-правовий підхід розглядав громадянське суспільство як сферу здійснення прав людини й усунення умов для насильства на основі державно-конституційної гарантії громадянських прав [Карась, 2003]. Особлива увага приділялась аналізу провідних інститутів громадянського суспільства, котрі тим чи іншим чином сприяють формуванню правосвідомості автономного індивіда як громадянина.

Особливий внесок у дослідження правосвідомості як категорії філософії права зробили вітчизняні вчені О. Бандура, В. Бачинін, В. Головченко, А. Козловський, С. Максимов, О. Менюк, Є. Назаренко, М. Панов [Цимбалюк, 2004]. Досліджувались основні соціальні явища, які впливають на деформацію правосвідомості особистості, правові механізми формування правової культури особистості (М. Смоленський, В. Шмаков, Г. Ділігенський, М. Подберезський, А. Скуратівський).

Культурологічний підхід (Е. Белокурова, Д. Берестовська, Н. Беляєва, В. Дахін, Ф. Лазарєв, І. Левін) виділяв етичні проблеми становлення громадянського суспільства як пріоритетні. На думку вчених, в аспекті культури, суспільство може називатись громадянським лише за умови, якщо в ній не тільки наявна певна кількість (мережа) добровільних асоціацій та інших громадських інституцій, але й панують цінності громадянської культури, спілкування відбувається на засадах довіри й толерантності.

Проблема громадянської культури знайшла відгук у працях філософів В. Андрущенка, І. Зязюна, І. Ільїна, В. Кременя, Л. Сохань, В. Шинкарука, психологів Б. Ананьєва, Г. Бала, І. Беха, М. Боришевського, Л. Виготського, А. Леонтєва, С. Рубінштейна й інших. Їй присвятили дослідження вчені-педагоги Д. Вентцель, О. Вишневський, С. Гончаренко, Б. Кобзар, В. Кузь,

Б. Лихачов, Е. Пометун, А. Сиротинко, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, К. Чорна й інші.

У площині *педагогічного підходу* до розуміння громадянського розвитку особистості наголос робився на змісті, формах і методах громадянської освіти й виховання підростаючого покоління. Основи були закладені в наукових розробках у галузі громадянської освіти й виховання, формування громадянських якостей і властивостей особистості (О. Вишневський, Н. Косарева, М. Рагозін та ін.). З'явилися роботи не тільки з науково-теоретичним змістом (І. Бех, А. Бабаєв, О. Вишневський, О. Киричук та ін.), але й пов'язані із практичним упровадженням ідей громадянського виховання, громадянської соціалізації (В. Оржеховська, В. Поплужний, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін.). На думку вчених оволодіння системою знань сприятиме формуванню світоглядних орієнтацій особистості, виробленню власної філософії життєдіяльності, її самоідентифікації та самореалізації в кожній із сфер суспільного життя, що є необхідною умовою громадянського розвитку особистості.

Соціально-психологічний підхід (М. Каган, Е. Краснухіна), описуючи особистість як структурний елемент громадянського суспільства, виділяв ряд характеристик громадянина, які вона повинна мати, щоб сприяти становленню громадянського суспільства [Краснухіна, 2002, с. 124-129].

В межах *акмеологічного підходу* щодо громадянського розвитку особистості, дослідження ґрунтувалися на концепції розвитку тасамовдосконалення людини, повноти її самореалізації і самоздійснення в житті, діяльності і творчості як руху до досягнення «акме», а результатом «розквіту» її соціального акме визначалась реалізація громадянського потенціалу дорослої людини (К. Лещенков). Вивченням громадянської позиції як результату громадської життєдіяльності та інтегративної якості особистості займались Ю. Віноградов, С. Гдадченкова. Дослідження громадянської зрілості людини та виокремлення її складових обґрунтовано О. Князевим.

У *психологічній науці* проблема громадянського розвитку людини розглядалась в контексті проблематики самоактуалізації (А. Маслоу; В.Слободчиков, Є. Вахромов), соціалізації особистості (Е. Еріксон), особистісного зростання (К. Роджерс), самореалізації (Л. Коростильова, Е.Галажинський), самотрансценденції (В. Франкл, А. Реан, В. Ісаєв, Д.Леонтьєв), як умова і мета розвитку суспільства (О. Асмолов).

Психологічні механізми формування громадянської свідомості, громадянських якостей особистості представлені у науковому доробку М. Боришевського, психологічні умови становлення громадянськості особистості визначено Л. Снігур. Суттєве значення мала концепція Г.Костюка, згідно з якою індивід стає суспільною істотою, особистістю в міру того, як у нього формується свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції.

У віковій та педагогічній психології дослідження вікових особливостей громадянського розвитку особистості майже відсутні. Серед сучасних дослідників вікові аспекти розвитку громадянськості активно досліджувались В. Поплужним. Він вбачав потребу в спільності з собі подібними як головну умову розвитку та самовдосконалення особистості, формування в неї громадянських якостей. Психологічні аспекти громадянської свідомості в юнацькому віці досліджувались в працях А. Андрєєвої, Л. Божович, С. Рубінштейна та ін. Проблеми становлення національної самосвідомості та громадянських якостей сучасної молоді в умовах розбудови української державності присвячені окремі наукові дослідження М. Боришевського, В. Поплужного, Ю. Руденка, Л. Крицької.

Як бачимо, громадянське життя людини все більше привертає увагу науковців і все більше досліджень підтверджують значущість його соціально-психологічного змісту. Але поки що відсутнє комплексне дослідження, яке може дати відповідь на питання щодо психологічних умов, особливостей та механізмів громадянського розвитку особистості дорослого віку, спроможне визначити його вікові особливості. Тож спрямуємо наші подальші наукові пошуки саме у цьому напрямку.

Висновки. Вищою цінністю і найважливішою складовою громадянського суспільства є особистість, що проявляє себе як його мета і, одночасно, як засіб досягнення цієї мети. Генеза громадянського розвитку особистості простежується в межах досліджень соціально-філософського, історичного, політологічного, соціологічного, культурологічного, педагогічного і соціально-психологічного наукових напрямів. Найбільш досліджено означену тему в межах філософії, політології та соціології. Це пояснюється усталеним інтересом дослідників до проблематики побудови громадянського суспільства – складного феномену, ключовим елементом еволюції якого є

міра здійснення свободи людини в соціальній, економічній і політичній сферах.

Шляхи актуалізації досліджень громадянського розвитку особистості дорослого віку вбачаємо: у проведенні системного теоретико-методологічного дослідження генезису та психологічних особливостей процесу громадянського розвитку дорослої особистості; у поглибленні та уточненні категоріального апарату, психологічного змісту поняття «громадянський розвиток»; у визначенні соціально-психологічних умов, механізмів та закономірностей громадянського розвитку особистості дорослого віку.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаємо у практичному використанні результатів дослідження соціально-психологічних засад процесу громадянського розвитку в роботі соціальних психологів і політологів.

Д ж е р е л а

Алексеева М.І. Потребово-мотиваційний аспект виховання громадянськості // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : Матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13-14 листоп. 1997 р. – Київ : 1997.

Аристотель. Політика. – Київ : Основи, 2000.

Боршчевський М. Формули громадянина – творця: соціально-психологічний портрет особистості – громадянина // Світло. – 1998. – № 3.

Бурмака М.П. Етнокультурні суспільні організації в розбудові громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. докт. філософії в галузі соціології : 22.00.03; Міжнар. кадрова акад., МАУП, Міжнар. відкритий ун-т. – Київ : 2006.

Гражданское общество: Первые шаги / Под ред. А.Ю. Сунгурова. – Санкт-Петербург : 1999.

Гражданское общество: Теория, история, современность / Отв. ред. З.Т. Голенкова. – Москва : 1999.

Елштайн Дж.Б. Громадський чоловік, приватна жінка. Жінки у соціальній і політичній думці. – Київ : Альтернативи, 2002.

Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. – Київ; Львів; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003.

Кобзарь Б.С., Тайчинов М.Г. Личность и ее становление. – Київ : Молодь, 1990.

Краснухина Е.К. Социальная катастрофа и кризискоммуникации // Социальный кризис и социальная катастрофа. Сборник материалов конференции. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2002.

Кулик В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива. – Київ : Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000.

Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. – Київ : Основи, 1998.

Орлова И.В. Социально-философский анализ гражданского общества как формы бытия современной демократии: дис...доктора филос. наук : 09.00.11. – Москва : 2007.

Патнем Р.Д. Разом з Робертом Леонарді та Рафаеллою Й. Нанетті. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. – Київ : Основи, 2001.

Смоленский М.Б. Правовая культура, личность и гражданское общество в России: Формула взаимообусловленности //Правоведение. – 2003. – № 1.

Струманський В. Філософсько-методологічні засади виховання громадянських почуттів і національної свідомості // Педагогічна практика та філософія освіти. – Полтава : 1997.

Цимбалюк М.М. Формування правосвідомості громадян в процесі розбудови громадянського суспільства: дис... канд. юридичних наук: 12.00.12; Національна академія внутрішніх справ України. – Київ : 2004.

Alexander J. C. Civil Society I, II, III; Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / In: Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization. – London etc.: Sage, 1998.

McLean G. Philosophy and Civil Society: Its Nature, Its Past and Its Future // Civil Society and Social Reconstruction. Ed. by G. McLean. – Washington : The Council for Research in Values and Philosophy, 1997.

Putnam R.D. Bowling Alone. The collapse and revival of American community. – New-York : Simon and Shuster, 2000.

Schneck S. Three Models of Civil Society in the Framing of the U. S. Republic: 1781-1789 // Civil Society and Social Reconstruction / Ed. by G. McLean. – Washington : The Council for Research in Values and Philosophy, 1997.

O. Lukashevych. Theoretical analysis of problem of civil development of personality of adult age.

The interdisciplinary theoretical analysis of level of investigationalness of the phenomenon of civil development is carried out in the article, basic scientific approaches are certain in relation to the study of civil development of personality in adult age, the prospects of further research of the marked range of problems are offered.

Keywords: *civil development of personality, civil activity, civil society.*

УДК 159.964.21

Н. П. Микитенко

ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ КОНСТРУКТИВНОГО ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ У РАННІЙ ЗРІЛОСТІ

Стаття присвячується вивченню питань психологічної сутності конструктивного вирішення конфліктів у ранній зрілості. Розглянуто функції конструктивного конфлікту та шляхи його вирішення.

Ключові слова: *конфлікт, конструктивне вирішення конфлікту, рання зрілість.*

Актуальність роботи. Дослідженням проблеми конфлікту займається велика кількість наукових течій і, оскільки кожна наукова концепція і кожен науковець, зокрема, прагнуть накласти свій відбиток на вивчення проблеми. В контексті нашого дослідження вивчення психологічної сутності вирішення конфліктів особистості раннього зрілого віку є проблемою актуальною [Анцупов, 2000].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічний підхід до аналізу проблеми конфлікту характеризується перевагою особистісно центрованих моделей (теоретико-терапевтичні моделі З.Фрейда, Л.Франкла тощо, експериментальні моделі О.Лурії, А.Сегрера, М.Арайза, практико-терапевтичні моделі Е.Берна тощо. Відмітимо, що в психології й соціальній психології відбувається зсув акцентів дослідження від поняття «конфлікт» до поняття «агресія», що відбито, наприклад, у роботах С.Завражина, Т.Рум'янцевої, О.Осницького, Н.Міллера, Дж.Долларда, Л.Фестінгера, З.Фрейда, К.Лоренца, М.Шерифа тощо, досліджуються механізми й можливості соціалізації агресивності. Деякі автори розглядають значеннєву пару «агресія-цінності» (наприклад, Е.Фромм у роботі «Анатомія людської деструктивності», Д.Креч, Р.Кратчфілд і Н.Лівсон у роботі «Моральність, агресія, справедливість», В.Холлічер у роботі «Людина й агресія», К.Лоренц у роботах «Агресія (так зване «зло»)», «Убування людського» тощо).

Метою статті є уточнення психологічної сутності конструктивного вирішення конфліктів у ранній зрілості.

Виклад основного матеріалу. Конфліктність притаманна кожній людині. Вона є природним та обов'язковим компонентом активної діяльності

людини. Водночас, залежно від того з якою періодичністю проявляється таке емоційне реагування, науковцями вона розглядається як готовність до конфлікту (конфліктна особистість) та як стійка психологічна властивість (конфліктність) [Пов'якель, 2009]. Незалежно від цього конфліктність має певні прояви на психологічному та фізіологічному рівнях.

Той факт, що інтереси, бажання і потреби всіх людей різні, часто призводить до конфліктних ситуацій. Але якщо конфлікти розглядати як «виклик, що вимагає творчого виходу на новий рівень відносин, конструктивного подолання кризи і отримання нових життєвих можливостей» [Анцупов, 2000], то конструктивне вирішення конфліктів є своєрідним стимулом подальшого розвитку особистості в майбутньому.

Кожній людині певною мірою приманні прояви конфліктної поведінки, що забезпечують її достатню підготовку до діяльності у новій або кризовій ситуації. Л.О. Петровська визначає конфліктну поведінку через дії, спрямовані на те, щоб опосередковано чи безпосередньо блокувати досягнення протилежною стороною своєї мети, наміру, тощо. І.Б. Омелаєнко визначає конфліктну поведінку як форму адаптивної активності, спрямованої на збереження цілісності індивіда в природному та соціальному оточенні. Конфліктність особистості є передумовою конфліктної поведінки. Він співвідносить конфліктну поведінку з: відповідною формою активності суб'єкта: діяльністю, реагуванням, поведінкою, спілкуванням; суміжними з конфліктом станами: стресом, фрустрацією, тривогою тощо [Пов'якель, 2009].

Ф.М. Бородкін, М.М. Коряк, розглядаючи конфліктність особистості, зазначали, що усі люди у своїй реальній поведінці конфліктні у тій чи іншій мірі. Автори виділяють ситуативну і перманентну конфліктність особистості. Так, для особистостей із ситуативною конфліктністю конфлікт – не риса характеру, а наслідок конкретної ситуації, їх готовність в окремих випадках піти на конфлікт викликається відсутністю іншого виходу із ситуації, яка склалася [Конструктивное..., 1999]. Особистості із перманентною конфліктністю – це індивіди, для яких конфліктність – постійна риса характеру. Автори пов'язують перманентну конфліктність із акцентуацією характеру та виділяють відповідні її види.

Деякі автори стверджують, що одним з індикаторів кризи ідентичності є конфлікт, який переживається в суб'єктивному досвіді людини. Конфлікт може бути джерелом розвитку особистості, визначати її конструктивний або

деструктивний життєвий сценарій (А. Адлер, К. Левін, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм, К. Хорні, К. Юнг та ін.). Зріла ідентичність усуває почуття загубленості, невпевненості, незахищеності, непоінформованості, стреси, конфлікти, сумніви щодо правильного чи неправильного вибору поведінки, зберігає нормальний стан свідомості в умовах трансформації сучасного суспільства (М.Й. Боришевський, Ф.Є. Василюк, Н.В. Грішина, С.Д. Максименко, Н.В. Скотна, Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелєва та ін.).

На стадії ранньої зрілості, що триває, згідно Е. Еріксону, приблизно від 20 до 25 років, основною проблемою людини є пошук свого місця в міжособистісних відносинах між полюсами інтимності – ізоляції [Еріксон, 1996]. Конфлікти відіграють найважливішу роль у теорії Еріксона, але вони означають «не погрозу катастрофи, а поворотний пункт і тим самим онтогенетичним джерелом як сили, так і недостатньої адаптації». Криза в Е.Еріксона містить і позитивний, і негативний компонент, і питання полягає не в уникненні конфліктів, а в адекватному, конструктивному вирішенні криз, що цілком відповідає сучасному загально-гуманітарному відношенню до конфліктів. Таким чином, тема конфлікту здобуває інше звучання, конфлікти починають нести позитивний заряд і стають найважливішими моментами розвитку [Еріксон, 1996].

Згідно з класичним психоаналізом, конфлікти, що не знайшли вирішення в дитинстві, можуть привести до проблем і патології поведінки в зрілих літах. Успішна життєва модель припускає ослаблення або зм'якшення конфліктів особистості, чому сприяє і процес соціалізації з розробленими механізмами освіти і виховання, спрямованими на засвоєння культурних стандартів, норм, зразків і т.д. [Фрейд, 1993]

Однак уже в Е. Еріксона ми знаходимо дані, що людина здатна переборювати труднощі психо-соціального характеру, більш того, те, як людина справляється зі своїми труднощами, стає ключовим фактором у його розумінні життя [Еріксон, 1996]. Відповідно до такої позиції кожна психологічна криза – це не погроза катастрофи, а скоріше виклик, що потенційно веде людину до особистісного росту, збільшенню його зрілості та адаптивності. Автор вважає, що результати перших чотирьох стадій розвитку практично повністю детерміновані впливом соціуму, а вирішення конфліктів на більш пізніх вікових етапах стає усе більше залежним від внутрішніх факторів [Еріксон, 1996].

Ця ідея підтримується й розвивається сучасною психологією. Так, один із класиків гуманістичної психології Р. Мей вважає, що гранична цілісність людської особистості не тільки неможлива, але й небажана; ціль - не абсолютна гармонія й не застій, до якого могло б привести повне усунення конфліктів, а творче перетворення деструктивних конфліктів у конструктивні [Шаблінський, 2003].

Слід відмити, що для підвищення конфліктності не достатньо лише негативного впливу соціального середовища. Не менш значущим фактором у цій зміні виступають внутрішні, тобто психологічні, чинники особистості.

У якості внутрішніх чинників особистості можуть виступати індивідуальні характеристики особистості. Саме вони відображають схильність індивіда до конфліктів та передбачають наявність у нього тенденції до сприйняття широкого спектру ситуацій як проблемних та загрозливих при цьому, відповідаючи на них певною конфліктною реакцією. Вони зумовлені специфікою процесів, що відбуваються у психіці людини в ході її взаємодії з іншими людьми та оточуючим середовищем [Анцупов, 2000; Гірник, 2003].

У сучасній конфліктології став традиційним завершальний етап у динаміці конфлікту називати «вирішення конфлікту». У широкому змісті варто говорити про завершення, що полягає в закінченні конфлікту з будь-яких причин. Вирішення, поряд з урегулюванням, загасанням, усуненням і переростанням в інший конфлікт є формою завершення конфлікту [Гришина, 2008].

На думку американського конфліктолога М. Дойча, основним критерієм вирішення конфлікту є задоволеність сторін його результатами. Відомий вітчизняний конфліктолог А.Я. Анцупов критеріями конструктивного вирішення конфлікту вважає ступінь вирішення протиріччя, що лежить в основі конфлікту та перемогу в ньому правого опонента. Важливо, щоб при вирішенні конфлікту було знайдене рішення проблеми, через яку він виник. Чим повніше вирішене протиріччя, тим більше шансів для нормалізації відносин між учасниками, менша ймовірність переростання конфлікту в нове протиборство [Анцупов, 2000].

У конфліктології поняття конструктивності пов'язано з конфліктом та його функціями. Конфлікт вважається конструктивним, якщо він позитивно впливає на структуру, динаміку і результативність соціально-психологічних процесів, є джерелом самовдосконалення та саморозвитку особистості [Анцупов, 2000].

Однією з найважливіших функцій конструктивного конфлікту є те, що він сприяє еволюції міжособистісних стосунків індивідів та створює умови для їх особистісного зростання. Плодотворний вплив конструктивного конфлікту на розвиток особистості та колективу підкреслюється багатьма дослідниками: Н.В. Гришиною, Ю.Г. Запрудським, Е.Х. Еріксоном, Дж.П. Ледерахом, Л.О. Петровською, Н.В. Самсоною, Б.І. Хасаном, О.Є. Єфімовою та ін.

Конструктивна взаємодія як форма міжособистісної взаємодії, що зумовлює розвиток конфлікту та його результат, характеризується наступними особливостями: мотивацією на вирішення конфлікту із збереженням стосунків, неупередженим та толерантним ставленням до опонента, сприйняттям його як рівноправного партнера, співробітництвом та співтворчістю у процесі пошуку взаємовигідного рішення, здатністю плодотворно впливати на партнера [Пов'якель, 2009]. У ситуації конфлікту конструктивна взаємодія виконує ряд важливих функцій: регулятивну, продуктивну, розвиваючу. Регулятивна функція полягає в тому, що конструктивна взаємодія перешкоджає розвитку деструктивних процесів, визначає спосіб вирішення конфлікту; продуктивна функція передбачає ефективну співпрацю з орієнтацією на досягнення домовленості; розвиваюча функція виявляється у створенні умов для переосмислення життєвих принципів та позицій, у можливості змінити наше уявлення про себе і партнера, еволюції міжособистісних стосунків і, як результат, особистісного зростання індивідів.

Американський дослідник Д. Дж. Кенері вважає, що для успішного вирішення конфлікту необхідно застосовувати інтегративну стратегію. На основі інтегративної стратегії, що включає методи співробітництва і компромісу, реалізується прийнятна і ефективна поведінка у ситуації конфлікту [Пов'якель, 2009].

Співробітництво вважається найбільш ефективною стратегією поводження в конфлікті. Воно передбачає спрямованість опонентів на конструктивне обговорення проблеми, розгляд іншої сторони не як супротивника, а як союзника в пошуку рішення.

Доцільно виділити конструктивний початок у поводженні або навіть у намірах опонента. Не буває абсолютно поганих або абсолютно гарних людей або соціальних груп. У кожному є щось позитивне, на нього й необхідно опертися при дозволі конфлікту. Акцентування уваги на другорядних

питаннях, турбота тільки про свої інтереси знижують шанси конструктивного вирішення проблеми [Пов'якель, 2009].

Отже, критеріями конструктивного вирішення конфлікту є [Пов'якель, 2009]:

- ступінь вирішення протиріччя, що лежить в основі конфлікту,
- перемога в конфлікті правого опонента.

Проблема виявлення причин виникнення конфліктів займає ключове місце в пошуку шляхів їхнього попередження та конструктивного вирішення. Без знання причин виникнення конфліктів важко розраховувати на їх ефективне регулювання.

Серед умов конструктивного вирішення конфлікту виділяють: припинення конфліктної взаємодії, пошук загального з метою та інтересами; зниження негативних емоцій опонента; об'єктивне обговорення проблеми; облік статусів (посадового положення) один одного; вибір оптимальної стратегії вирішення конфлікту.

На думку С. М. Ємельянова, конструктивному вирішенню конфлікту сприяє використання технологій ефективного спілкування та раціональної поведінки сторін. Технологія ефективного спілкування передбачає такі способи, прийоми та засоби спілкування, завдяки яким досягається взаєморозуміння та взаємна емпатія партнерів по спілкуванню.

Конструктивне «діалогічне» спілкування в процесі взаємодії створює передумови для невимушеного, відкритого, доброзичливого спілкування, у результаті якого розкривається індивідуальність і соціальний потенціал кожної людини (Г. М. Андреева, А. А. Бодальов, Л. М. Колпакова та ін.).

Розглянемо дане питання з позиції конструктивних функцій конфлікту, відзначених А.Я. Анцуповим і А. І. Шипіловим [Анцупов, 2000; Шаблінський, 2003]. До них ставляться: функції стосовно основних учасників конфлікту; функції стосовно соціуму.

Перша група функцій включає: повне або часткове усунення протиріччя, що виникає при конфліктній взаємодії; більше глибоку оцінку індивідуально-психологічних особливостей людей, що беруть участь у конфлікті (їх ціннісних орієнтацій; відносної сили мотивів, спрямованих на діяльність на себе або на взаємини; стійкості до стресових ситуацій); ослаблення психічної напруженості; придбання соціального досвіду рішення важких життєвих ситуацій за рахунок розвитку особистості й міжособистісних відносин у конфлікті; поліпшення якості індивідуальної

діяльності; зміцнення власного авторитету; формування активної позиції особистості у взаємодії з навколишніми, її становлення, самоствердження, соціалізацію.

Друга група функцій включає: активізацію соціального життя; виявлення невіршених проблем у діяльності; актуалізацію гуманістичних цінностей; створення нових сприятливих умов адаптації людини в соціумі; внутрішньогрупове зімкнення; ефективний пошук продуктивних рішень проблем; оптимізацію міжособистісних відносин.

Неважко помітити, що конструктивні функції конфлікту належною мірою забезпечують розвиток духовно-моральної сфери свідомості учасників взаємодії, почуття відповідальності не тільки за себе, але й за інші, сприяють формуванню толерантності.

Конструктивний вплив, на думку Є. В. Сидоренка [Сидоренко, 1997], повинен відповідати трьом критеріям: 1) не бути руйнівним для особистостей і їх стосунків; 2) бути психологічно коректним; 3) задовольняти потреби обох сторін. Психологічний вплив є коректним якщо він відбувається з урахуванням психологічних особливостей партнера й існуючої ситуації та використанням правильних психологічних прийомів впливу. Серед різноманітних видів психологічного впливу найбільш конструктивним є переконання.

Переконання вважається конструктивним якщо відповідає наступним умовам: а) ініціатор впливу повинен чітко усвідомлювати свою мету і висловлювати її відверто; б) необхідно отримати згоду партнера вислухати ваші аргументи. Серед ефективних тактик аргументації виділяють: пред'явлення аргументів, розгортання аргументації, метод позитивних відповідей [Эриксон, 1996]. Щоб конструктивно подолати конфлікт, важливо пам'ятати [Пов'якель, 2009]:

- як сприйняти відмінності в думках, поглядах і переконаннях, щоб при цьому не образити ні себе, ні інших;

- яке значення має комунікація для спільного життя людей і як вона впливає на розвиток особистості у ранній зрілості;

- що ми думаємо про тих, хто оточує нас, впливає на нашу поведінку;

- що спільне життя може бути спокійним, якщо суперечності розглядаються не як загроза, а як збагачення особи і можливість розвитку та зростання;

- чи сприймаємо ми конфлікти як стимул до обдумування і чи можемо використовувати їх для поглиблення наших відносин.

Є чотири типи поведінки, що сприяють конструктивному вирішенню конфлікту [Пов'якель, 2009]:

- подолати страх перед конфліктами;
- зрозуміти конфлікт;
- визнати інтереси інших;
- шукати згоди

Таким чином, конфліктність як психологічна властивість особистості молодій особі, що супроводжується певними психологічними та фізіологічними змінами у функціонуванні її особистості здійснює деструктивний вплив на професійне і особистісне зростання у професійній діяльності. Знання психологічної сутності конфліктності як особистісної властивості та її проявів у міжособистісній взаємодії є необхідною складовою профілактики та вирішення конфліктів, зокрема, конфліктів у ранньому зрілому віці.

Висновки. Хоча конфлікти сприймаються як неприємна річ, все-таки існує думка, що зіткнення з точкою зору і потребами іншої людини необхідні для розширення кругозору, розвитку особи і можливостей подальшого зростання. Конфлікти потрібно розглядати як складову частину повсякденного життя і вирішувати їх на основі співпраці, без застосування сили, з урахуванням інтересів партнера.

Конфлікт конструктивний, якщо він відкриває для всіх гостру проблему; приводить до зіткнення з реальною проблемою; розширює залучення співробітників у вирішенні проблем; викликає реальне спілкування; дає вихід емоціям, що скопилися, тривогам, стресу; допомагає визнанню взаємозалежності та зміцненню єдності; допомагає вдосконалюватися та використати отримані знання й досвід. Однак, слід пам'ятати, що попередити конфлікти набагато легше, ніж конструктивно вирішити їх.

Д ж е р е л а

Анцупов А.Я., Шитлов А.И. Конфликтология. – Москва : ЮНИТИ, 2000.

Гірник А.Б. Конфлікти: структура, ескаляція, залагодження. – Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003.

Гришина Н.В. Психология конфликта. – Санкт-Петербург : Питер, 2008.

Конструктивное разрешение конфликтов / Под ред. Васильевой В.И. – Москва : 1999.

Пов'якель Н. І. Основи психології конфлікту. – Київ : Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2009.

Сидоренко Е.В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию // Психологические проблемы самореализации личности. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1997. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.psycheya.ru/lib/ppsl_3.html.

Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. – Москва : Педагогика-Пресс, 1993.

Фурса О.О. Психологія конфлікту. – Київ : МІХМД, 2008.

Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза. – Санкт-Петербург: Лань, 1997.

Шаблінський І. Конструктивна взаємодія (в контексті соціологічних поглядів П. Сорокіна) // Політичний менеджмент – 2003. – №3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=17&c=157>

Шейнов В.П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение. – Минск : Амалфея, 1996.

Эриксон Э. Детство и общество. – Санкт-Петербург: Университетская книга, 1996.

Berkowitz L. Aggressio: Its causes, consequences, and control. – New York: McGraw-Hill, 1993.

McDougall W. Introduction to Social Psychology. – Boston, MA: John W. Luce and Company, 1926.

Miller N.E., Dollard J. Social Learning and Imitation // New Haven. – Yale University Press, 1941.

Rapoport A. The origins of violence: Approaches to the study of conflict. – New York : Paragon House, 1989.

Tajfel H., Turner J. C. An integrative theory of intergroup conflict // The social psychology of intergroup relations. – Montrey, Calif., 1979.

N. Mykytenko. Psychological essence constructive conflict resolution in early adulthood.

Article is devoted to studying of questions of psychological essence of the constructive decision of conflicts in an early maturity. Functions of the constructive conflict and a way of its decision are considered.

Keywords: *the conflict, the constructive decision of the conflict, an early maturity.*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ КОЛЕКТИВНИХ СУБ'ЄКТІВ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

Виконаний теоретичний аналіз основних положень професійної відповідальності колективних суб'єктів в управлінні персоналом. Визначені психологічні механізми та рівні професійної відповідальності колективних суб'єктів управління.

Ключові слова: професійна відповідальність, колективні суб'єкти управління, відповідальна взаємозалежність, взаємна відповідальність, інституціональна професійна мотивація ухвалення рішень.

Постановка проблеми. У світовій історії зміна однієї економічної формації на іншу завжди супроводжувалася соціально-економічними та політичними кризами. Наша країна на сучасному етапі розвитку зазнає змін у всіх сферах життєдіяльності – політичній, економічній, соціальній тощо. Відбувається перехід від моноцентристської системи управління до поліцентристської. Управлінська діяльність все частіше набуває колективного характеру. У таких умовах підвищується значення як індивідуальної так і групової професійної відповідальності в управлінських системах. Це означає, що питання формування професійної відповідальності в умовах спільної управлінської діяльності є вельми актуальною проблемою

Аналіз останніх досліджень. Теоретичні положення спільної управлінської діяльності та відповідальності представлені в зарубіжній психології (Д. Мак-Грегор, А. Маслоу, В. Франкл, А. Фойль, Е. Фромм) та вітчизняній психології (В. Гончаров, Ю. Козлов, А.Омаров, Л. Орбан-Лембрик, М. Слюсаревський).

Проблема відповідальності особистості у професійній діяльності є центральною в роботах сучасних авторів: Л.І. Дементій, М.В. Муконіної, Т.Ю. Базарова, В.А. Бодрова, С.В. Бикова, А.Л. Журавльова, А.В.Карпова, Р.Л. Кричевського, Ю.П. Платонова, А.Л. Свенцицького та ін. Вивченню відповідальності у трудовій діяльності, як особливої форми контролю за поведінкою та успішністю працівника на виробництві, приділено увагу в роботах К.Муздибаєва.

Недостатньо вивченими на сьогоднішній день залишаються питання, що стосуються розширення та визначення наукових уявлень про соціально-психологічні механізми, формування відповідальності колективних суб'єктів управління.

Мета дослідження: визначити специфічні особливості професійної відповідальності колективу в управлінні персоналом.

Завдання дослідження: 1) розглянути якісні характеристики професійної відповідальності колективу в управлінні персоналом на основі застосування системного підходу; 2) визначити соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління.

Методологічні та теоретичні засади дослідження складають: положення системного підходу, які знайшли відображення у вітчизняній (В. Зінченко, Г.Костюк, Б. Ломов, С. Максименко, М. Сетров, М. Слюсаревський, Б.Ананьєв, Г. Балл, І Блауберг, М.Боришевський, Ю. Горянський й ін.) і зарубіжній науці (А. Акофф, Л. Берталанфі, В. Мерлін, Т. Парсонс, А. Холл й ін.); теоретичні підходи до аналізу спільної управлінської діяльності та відповідальності, представлені в зарубіжних дослідженнях (В. Франкл, Е.Фромм, А. Фойль, Д. Макрегор, А. Маслоу) і вітчизняних дослідженнях (Ю. Швалб, В. Третьяченко, В. Татенко, М. Слюсаревський, В. Рубахін, В. Основін, Л. Орбан-Лембрик, В. Гончаров, В. Казміренко, А. Омаров, Г.Ложкін, С. Максименко, Ю. Козлов, Л. Карамушка, В. Калін і ін.).

Викладення основних результатів дослідження. Відповідальність складне і багаторівневе явище тому проблема відповідальності є предметом наукового інтересу фахівців різних галузей – філософії, соціології, психології, зокрема соціальної психології та психології управління.

В психології під відповідальність розуміють різні форми контролю суб'єкта за своєю діяльністю з точки зору виконання ним прийнятих норм і правил [Орбан, 1997, с. 52].

М. Савчин вважає відповідальність проявом різнопланової активності. Однією з найбільш загальних властивостей особистості, яка об'єднує в собі компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфери людини як тілесно-душевно-духовної цілісності. Ним запропонована функціональна схема відповідальної поведінки особистості, класифікація мотивів відповідальної поведінки, визначені основні типи та компоненти відповідальності. Виявлені основні сфери відповідальної поведінки (зокрема управлінської), рівні розвитку відповідальної поведінки

особистості. Сформованість внутрішньої відповідальності вважається головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості в цілому [Савчин, 2008, с. 36].

Професійна відповідальність завжди пов'язана з професійними можливостями розуміння і реалізації людиною професійних вимог з урахуванням конкретних умов їхнього виконання. Професійна відповідальність характеризується тим, що особистість приймає свої особисті обов'язки у відповідності з вимогами своєї організації (соціальної групи колективу) і суспільства в цілому [Савчин, 2008, с. 87].

С.В. Баранова відзначає різницю між ретельністю та відповідальністю. Дисциплінована людина зробить рівно стільки, скільки їй доручать, скільки передбачено інструкцією, правилом, зовнішньою вимогою. Вона може пропустити важливу ланку діяльності, пославши на те, що остання не була зазначена в інструкції. Якої треба було дотримуватись. Відповідальна людина бере на себе, як правило, розв'язання завдання в цілому, а не окремих його ланок, і виявляє відповідальність не з остраху, а в силу бажання і готовності не припустити негативних наслідків [Баранова, 2004, с. 18].

Професійна відповідальність являє собою інтегративну якість особистості або групи, яка є проявом її спроможності приймати обґрунтовані рішення в сфері своєї професійної діяльності, виявляти наполегливість і сумлінність у їхній реалізації і готовність відповідати за їхні результати і наслідки.

Узагальнену модель професійного ставлення особистості розробив К. Муздыдаєв, який визначає професійне ставлення як процес вирішення протиріч між соціально-професійними вимогами до особистості та її баданнями, можливостями у їх реалізації [Муздыдаєв, 1995, с. 140].

У психологічних дослідженнях В. Г. Лазорко професійна відповідальність менеджера є мірою усвідомлення особистістю своїх професійних обов'язків і добровільного їх виконання, а також мірою її провини за невиконання професійних обов'язків. Тому В.Г. Лазорко вважає правомірним вживання понять «професійна відповідальність менеджера» та «відповідальність менеджера» в тотожному значенні власного дослідження. Високий рівень професійної відповідальності менеджерів у її правовому, соціальному та морально-етичному аспектах є визначальним чинником забезпечення ефективності роботи організацій в цілому та адекватності управління вимогам соціуму [Лазорко, 2007, с. 79].

К.С. Семиноженко зазначає, що професійна відповідальність - це один з найбільш значущих аспектів соціальної відповідальності та є структурним компонентом будь-якої професійної діяльності (також управлінської), яка успішно розвивається.

У професійній діяльності часто відбуваються ситуації, коли не окрема особистість, а група людей у цілому бере на себе відповідальність і, відповідно, приписування відповідальності адресовано не окремій особистості, а групі. У діяльності, у тому числі і управлінській, існують завдання, які посилені для однієї людини, проте їх не можна поділяти на ряд дрібних самостійних завдань. Вони мають назви колективних і вирішувати їх потрібно колективом [Дорофеев, 1994, с. 15].

За твердженням П. Друкера, використання колективного (командного) принципу організації роботи є реальністю будь-якого успішно діючого підприємства у різних сферах діяльності, особливо в управлінській, тобто «колективна робота вимагає більшої внутрішньої організованості, співробітництва, більшої визначеності індивідуального призначення, ніж індивідуальний принцип роботи» [Немов, 1978, с. 55].

Спільність управлінської діяльності передбачає:

- просторову та часову присутність учасників взаємодії, яка створює можливість особистого контакту, тобто взаємозв'язок з іншими людьми;
- наявність спільної мети діяльності;
- наявність органів організації або управління праці;
- чіткий розподіл індивідуальних управлінських рішень між учасниками спільної управлінської діяльності;
- чітка послідовність виконання управлінських рішень за певною програмою, яка враховує діяльність кожного учасника;
- узгодження індивідуальних управлінських функцій в процесі постійної взаємодії учасників спільної управлінської діяльності.

Спільна управлінська діяльність має свою специфіку. Управлінська діяльність як вплив на працю людей. Об'єднаних у колективи, характеризується двома взаємозв'язаними аспектами відносин – організаційно-технічним та соціально-економічним. Якщо перший аспект породжується кооперацією праці, залежить від рівня розвитку продуктивних сил, то другий визначається конкретними суспільними умовами. Метою роботи управлінського колективу є предметних галузях), а не регуляція виробничого процесу. Діяльність членів будь-якої організації може бути

ефективною сама по собі, але загалом не давати необхідного результату і продукту. Тому і з'являється необхідність в організаційно-управлінській діяльності. Ця діяльність може стосуватися людей, об'єднаних у колективи представників адміністративного персоналу організації чи компанії. Але як правило, адміністративно-управлінські працівники виконують одночасно два види діяльності – предметну й організаційно-управлінську, які є умовою виконання спільної управлінської діяльності [Helkama, 1981, с. 72].

Управлінський колектив розглядається в першу чергу як об'єкт управління, оскільки високий ступінь розподілу функцій в управлінні призводить до необхідності «обміну діяльністю». З погляду соціальної позиції такий обмін виявляється у формі взаємодії залежності і взаємодії індивідів в процесі спільної цілеспрямованої діяльності. Тобто, розподіл і кооперація функцій між членами управлінського колективу, наявність складної системи взаємин між різними особистостями та між особистістю і групою дозволяють розглядати управлінський колектив як повноцінного суб'єкта спільної діяльності тобто колективного суб'єкта управління.

Дослідниками В. Третьяченко та Л. Орган-Лембрик колективний суб'єкт управління визначають як управлінський колектив, який характеризується системою інтегральних властивостей, притаманних малій соціальній групі. Але опосередкованих специфікою управлінської діяльності [Орбан, 1997, с. 59].

Ефективність колективних суб'єктів управління розглядається з позицій організації управлінської праці, використання сучасних методів прийняття рішень, використання нових засобів і методів обробки і трансляції інформації – усього того, що сприяє збільшенню самостійності і підвищенню відповідальності за кінцевий результат їхньої діяльності, що характеризує не тільки структуру організації, але й чітку ієрархічну структуру.

Будь-яку відповідально організовану діяльність уособлює група людей на верху піраміди, кожний з яких і усі разом становлять вище керівництво (корпоративний рівень). Велику частину часу всі ці люди віддають розробці загальної стратегії управління, що позначає головну діяльність і послідовність її виконання.

На думку В.С. Баранової, у галузях де використовується творчий підхід до досягнень великих і масштабних результатів, колективна організація праці одержала широке визнання. У сучасних умовах, як свідчить практика, майже неможливо зробити відкриття одному науковцю. Авторами багатьох

наукових розробок, особливо у фундаментальних науках є, як правило кілька людей – творча група. Кожний з них (скажімо біохімік, фармацевт і лікар) виконує свою частину роботи. Незважаючи на те, що внесок кожного пов'язаний з його вузькою спеціалізацією, проте всі вони окремо відповідальні за роботу в цілому. Такий же тип роботи перенесений і в бізнес [Баранова, 2004, с. 40].

Колективна відповідальність, за твердженням Б. Гаврилишина впливає на переконання, мотивацію, ціннісні орієнтації, спрямованість, структуру і динаміку відносин особистості в групі. Відповідальність виступає фактором взаємин, який корегує особистісні і групові прояви [Гаврилишин, 1998, с.50].

Саме соціально-психологічний аспект відповідальності мав на увазі А. С. Макаренко, коли писав про специфічне явище «відповідальної залежності», яке вперше виникає в групі вищого рівні розвитку: «Колектив – це соціальний живий організм, тому й організм, що він має органи, де є повноваження і відповідальність...» [Савчин, 2008, с. 15].

Відносини відповідальної залежності є істотною характеристикою справжньої колективності і складають її основу, тому, з огляду О. Петровського їх можна розглядати як одне з найважливіших параметрів основної структури колективу. Підставою для такого роду залежності є те, що відносини відповідальної залежності не можуть існувати поза спільною (колективною) діяльністю [Walster, 1966, с. 69].

У дослідженнях К. Хелкама в умовах спільної (колективної) діяльності відповідальність як характеристика активної життєвої позиції особистості виступає в особливій формі як відносини відповідальної залежності і як один з мотивів участі в колективній діяльності. Розглянуті відносини відповідальної залежності являють собою складну відносно самостійну систему відносин у колективі, один з істотних проявів якого є істотне покладання відповідальності за успіхи і невдачі у спільній діяльності [Helkama, 1981, с. 70].

В обґрунтованій позиції Д.М. Савриченко зазначає: «Відповідальність у спільній діяльності – це акт віднесення можливих соціальних санкцій зав успіх або невдачу у спільній діяльності до себе або до іншого». Можливість задоволення цієї вимоги в спільній управлінській діяльності залежить в першу чергу від того наскільки точно визначена і чітко розмежована відповідальність у сполучених ланках організації відповідно до їхніх функцій та компетенції. Тобто поряд з персональною відповідальністю

першого керівника, яка забезпечується, необхідна відповідна організація апарату управління [Немов, 1978, с. 8].

К. Музбыбаєв у своїх працях чітко розмежовує об'єкт та суб'єкт відповідальності: «Суб'єктом відповідальності можуть бути окремі особистості колектив або соціальна спільнота, одним словом, усі ті, чия діяльність підлягає оцінці. Об'єкт – це те, за що несе відповідальність, суб'єкт – що покладене на нього чи прийняте ним для виконання, – це суспільне волевиявлення, яке виражене у формі соціальних норм і рольових функцій. У взаємодії об'єкта та суб'єкта активна, творча, вибіркова сторона взаємозв'язку належить суб'єкту, а визначальна з об'єкту» [Музбыбаєв, 1995, с. 134].

Під професійною відповідальністю колективних суб'єктів управління, за С. В. Барановою, розуміється її системна якість, яка являє собою результат відображення об'єктивно-необхідних взаємин в колективі, що характеризують обов'язок особистості усвідомлено виконувати запропоновані професійні вимоги відповідно до морального і професійного обов'язку, соціальних норм і можливість тримати відповідь за свої професійні дії перед собою, колегами, колективом і суспільством [Баранова, 2004, с. 99].

Процес формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління у дослідженнях А.І. Куриці залежить від:

- наявності у суб'єктів управління формальних структурних і системних і системних характеристик, притаманних колективу;
- від рівня прояву внутрішньо групових процесів взаємної відповідальності і відповідальності взаємозалежності;
- рівня розвитку структурних компонентів професійної відповідальності кожного члена управлінського колективу [Куриця, 2013, с. 56].

У дослідженнях С. В. Баранової процес формування професійної відповідальності колективу повинен розгортатися у двох напрямках. Перший напрямок – активізація внутрішньогрупових процесів: виникнення взаємної відповідальності і відповідальної залежності в результаті спільної діяльності. Другий напрямок - підвищення рівня професійної відповідальності кожного члена колективу, шляхом впливу на його психологічні особливості. Забезпечення взаємодії першого та другого напрямків є основним механізмом формування професійної відповідальності колективу [Баранова, 2004, с. 48].

Процес відповідальної взаємозалежності, який виникає у кожного члена колективного суб'єкта управління стосовно інших членів колективу, формується в результаті безпосередньої взаємодії і спільної діяльності та може бути ототожнений з таким узагальненим параметром, як «від мене залежать інші»

Процес взаємної відповідальності, який виникає у кожного члена колективного суб'єкта управління стосовно інших членів колективу, також формується в результаті безпосередньої взаємодії і спільної діяльності та може бути ототожнений з таким узагальненим параметром, як «інші відповідають за мене», і може бути зворотнім стосовно першого [Walster, 1966, с. 75].

У дослідженнях В. Розанової подані критерії рівнів професійної відповідальності суб'єктів управління персоналом, на основі яких формуються рівні:

- рівень дії внутрішньо групових процесів взаємної відповідальності і відповідальної взаємозалежності, які відповідають принципам цілісності та специфіки взаємозв'язку групових міжособистісних відносин;
- рівень інституціональної професійної мотивації прийняття доручень управлінських обов'язків (показник – спрямованість групової мотивації), який відповідає мотиваційному компоненту професійної діяльності;
- рівень усвідомлення окремого члена колективу та управлінської групи загалом, запропонованих професійних вимог, розуміння змісту основних обов'язків члена колективу, їх морального аспекту, значення для розвитку організації і саморозвитку, потреба надалі у збільшенні знань, дисциплінованість точність у виконанні професійних вимог;
- рівень можливості прийняття колективного відповідального рішення й організація його виконання кожним членом управлінського колективу, контроль за отриманим результатом у відповідності із поставленою метою, наявність розуміння зв'язку між своїми діями і результатами праці групи у кожного члена управлінського колективу;
- рівень прояву емоційного ставлення до колективного виконання професійних обов'язків в управлінській діяльності і отриманих результатів, саморегуляція та впевненість кожного члена колективу.

Таким чином загальний розподіл рівнів сформованості професійної відповідальності можливо представити у такому вигляді:

I рівень – низький рівень професійної відповідальності – маніпулятивний;

II рівень – середній рівень професійної відповідальності – стандартизований;

III рівень – рівень професійної відповідальності вище середнього – діловий;

IV рівень – високий рівень творчої професійної відповідальності – духовний [Гаврилишин, 1998, с. 50].

Професійна відповідальність за умов суспільної управлінської діяльності є показником професіоналізму колективу керівників як соціальної системи (організації) незалежно від її рівня. Крім цього, професійна відповідальність як властивість особистості віддзеркалює міру включеності або міру ідентифікації особистості з цілями та цінностями колективного суб'єкта управління та організації загалом. Вона дозволяє справлятися або не справлятися з виробничими завданнями, що постають перед адміністративно-управлінськими працівниками, тобто членами колективного суб'єкта управління [Дорофеев, 1994, с. 7].

Висновки. Підсумовуючи вище зазначене в процесі теоретичного аналізу дослідження було виявлено, що професійна відповідальність в управлінні персоналом є результатом віддзеркалення об'єктивно існуючих взаємин у колективі. Вони характеризуються здатністю кожної особистості свідомо виконувати професійні вимоги відповідно моральним та професійним обов'язкам і соціальним нормам; необхідністю відповідати за свої професійні дії перед собою, колегами, колективом та суспільством і відтворюються у специфіці внутрішньогрупових процесів відповідальності за себе та трудового колективу в цілому.

Професійна відповідальність в умовах спільної управлінської діяльності є показником професіоналізму колективу керівників як соціальної організації. Рівень розвитку професійної відповідальності колективних суб'єктів управління та кожного його члена може бути показником внутрішньогрупових процесів та і міжособистісних стосунків в управлінському колективі.

Д ж е р е л а

Баранова С. В. Соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління : дис... канд. психол. наук: 19.00.05 : Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ : 2004.

Гаврилишин Б. Корпоративна ефективність: відповідність стратегії, структури та стилю управління // Постметодика. – Київ : 1998. – № 3 (21).

Дорофеев Е.Д. Внутригрупповая ответственность в условиях совместной деятельности: автореф. канд. психол. наук. – Москва : 1994.

Куриця А.І. Відповідальність як чинник розвитку лідерських якостей студента: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – Київ : 2013.

Лазорко О.В. Психологічні детермінанти відповідальності менеджерів промислового підприємства : дис... канд. психол. наук: 19.00.05; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ : 2007.

Муздыдаев К. Ответственность личности в производственном коллективе // Социально-психологические проблемы производственного коллектива. – Москва : Наука, 1995. – № 5.

Немов Р.С. Психологические теории коллектива и проблемы групповой эффективности // Вопросы психологии. – Москва : Наука, 1978. – № 5.

Психологія професійної діяльності та спілкування / За ред. Л.Е. Орбан, Д.М. Гриджука. – Київ : Преса України, 1997.

Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008.

Collins F. The Special Responsibility of Engineers // The Social Responsibility of Engineers. – Annals of the New York Academy of Sciences, 1973, vol. 196, № 10.

Garrath W. Responsibility Electronic resource // The Internet Encyclopedia of Philosophy [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.iep.utm.edu/r/responsi.htm>, free. Valuable date 22.11.2006.

Helkama K. Toward a cognitive-developmental theory of attribution of responsibility. – Helsinki : 1981.

Ladd J. Philosophical Remarks and Professional Responsibility in Organizations // Applied Philosophy, 1982, vol. 1, № 2.

Phares E.J., Morristown N.J. Locus of Control in Personality Text // General Learning Press, 1976.

Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external locus of control of reinforcement: Psychological Monographs Text, 1966.

M. Sadova. Features of professional responsibility collective subjects HR-management.

Theoretical analysis of the main provisions of the professional liability of collective entities in personnel management. Identified psychological mechanisms and levels of professional indemnity collective management entities.

Keywords: *professional responsibility, collective subject of management, responsible interdependence, mutualresponsibility, institutional professional motivation of makingdecision.*

УДК 159.932

М. С. Діденко

ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧИМІ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ МЕНЕДЖЕРА ОРГАНІЗАЦІЙ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена вивченню теоретичних аспектів поняття «професійно значимі якості», різноманітних підходів та класифікацій професійно значимих якостей менеджерів організацій.

Ключові слова: якості особистості, професійно значимі якості, особистість, менеджер, менеджер організацій.

Постановка проблеми. У сучасному світі надзвичайно актуальні проблеми пошуку шляхів активізації людського потенціалу всередині організації: врахування психологічних особливостей персоналу є одним із основоположних факторів підвищення ефективності діяльності будь-якої організації. Рушійною силою протікання всіх бізнес-процесів організації є менеджери. Успішна реалізація менеджерами своїх професійних функцій передбачає вираженість у них відповідних особистісних якостей. Тому на сьогодні надзвичайно важливим і актуальним є дослідження особливостей діяльності менеджера, його характеру, особистісних якостей, психологічного портрету, щоб під час навчання ВНЗ розвивати у майбутніх менеджерів організацій ті якості особистості, які допоможуть їм стати професіоналами своєї справи (конкурентоспроможними фахівцями).

Метою статті є спроба визначення сутності поняття «професійно значущі якості особистості», зробити огляд трактування цієї дефініції у психолого-педагогічній літературі й проаналізувати різні класифікації професійно значимих якостей особистості, а зокрема менеджерів.

У психологічній науці існує досить великий масив літератури, присвячений розвитку особистісних, у тому числі й професійно значущих якостей спеціаліста. Передусім сюди належать базові дослідження про розвиток особистісних якостей у процесі привласнення індивідом різних видів діяльності, що ґрунтувались на принципі єдності свідомості й діяльності (Б.Г. Ананьєв, А.В. Брушлінський, В.В. Давидов, О.М. Леонт'єв

та ін.). Проблеми загальних і спеціальних здібностей, їх проявів і розвитку в конкретній діяльності розглядались у працях Л.А. Венгера, Н.С. Лейтеса, С.Л. Рубінштейна, Б.М. Теплова.

Проблема розвитку професійно значущих якостей була сформульована ще у двадцяті роки ХХ ст. радянськими дослідниками – Н.Д. Левітовим, А.А. Толчинським, І.Н. Шпільрейном.

Протягом останніх десятиліть з'явилась значна кількість наукових досліджень, присвячених вивченню професійних якостей фахівців, що за класифікацією Є.О. Клімова належать до професій типу «людина-людина» (Ж.П. Вірна, А.О. Деркач І.С. Вітенко, Л.М. Карамушка, В.В. Клименко, А.Б. Коваленко, Л.А. Кияшко, Т.П. Кондратенко, О.М. Коропецька, Н.В. Кузьміна, С.Д. Максименко, Л.В. Мова, В.П. Москалець, Л.П. Овсянецька, В.І. Ораховський, Л.Е. Орбан-Лембрик, І.Д. Пасічник, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко, Л.М. Супрун, О.С. Тарновська, Л.Г. Терлецька, О.В. Тюття, Т.І. Федотюк, Н.В. Чепелева, Ю.М. Швалб, Т.С.Яценко та ін.). У психологічній літературі є чимало робіт, в яких розглядались найбільш суттєві, на думку авторів, якості особистості управлінця (Е.Е. Вендров, І.П. Волков, Ю.Н. Ємельянов, А.Л. Журавльов, А.Г. Ковальов, А.М. Омаров, В.Ф. Рубахін, А.Л. Свещицький, Л.І. Уманський, А.В. Філіпов, В.М. Шепель).

Виклад основного матеріалу. Особистість – це набір характеристик, що індивідуально впливають на пізнання і поведінку в різних ситуаціях. Дослідники розглядали риси особистості по-різному. На сьогоднішній день базовою вважається п'яти факторна модель особистості, або модель «великої п'ятірки» Голдберга [Goldberg, 1992]. Він зазначав, що Велика п'ятірка включає в себе відкритість до досвіду, сумлінність, екстраверсію, приємність (доброзичливість) і нейротизм (емоційна стабільність). Деякі професії вимагають конкретних рис особистості, які пов'язані з атрибутами посадових вимог. Успішна кар'єра особистості залежить від сумісності посади і наявності певних рис, яких вимагає дана посада. Тому на нашу думку синергія певних особистісних якостей призводить до професіоналізму людини у певному виді діяльності [Howard, 1995].

Проаналізувавши праці дослідників ми можемо зазначити, що особистість менеджера багатогранна. Менеджери – категорія працівників, які професійно здійснюють управління людьми, вони відповідальні за отримання результатів від конкретних зусиль інших людей, котрі працюють як індивідуально, так і об'єднані в групи чи організації. Це

висококваліфікований спеціаліст, вмілий організатор виробництва, наставник підлеглих, який працює як в системі «людина-техніка», так і в системі «людина-людина». Менеджер – це професійно підготовлений керівник, спеціаліст, що займається організацією роботи колективу людей на основі спеціальних методик і процедур.

В наш час є багато підходів як до визначення професійно значущих якостей особистості, так і до переліку якостей, які допомагають спеціалісту кваліфіковано здійснювати функції менеджменту.

Таблиця 1.1. Аналіз основних визначень тріні «професійно значущі якості» (ПЗЯ) [Силкін, 2011]

С. Батишев	Це ті якості, які дозволяють людині найбільш ефективно реалізувати себе у конкретних видах трудової діяльності
А Каганов	Атрибути особистості, які покликані забезпечувати її успішний трудовий старт і високі виробничі показники.
І. Алексеева	Це індивідуальні властивості суб'єкта діяльності, які необхідні і достатні для реалізації цієї діяльності на нормативно заданому рівні
В. Дружинін	Це будь-які якості суб'єкта, які задіяні в процесі діяльності і забезпечують ефективність її виконання за параметрами продуктивності, якості праці і надійності.
Є. Ільїна	Це такі функціональні якості і особистісні особливості людини, які сприяють успішному виконанню даної професійної діяльності.
О. Шушеріна	Це ті якості, які пред'являються сучасним суспільством до фахівців даної професії, впливають на успішність навчальної діяльності студента, дають йому можливість найбільш ефективно реалізувати себе і розвиток яких забезпечує у подальшому високу якість його професійної діяльності
В.Д. Шадріков	Це якості суб'єкта діяльності, які впливають на ефективність цієї діяльності й успішність її виконання.
О.О. Силкін	Це сукупність соціально і біологічно обумовлених компонентів особистості, які дозволяють успішно виконувати певний вид трудової діяльності.

Всі визначення поняття «професійно значущі якості» є слушними і доповнюються одне одним. Ми теж маємо своє бачення даного поняття. На нашу думку, **професійно значимі якості** – це набір якостей особистості, які дозволяють їй успішно виконувати певний вид діяльності, і стати конкурентоспроможним фахівцем обраної сфери.

ПЗЯ особистості є одним із важливих факторів професійної придатності. Вони не лише характеризують певні здібності, але й органічно входять в їх структуру, розвивають в процесі навчання і професійної діяльності.

Опитування видатних менеджерів США, Європи, Японії показали, що в якості найважливіших факторів успіху в діяльності менеджера є наявність наступних якостей: а) бажання й інтерес людини займатися діяльністю менеджера; б) вміння працювати з людьми, вміння спілкуватися, взаємодіяти, переконувати, впливати на людей (комунікативні якості); в) оптимальне поєднання ризикованості і відповідальності в характері; г) гнучкість, нестандартність, оригінальність мислення, здатність знаходити нетривіальні рішення; д) здатність передбачати майбутнє розвиток подій, передбачити наслідки рішень, інтуїція; е) висока професійна компетентність і спеціальна професійна підготовка [Judge, 1999].

Подальше дослідження особистісних психологічних якостей, дозволило виявити наступні необхідні якості особистості:

- домінантність – вміння впливати на підлеглих;
- впевненість у собі;
- емоційна врівноваженість і стресостійкість;
- прагнення до досягнення і підприємливість, здатність піти на ризик (розумний, а не авантюрний, готовність брати на себе відповідальність у вирішенні проблем);
- відповідальність і надійність у виконанні завдань, чесність, вірність даним обіцянкам і гарантіям;
- незалежність, самостійність у прийнятті рішень;
- гнучкість поведінки в мінливих ситуаціях;
- товариськість, вміння спілкуватися, взаємодіяти з людьми [Столяренко, 2005, с. 243].

Найбільш відомою роботою, яка містить характеристики особистісних якостей менеджера, є робота Р. Стогділла, в якій узагальнено дані більш ніж

3500 досліджень. У результаті порівняльно-частотного аналізу він виділив такі основні менеджерські якості:

- домінантність: риса якості, яка проявляється у здатності й потребі впливати на інших людей і підкоряти їх своїй волі;
- впевненість у собі;
- емоційна стабільність;
- стресостійкість;
- креативність;
- прагнення до досягнень;
- підприємливість ;
- відповідальність, надійність у виконанні завдань;
- незалежність особистості як протистояння як «тиску зверху», так і зіткненню думок;
- комунікабельність, яка виступає аспектом більш загальної особистісної якості – соціабельності (здатності будувати міжособистісні стосунки та встановлення соціальних контактів).

Звичайно цей перелік не вичерпує собою всіх якостей, необхідних для забезпечення ефективності управлінської діяльності. У теорії управління є ряд таких переліків, які більш чи менш детально описують склад менеджерських характеристик і якостей.

Так, наприклад, у дослідженні Р.П. Кричевського приводиться такий набір:

А. Концептуальні здібності та стандарти поведінки:

1. Широта поглядів, глобальний підхід.
2. Тривале передбачення і гнучкість.
3. Енергійність, ініціативність і рішучість, у тому числі - в умовах ризику.
4. Настирна робота та безперервне навчання.

Б. Особистісні якості:

5. Вміння чітко формулювати цілі та установки.
6. Готовність вислухати думку інших.
7. Неупередженість, безкорисливість і лояльність.
8. Здатність повністю використовувати можливості співробітників за допомогою правильної розстановки і справедливих санкцій.
9. Особиста привабливість.
10. Здатність створювати колектив і гармонійну атмосферу в ньому.
11. Здоров'я.

Баталова Т.В. у свої дослідженнях сучасного менеджера бачить наявності таких характеристик [Баталова, 2004]:

1) Менеджер це глобальний стратег, що здатен планувати діяльність організації з урахуванням майбутнього розвитку економіки.

2) Він має володіти адаптивністю, яка характеризується здатністю визначати і реагувати на неочікувані зміни, своєчасно змінювати плани і діяльність, виходячи з нових умов.

3) Інноваційне мислення в кричущих ситуаціях – здатність вирішувати проблеми, не плутати думки з аргументами, асоціації з наслідковим зв'язком, вміння не лише оцінити, а й продумати аргументи.

4) Творча діяльність – менеджери мають бути новаторами, вміти придумати нові методи або адаптувати старі під змінені умови, ати здатність до постійно саморозвитку і самонавчання.

5) Вміння використовувати сучасні методи і технології в процесі управління організацією, в першу чергу інформаційні, комп'ютерні.

6) Робота в команді: менеджери мають вміти працювати ефективно і як члени і як лідери команди.

7) Менеджер-лідер – лідерство розглядається як здатність активізувати діяльність тих, хто йде за лідером, вміння показати приклад для наслідування, а також впливати на людей для досягнення поставлених цілей, збільшення їх творчого потенціалу і його повного використання.

8) Здатність до самонавчання і саморозвитку. Для того щоб добитись успіху в умовах функціонування організації, що постійно змінюються менеджеру потрібна гарна різностороння освіта. Причому потрібно постійно поповнювати отримані знання, розвивати навички і вміння управління колективом.

Також Баталова Т.В, зазначає, що серед особистісних якостей які сьогодні ціняться у менеджерів виділяють: розум, креативність, енергійність, впевненість в собі, прагнення до досягнення цілей, принциповість і рішучість, чесність і справедливість, висока вимогливість до себе і до інших, вміння поважати підлеглих, і рахуватись з їх думкою, почуття обов'язку, емоційна стабільність, і стресостійкість [Баталова, 2004].

Сьогодні, до управлінської діяльності, розроблена, так звана динамічна функціональна структура особистості, в основу якої був покладений системний підхід.

В.Ф. Рубахін і А.В. Філіппов виділяють у ній такі три рівні (підструктури):

а) психофізіологічний, який включає в основному первинні пізнавальні, інформаційні процеси і їх параметри;

б) психологічний, який складається з особливостей темпераменту і характеру людини, його інтелектуальної, емоційно-вольової сфери, здібностей і інтересів, специфічних особистісних властивостей (професійні, командно-організаторські, психолого-педагогічні), а також системи знань, умінь та навичок;

в) вищий – соціальний, включає світоглядні, ідейно-політичні та моральні якості управлінця» [Рубахін, 1973, с. 39].

«Оптимальна діяльність менеджера потребує реалізації компонентів всіх рівнів, але різною мірою, у залежності від характеру виконуваних функцій. Найбільш вивченими є психо-фізіологічні властивості особистості, їх кількісні характеристики та закони розподілу» [Рубахін, 1973, с. 39].

Менеджер, як зазначають В.Ф. Рубахін і О.В. Філіппов, повинен мати «розвинений аналітико-синтетичний тип сприйняття, при якому цілеспрямоване спостереження фактів і їх пояснення проходить без упередженості; стійку увагу в поєднанні із здатністю швидкого переключення уваги з однієї проблеми на іншу; розвинену пам'ять (особливо оперативну) на події, факти, обличчя, прізвища; творчу уяву, глибоке, практичне мислення» [Рубахін, 1973, с. 40].

Відповідно до ще одного підходу, професійно значимі якості менеджера розглядаються на трьох рівнях [Бабенко, 2012]:

- на рівні завдань діяльності менеджера;
- на поведінковому рівні;
- на рівні властивостей особистості.

На основі управлінської діяльності менеджера можна виділити наступні професійно значимі якості.

Організаторські якості, які характеризуються умінням підбирати, розставляти кадри, планувати роботу, забезпечувати чіткий контроль. Організаторські якості – це наслідки проявів низки психологічних властивостей особистості. Найбільш важливими є:

Психологічна вибірковість – здатність адекватно, без спотворення відбивати психологію організації.

Критичність і самокритичність – здатність бачити недоліки у вчинках і діях інших людей і своїх вчинках.

Психологічний контакт – здатність встановлювати міру впливу, впливу на інших людей.

Вимогливість – здатність пред'являти адекватні вимоги залежно від особливостей ситуації.

Схильність до організаторської діяльності, тобто потреба в її виконанні.

Здатність заряджати своєю енергією інших людей, активізувати їх.

Серед інших організаторських якостей слід відзначити такі як: цілеспрямованість - вміння поставити чітку і ясну і прагне до її досягнення; гнучкість – здатність реально оцінювати обставини, адаптуватися до них, не змінюючи, при цьому принципових позицій; працездатність – здатність тривало виконувати роботу з високою ефективністю; наполегливість – вольове властивість особистості, що виявляється в наполегливому прагненні досягти свідомо поставленої мети; самостійність – здатність здійснювати діяльність, спираючись на власні можливості без чужої допомоги; дисциплінованість – підпорядкування встановленому порядку, вміння налагоджувати і підтримувати дисципліну в колективі; ініціативність – вміння діяти енергійно, здатність висувати ідеї і намічати шляхи їх втілення.

Загальною основою розвитку менеджера як фахівця і як компетентного керівника є *інтелектуальні якості*. Інтелект може виступати або не виступати в ролі чинника успішності менеджера в залежності від того, які ресурси менеджера – інтелектуальні чи комунікативні включені в його діяльність.

Істотне значення мають для діяльності менеджера *комунікативні якості*:

- здатність до кооперації та груповій роботі;
- поведінкові орієнтації при вирішенні конфліктних ситуацій;
- соціальна компетентність при реалізації своїх цілей.

Менеджер в своїй діяльності постійно здійснює три види спілкування:

- а) субординаційне, чи спілкування при взаємодії керівника і підлеглих.
- б) службово-товариське – це спілкування між керівниками-колегами.
- в) дружнє – це спілкування на основі морально-психологічних норм взаємовідносин.

Залежно від конкретної ситуації і цілей, важливо точно застосувати той чи інший стиль спілкування. Якщо менеджер володіє навичками спілкування, йому легко встановлювати ділові контакти.

Уміння встановлювати ділові контакти, розташовувати до себе людей залежить від манери поведінки. Гарні манери допомагають швидко адаптуватися в будь-якій обстановці, спрощують налагодження контактів, розширюють можливості впливати на людей.

Мотиваційно - вольові якості:

- прагнення до успіху (орієнтація на досягнення, прагнення володіти, рішучість, довіру до себе);
- обережність (сумлінність, увагу, порядність, чесність, точність, визнання з боку оточуючих);
- самовизначення (свобода, самовизначення, відкритість);
- соціальна компетентність (компетентність, балакучість, товариськість, готовність до обговорення, сила переконання, чарівність, дружнє ставлення до організації , впевнена манера тримати себе).

Найбільш важливою якістю менеджера є стійкість до стресу.

Стресостійкість – це здатність протистояти сильним негативним емоційним впливам, що викликають високу психічну напруженість, оскільки діяльність менеджера протікає в умовах значних психологічних навантажень.

Таким чином, можна виділити в структурі професійно значимих якостей менеджера організаторські, інтелектуальні, мотиваційно-вольові та підприємницькі якості.

В дисертаційному дослідженні Л.А. Емельянової професійно значимі якості майбутніх менеджерів представлені у вигляді чотирьох самостійних блоків , що відображають різні рівні структури особистості: комунікативний, особистісний, діяльнісний і вольові якості [Емельянова, 2000, с. 11].

На нашу думку всі професійно значимі якості менеджерів можна теж поділити на чотири блоки. Це:

- блок лідерських якостей (впевненість у собі, домінантність, креативність, вміння чітко формулювати цілі та умовисновки, організаційні якості тощо);
- комунікативний блок (вміння встановлювати контакти, взаємодіяти, комунікабельність, готовність вислухати думку інших, тощо);
- емоційно-вольовий блок (стресостійкість, доброзичливість, емоційна врівноваженість, здатність створювати у колективі гармонійну атмосферу, тощо);
- діяльнісний (операційний) блок (незалежність, самостійність у

прийнятті рішень, підприємливість, готовність йти на ризик, брати на себе відповідальність, тощо).

Конкретний і детальний аналіз кожного з зазначених блоків буде предметом наших подільних наукових досліджень.

Висновки. Отже, нами була зроблена спроба аналізу дефініції «професійно значущі якості», та виокремлення власного бачення даного поняття. Виявлено, що проблема якісної підготовки висококваліфікованих менеджерів актуальна для України. Діяльність спеціалізованих вузів має бути націлена на випереджаючий рівень підготовки мобільних і конкурентоздатних менеджерів ХХІ століття з врахуванням сучасних світових тенденцій і головного критерію якості підготовки фахівців - їх професійного попиту і конкурентоспроможності. Для здійснення менеджерської діяльності в сучасних умовах розвитку суспільства, до особистості менеджера висувається ряд вимог, а саме наявність у них певного переліку професійно значимих якостей.

На нашу думку, весь набір професійно значимих якостей майбутніх менеджерів можна об'єднати у чотири блоки (лідерський, комунікативний, емоційно-вольовий, діяльнісний).

У подальшому, використовуючи наше теоретичне дослідження, ми плануємо визначити набір конкретних якостей по кожному блоку, проранжувати їх та за допомогою опитування вже працюючих менеджерів, визначити значимі серед них для майбутньої успішної діяльності менеджерів організацій, а також визначити умови та чинники для розвитку професійно значимих якостей майбутніх менеджерів.

Д ж е р е л а

Алексеева И.Ю., Батаршев А.В., Майорова Е.В. Диагностика профессионально важных качеств. – Санкт-Петербург : Питер, 2007.

Бабенко О.А. Профессионально важные качества личности менеджера [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psi.lib.ru/statyi/sbornik/profklm.htm>, 2012.

Баталова Т.В. Личностные детерминанты процесса профессионального становления менеджеров в вузе : авториф. дис. на соиск. ученой степени канд. псих. наук.,: спец. 10.00.05 «Социальная психология». – Москва : 2004.

Бачинська Ю.П. Особисті чинники успішної діяльності конкурентоспроможного менеджера // Вісник КІБІТ. – 2008. – № 2.

Емельянова Л.А. Динамика социально-психологической готовности студентов-менеджеров к будущей профессиональной деятельности: авториф. дис. на соиск. ученой степени канд. псих. наук.: спец. 10.00.05 «Социальная психология». – Казань : 2000.

Рубахин В.Ф., Филиппов А.В. Психологические аспекты управления. – Москва : Знание, 1973.

Силкін О.О. Зміст терміну «професійно значущі якості особистості» і технологія визначення цих якостей для окремого фахівця // Наукові праці. Серія: Педагогіка, психологія і соціологія. Випуск 9 (191) – Донецьк: ДВНЗ «ДонНТУ», 2011.

Степаненко Н.В. Особливості становлення професійно значущих якостей майбутніх менеджерів // Вісник КІБІТ. – 2008. – № 2.

Столяренко Л.Д. Психология делового общения и управления. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005.

Goldberg L.R. The development of markers for Big Five Factor Struct. Psychol. Asses., 4 (1), 1992.

Goldberg L.R. The Structure of Phenotypic Personality Traits. Am. Psychol. 48(I), 1993.

Howard P.J., Howard J.M. The Big Five Quick Start: An introduction to the five factor model of personality for human resource professionals. – Centre of applied cognitive studies. – Charlotte, North Carolina, 1995.

Judge T.A., Chad A.H., Carl J.T., Murray R.B. The Big Five ersonality Traits, General Mental Ability, and Career Success Across. – The Life Span. Personaliy Psychol., 52, 3; ABI/INFORM Global, 1999.

Hussain S., Abbas M., Shahzad K., Bukhari S.A. Personality and career choices // African Journal of Business Management Vol. 6(6), 15 February, 2012 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.academicjournals.org/AJBM> DOI: 10.5897/AJBM11.2064

M. Didenko. Professionally significant qualities of the personality of managers of organization: theoretical aspect.

The article focuses on the study of theoretical aspects of concept «professionally meaningful qualities», various approaches and classifications of professionally meaningful qualities of managers of organizations.

Keywords: *qualities of personality, professionally meaningful qualities, personality, manager, manager of organizations.*

НАШІ АВТОРИ

Булах Ірина Сергіївна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ).

Волк Сергій Володимирович – аспірант кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Харків).

Герус Ольга Ігорівна – аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка» (Львів).

Діденко Марина Сергіївна – аспірантка кафедри загальної та практичної психології, старший викладач кафедри економіки та управління персоналом Інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ).

Костіна Тетяна Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Академії муніципального управління (Київ).

Крячко Володимир Іванович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ).

Куртсеітов Рефік Джаферович – кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Історико-філологічного факультету Кримського інженерно-педагогічного університету (Сімферополь).

Лук'янов Антон Олександрович – аспірант ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Переяслав-Хмельницький).

Лукашевич Оксана Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).

Микитенко Ніна Петрівна – аспірантка кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ).

- Перевезій Олена Анатоліївна** – пошукачка кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ).
- Піддубна Катерина Сергіївна** – аспірантка кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ).
- Радзик Ришард** – доктор соціологічних наук, професор, керівник кафедри соціальних макроструктур, Інституту соціології Університету Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща).
- Савенкова Людмила Василівна** – кандидат педагогічних наук, професор, директор Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ).
- Садова Мирослава Анатоліївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Горлівського інституту іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету (Горлівка).
- Сергієнко Наталія Едуардівна** – аспірантка Інституту соціології НАН України (Київ).
- Ставицький Геннадій Анатолійович** – аспірант кафедри політико-психологічних проблем суспільного розвитку Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ).
- Супрунець Тетяна Анатоліївна** – аспірантка кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів).
- Сюсель Юлія Володимирівна** – викладач кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ).
- Хижняк Лариса Михайлівна** – доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків).
- Черній Людмила Віталіївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних та публічних комунікацій Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ).

AUTHORS

Bulakh Iryna – Doctor of science (Psychology), professor, Head of the Department of theoretical and consultative psychology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

Cherniy Liudmyla – Ph.D. (History), associate professor, Department of social and public communications, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

Didenko Maryna – Postgraduate student, Department of general and practical psychology, senior lecturer, Department of economy and HR-management, Institute for management and psychology, State Institution of Higher Education «University Education Management» NAPS of Ukraine (Kyiv).

Gerus Olga – Postgraduate student, Department of sociology and social work, National University «Lvivska Politekhnika» (Lviv).

Khyzhniak Larysa – Doctor of science (Sociology), professor of Department of applied sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv).

Kostina Tetiana – Ph.D. (Psychology), associate professor, Department of psychology, Academy of municipal management (Kyiv).

Kryachko Volodymyr – Ph.D. (Sociology), associate professor, Department of Sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

Kurtseitov Refik – Ph.D. (Sociology), associate professor, Head of the Department of social and human sciences, Faculty for history and philology, Crimean Engineering and Pedagogical University (Simferopol).

Luk'yanov Anton – Postgraduate student, State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnyskyi Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University» (Pereyaslav-Khmelnyskyi).

Lukashevych Oksana – Ph.D. (Psychology), associate professor, doctoral candidate, Department of theoretical and consultative psychology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

Mykytenko Nina – Postgraduate student, Department of theoretical and consultative psychology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

- Pereveziy Olena** – Postgraduate student, Department of Sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).
- Piddubna Kateryna** – Postgraduate student, Department of Sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).
- Ryszard Radzik** – Doctor of science (Sociology), professor, Head of the Department of social macrostructures, Institute for Sociology, Maria Curie-Skłodowska University (Lublin, Poland).
- Sadova Myroslava** – Ph.D. (Psychology), associate professor, Department of psychology, Gorlivka Institute for foreign languages, Donbas State Pedagogical University (Gorlivka).
- Savenkova Liudmyla** – Ph.D. (Pedagogy), professor, Director of research library, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).
- Sergiienko Nataliia** – Postgraduate student, Institute for Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv).
- Siusel Yuliia** – lecturer, Department of Sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).
- Stavytskyy Gennadiy** – Postgraduate student, Department of political-psychological problems of social development, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).
- Suprunets Tetiana** – Postgraduate student, Department of history and theory of sociology, Ivan Franko National University of Lviv (Lviv).
- Volk Sergiy** – Postgraduate student, Department of political sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv).

ЗМІСТ

Хижняк Л. М. Модернізаційний потенціал вищої школи України: соціокультурний та управлінський контексти.....	5
Черній Л. В. Витоки української соціологічної думки в еміграції.....	12
Піддубна К. С. Роль бізнесової освіти в розвитку молодіжного підприємництва.....	19
Сюсель Ю. В. Формування споживацьких смаків студентів у виховному середовищі: соціологічний дискурс.....	33
Супрунець Т. А. Аксиоматичні ядра головних соціологічних підходів стосовно довіри та довірчих відносин.....	43
Волк С. В. Особливості досліджень етнонаціональної проблематики: теоретико-методологічні аспекти.....	55
Куртсеїтов Р. Д. Вивчення рідних мов та навчання на них у системі освіти Автономної Республіки Крим: динаміка суперечливих процесів.....	65
Крячко В. І. Локалізація католицизму у світовому етнорелігійному просторі.....	80
Перевезій О. А. Поняття «простору» у контексті аналізу феномена етнічного бізнесу.....	92
Радзик Ришард. Русский контекст общности белорусов в социологических исследованиях периода независимости.....	101
Сергієнко Н. Е. Соціалізація в Інтернет-середовищі.....	116
Савенкова Л. В. Персональний сайт вченого як елемент інфраструктури науково-інформаційного простору.....	126
Герус О. І. Дискурси в полі комерційної реклами: ціннісний аспект.....	138
Ставицький Г. А. Ідентичність як механізм розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці.....	146
Булах І. С., Лук'янов А. О. Специфіка становлення самоствердження особистості підліткового віку.....	154
Костіна Т. О. Наративна складова життєвого сценарію особистості.....	163
Лукашевич О. М. Теоретичний аналіз проблеми громадянського розвитку особистості дорослого віку.....	169
Микитенко Н. П. Психологічна сутність конструктивного вирішення конфліктів у ранній зрілості.....	182
Садова М. А. Особливості професійної відповідальності колективних суб'єктів управління персоналом.....	191
Діденко М. С. Професійно значимі якості особистості менеджера організацій: теоретичний аспект.....	201

CONTENTS

Khyzhniak L. Modernization potential of higher education in Ukraine: socio-cultural and managerial contexts.....	5
Cherniy L. The origins of Ukrainian sociological thought in emigration.....	12
Piddubna K. The impact of the business education on the development of the youth enterprise	19
Siusel Y. The formation of the consumer tastes of the university students in the pedagogical education: sociological discourse.....	33
Suprunets T. The axiomatic cores of the main sociological approaches to the trust and trustful relationships.....	43
Volk S. The features of ethno-national studies: theoretical and methodological aspects.....	55
Kurtseitov R. Mother tongue learning and its teaching in the system of education of the Autonomous Republic of Crimea: dynamics of controversial processes.....	65
Kryachko V. The localization of Catholicism in the world ethnoreligious space.....	80
Pereveziy O. The concept of «space» in the context analysis of the phenomenon of ethnic business.....	92
Radzik Ryszard. Russian context of Belarusian collective identity in sociological surveys since independence.....	101
Sergiienko N. Socialization in the Internet-environment.....	116
Savenkova L. Scientist's personal site as an infrastructure element of scientific-information scope.....	126
Gerus O. Discourse in the field of commercial advertising: value aspect....	138
Stavytskyy G. Identity as a mechanism of ethnic consciousness in older adolescence.....	146
Bulakh I., Luk'yanov A. The specific of formation of self-affirmation of teen-agers personality.....	154
Kostina T. Narrative component of life-script of personality.....	163
Lukashevych O. Theoretical analysis of problem of civil development of personality of adult age.....	169
Mykytenko N. Psychological essence constructive conflict resolution in early adulthood.....	182
Sadova M. Features of professional responsibility collective subjects HR-management.....	191
Didenko M. Professionally significant qualities of the personality of managers of organization: theoretical aspect.....	201

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДО «МІЖНАРОДНОГО НАУКОВОГО ФОРУМУ: СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, МЕНЕДЖМЕНТ»

1. Рукописи статей повинні відповідати вимогам ВАК України до фахових публікацій і профілю видання. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка наукової проблеми та визначення актуальності дослідження;
- аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- теоретичні засади дослідження, методологія та характеристика емпіричної бази;
- викладення основних результатів дослідження відповідно до поставлених завдань;
- висновки та перспективи використання результатів дослідження;
- обов'язковим є показ місця проблеми у міжнародному науковому дискурсі.

2. Рукопис статті подається **українською мовою**. Електронний варіант статті подається на диску чи електронною поштою.

3. Вимоги до статті:

- основний текст статті має супроводжуватись **шифром УДК** (у лівому верхньому куті першої сторінки);
- прізвище та ініціали автора/авторів (у правому верхньому куті першої сторінки, *українською та англійською мовами*);
- назва статті (по центру, *українською та англійською мовами*);
- анотації (*українською та англійською мовами*), обсяг кожної до **150 слів**;
- ключові слова до статті (*українською та англійською мовами*), **не менше 5 слів**;
- обсяг статті – **2000-6000 слів**.

Перелік використаних джерел розташовується за алфавітом без нумерації після тексту статті з підзаголовком *Джерела* і виконується мовою оригіналу. Спочатку подають джерела набрані кирилицею, а потім – латиницею. Наприклад:

Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ : Фенікс, 2012.

Korporowicz L. Interactive Personality as a Challenge in a World of Interacting Cultures // Florian Znaniecki's Sociological Theory and the challenges of 21th Century. – New York : Peter Lang, 2000.

Посилання на джерела слід наводити в тексті у квадратних дужках за міжнародними стандартами: [Євтух, 2012, с. 170], а коментарі – посторінково із послідовною нумерацією. Наявність посилань на іноземні джерела є обов'язковим.

4. При наборі тексту треба дотримуватися таких вимог: всі поля 2 см; абзац 1,25 см; шрифт Times New Roman, кегель 14; інтервал – 1,5. Ілюстративний матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді.

5. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти (*українською та англійською мовами*).

6. Відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, обґрунтованість зроблених висновків і науковий рівень статті несуть автори і рецензенти. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора.

7. Надання матеріалів редакції збірника **передбачає згоду** на публікацію в друкованому вигляді у збірнику та в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

Статті надсилати на електронну адресу редакції збірника:

forumnpu@ukr.net

Поштова адреса: 04111 Київ, вул. Саратівська, 20.

Телефони: (044) 422-25-44; (044) 400-99-37.

Архів номерів на офіційному сайті Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: <http://www.ispu.npu.edu.ua/>.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ
Збірник наукових праць

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент

Випуск 13

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів

Головний редактор	В. Б. Євтух
Відповідальний секретар	Ю. В. Сюсель
Дизайн обкладинки	О. М. Коротич

SCIENTIFIC PUBLICATIONS
Scientific papers

INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:
Sociology, Psychology, Pedagogy, Management

Issue 13

Printed in the author's version of the original models of the authors

Editor-in-chief	V. Yevtukh
Executive secretary	Y. Siusel
Cover design	O. Korotych